

३६१

मिर्मिरे

आर्थिक अड्डा

मिर्मिरे

अर्धवार्षिक

वर्ष ५३

अङ्क १

२०८१ साउन - पुस

पूर्णाङ्क ३६१

प्रधान सम्पादक

डा. डिल्लीराम पोखेल

सम्पादक

डा. भागवत आचार्य

आलोक ज्योति शाक्य

सह-सम्पादक

सविन ओली

सम्पादन सहयोगी

लालकुमार सुवेदी

नवीना ताम्राकार

बन्दना दाहाल

आवरण/ले-आउट

संजोग सापकोटा

प्रकाशक

नेपाल राष्ट्र बैंक

गभर्नरको कार्यालय

बालुवाटार, काठमाडौं

टेलिफोन : ९७७-१-५७९९६४१/४२/४३, एक्सटेन्सन २९३९, २९४०

इमेल : mirmire@nrb.org.np

मिर्मिरे : केही जानकारी

१. 'मिर्मिरे' अर्धवार्षिक प्रकाशन हो । नेपाली साहित्य तथा आर्थिक पत्रकारिताको क्षेत्रमा सक्दो योगदान पुऱ्याउनु यसको मुख्य उद्देश्य हो । यसका लागि हामी सम्पूर्ण स्रष्टाहरूबाट रचनाको अपेक्षा गर्दछौं ।
२. मिर्मिरेको आर्थिक अङ्कमा आर्थिक, मौद्रिक, बैकिङ, वित्तीय, वाणिज्य, वाणिज्य कानून, व्यवस्थापनलगायतका विषयलाई समेट्ने गरिएको छ भने साहित्यिक अङ्कमा कविता, गीत, गजल, बटुलबाटुल, खोजखाज, समाचार, लघु कथालगायत छोट्टा सिर्जनाहरू (कम्तीमा तीन वटा), मुक्तक, तथा हाइकु (कम्तीमा पाँच वटा) कथा, लेख, निबन्ध, एकाङ्की, भाषा, संस्कृति, यात्रा संस्मरण, दर्शन, समीक्षा, समालोचना, साहित्यिक अन्तर्वार्ता, कृति परिक्रमा तथा अन्य लेखहरू जस्ता विधाहरूको केन्द्रमा रहेर रचनाहरू प्रकाशन गर्दै आइरहेको छ । उपर्युक्त विधामा प्राप्त अधिकांश रचनाहरूलाई स्थान दिने प्रयत्न गरिएको छ ।
३. स्तरीय, मौलिक र अन्यत्र अप्रकाशित विशुद्ध साहित्यिक एवम् सिर्जनशील र खोजपरक साहित्यिक लेख/रचनालाई मिर्मिरे सदैव स्वागत गर्दछ ।
४. लेख/रचना पठाउँदा mirmire@nrb.org.np मा इमेलमार्फत उपलब्ध गराउन सकिन्छ ।
५. मिर्मिरेको लागि पठाइएका रचनाहरू अन्य पत्रिकामा नदिन विनम्र अनुरोध छ । कथम्- कदाचित् सो रचना प्रकाशनका लागि अन्य पत्रिकामा दिनु परेमा मिर्मिरेको सम्पादन मण्डललाई जानकारी गराउनुहोला । मिर्मिरेमा प्रकाशित रचना अन्य पत्रिकामा वा अन्यत्र प्रकाशित रचना मिर्मिरेमा छापिन गएको पाइएमा सोको पारिश्रमिक रोकित्नुका साथै भविष्यमा रचना प्रकाशनबाट समेत वञ्चित गर्न सकिनेछ ।
६. रचना स्वीकृत/अस्वीकृत गर्ने, काँटछाँट गर्ने सम्पूर्ण अधिकार यसका सम्पादक समूहमा निहित रहनेछ ।
७. प्रकाशित रचनामा व्यक्त विचारहरूको लेखक स्वयम् जिम्मेवार हुनुपर्ने भएकोले आफ्नो रचनाप्रति लेखक/साहित्यकार गम्भीर हुन आवश्यक छ ।
८. प्रकाशित रचनाको पारिश्रमिकको निमित्त नेपाल राष्ट्र बैंक, गभर्नरको कार्यालय, सूचना तथा सञ्चार महाशाखा, बालुवाटारमा आफ्नो परिचयसहित यथासक्य छिटो सम्पर्क गर्नुहुन हार्दिक अनुरोध छ ।

सम्पादकीय

नेपाल राष्ट्र बैकद्वारा नियमित रूपमा प्रकाशित 'मिर्मिरे'को यस ३६१ औं अङ्कलाई लेखक, विश्लेषक तथा अनुसन्धानकर्ताहरूको सहयोगमा पाठकसमक्ष प्रस्तुत गर्न पाउँदा हामी हर्षित छौं । निरन्तर ५२ वर्षसम्मको प्रकाशन यात्रामा 'मिर्मिरे'ले सिर्जना, अनुसन्धान तथा ज्ञान अभिवृद्धिको क्षेत्रमा आफ्नो उपस्थिति जनाउँदै आएको छ । पाठकवर्गको अमूल्य साथ, लेखकज्यूहरूको सिर्जनशील योगदान तथा सम्पादकीय समूहको तल्लीनताले यो सम्भव भएको छर्लङ्गै छ ।

प्रस्तुत अङ्कमा पनि नेपाल राष्ट्र बैकभित्र तथा बाहिरका विश्लेषक, अनुसन्धानकर्ता तथा विषयविज्ञका विचार र विश्लेषणात्मक लेखहरू समेटिएका छन् । समसामयिक आर्थिक तथा वित्तीय परिदृश्यको विस्तृत चित्रण गर्ने यस अङ्कमा समसामयिक नेपाली अर्थतन्त्रका विविध पक्षहरू बैकिङ प्रणाली, मौद्रिक नीति, राजस्व, सार्वजनिक ऋण, वित्तीय समावेशिता, विप्रेषण, वैदेशिक लगानी, उद्योग तथा व्यापारका साथै बैकिङ कानून, व्यवस्थापन तथा कम्प्युटर विज्ञानजस्ता महत्वपूर्ण विषयमा लेखहरू केन्द्रित छन् ।

हालैका वर्षहरूमा नेपालको अर्थतन्त्रमा केही सकारात्मक पक्षहरू देखिए पनि यसले विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्दै आएको छ । बाह्य क्षेत्रको अवस्था सन्तोषजनक रहेपनि उत्पादन एवम् आर्थिक वृद्धिदर अपेक्षाकृत रूपमा बढ्न सकेको देखिँदैन । वित्तीय प्रणालीमा तरलता सहज भए पनि कर्जा प्रवाह बढाउने तथा कर्जाको गुणस्तर कायम राख्ने लगायतका चुनौती यथावत् छन् । यी विविध पक्षहरूलाई सूक्ष्म विश्लेषण गर्दै प्रस्तुत अङ्कले नीति निर्माता, अनुसन्धानकर्ता तथा सरोकारवालाहरूलाई उपयोगी सूचना तथा पृष्ठपोषण उपलब्ध गराउनेछ भन्ने विश्वास लिएका छौं ।

यस अङ्कमा नेपाली भाषाका ११ र अङ्ग्रेजी भाषाका ११ लेख समावेश गरिएका छन्। लेख उपलब्ध गराएर विद्वान् लेखकज्यूहरूले गर्नुभएको सहयोगप्रति 'मिमिरे' परिवार हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछ। आगामी दिनमा पनि यहाँहरूबाट प्राप्त हुने लेख/रचनाका साथै सुभावा र सहयोगले प्रकाशनलाई अझ गुणस्तरीय बनाउन सहयोग पुग्नेमा हामी विश्वस्त छौं।

अन्त्यमा, यस अङ्कको सम्पादन, लेआउट, लेख/रचना सङ्कलन, तथा डिजाइनमा सहयोग गर्नुहुने संलग्न सबैप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं। अर्थतन्त्र तथा वित्तीय प्रणाली र व्यवस्थापनका विविध पक्षबारे चासो राख्ने सबै पाठकवर्गका निम्ति यो अङ्क उपयोगी हुने अपेक्षासहित आगामी अङ्कमा पनि यहाँहरूको सिर्जनात्मक सहभागिता र अमूल्य सुभावाहरू प्राप्त हुने विश्वास लिएका छौं।

मिर्मिरे प्रतिनिधिहरू

ने.रा.बैंक प्रतिनिधि

१. विराटनगर - सुजन रसाईली (९८५२०२९९९०)
२. जनकपुर - सियाराम यादव (९८४४४२३७५४)
३. वीरगञ्ज - हरिप्रसाद खरेल (९८११८५३५२३)
४. पोखरा - शुसिल पोखरेल (९८४६७४१२७०)
५. सिद्धार्थनगर - कमलप्रसाद आचार्य (९८६१८८१६३०)
६. नेपालगञ्ज - सौगात परियार (९८४३२०००७२)
७. धनगढी - ललित कार्की (९८५८४२२१५८)
८. सुर्खेत - पंखप्रसाद आचार्य (९८४८१५८८६६)

अन्य प्रतिनिधि

१. गाईघाट - राजन पोखरेल (९८५१००२४७१)
बरुवा क्याम्पस, गाईघाट, उदयपुर

समयमै ग्राहक बनेर **मिर्मिरे**को अङ्क सुरक्षित राख्नुहोस् । हाम्रा प्रतिनिधि तथा नेपाल राष्ट्र बैंक, गभर्नरको कार्यालयबाट ग्राहक बन्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । आ.व. २०७५/७६ देखि यसको ग्राहक शुल्क देहायबमोजिम निर्धारण गरिएको छ :

वार्षिक रु. २००।- (ने.रा. बैंकका बहालवाला तथा पूर्व कर्मचारीहरूलाई रु.१८०।- मात्र)

साहित्यिक अङ्क रु. ७५/-

आर्थिक अङ्क रु. १५०/-

विस्तृत जानकारीको लागि सम्पर्क :

नेपाल राष्ट्र बैंक, गभर्नरको कार्यालय,
फोन नं.: - ५७१९६४१/४२/४३, एक्सटेन्सन : २१३९, २१४०

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
१.	नेपालका सबै स्थानीय तहमा बैंक शाखाको पहुँच	गुरुप्रसाद पौडेल	१
२.	नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार : सैद्धान्तिक पक्ष, चुनौती र सम्भावनाहरू	तोया ज्ञवाली	८
३.	केन्द्रीय बैंकको नेतृत्व चयन: गभर्नरको नियुक्ति तथा भूमिकाको सन्दर्भ	नारायणप्रसाद पौडेल	२२
४.	वित्तीय ग्राहक संरक्षण: अवधारणा, अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास र नेपालको सन्दर्भ	हिमप्रसाद न्यौपाने	३१
५.	दिगो सहकारी क्षेत्रका आधार	डा. रमेश चौलागाई	४१
६.	न्यून पुँजीगत खर्चको प्रवृत्ति, समस्या र सुधारका उपाय	रामबहादुर के.सी.	५२
७.	नेपाल अतिक्रम विकसित राष्ट्रबाट स्तरोन्नति: वर्तमान अवस्था, चुनौती र गर्नुपर्ने तयारी	घनश्याम भुसाल	६२
८.	तनाव व्यवस्थापनमा सकारात्मकताको शक्ति	अर्पण पौडेल	७३
९.	नेपालमा वैदेशिक लगानी	युवराज दहाल	८२
१०.	हरित विकास : विश्व परिदृश्य र नेपालको प्रयास	गोपीकृष्ण हुंगाना	९३
११.	विदेशी रोजगारमा निर्भरता: सामाजिक-आर्थिक प्रभाव	कमलादेवी गौतम	१११

English Section

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
1.	The Financial Sector and Economic Growth in Nepal: Nexus and Pitfall	Dr. Prakash Kumar Shrestha	123
2.	Public Enterprises (PEs) in Nepal : Status, Financial Performance and Issues	Durgesh Gopal Shrestha	135
3.	The economic diplomacy of small states and Nepal	Yagya Bahadur Katawal	150
4.	Banking and Law of Torts	Jugal K. Kushwaha	160
5.	Financial Sector Reform in Nepal	Pushkar Raj Bhattarai	176
6.	Climate Change: A Growing Threat to Nepal's Agriculture	Dhruba Karki	190
7.	Total Quality Management and its Implementation in the Banking and Public Sector	Anil Kumar Jha	209
8.	Money Changing Business: A Policy Review of SAARC Nations and Implications for Nepal	Suprima Poudel	227
9.	The Rare, Severe and Unexplainable Swans in the Nature: Green Swans	Utsav Raj Pant	239
10.	Trump 2.0: What to Expect and Wisest Decision for a Global Economy	Prabidhi Adhikari	249
11.	Reducing our Digital Footprint: A guide to protecting your digital data and privacy	Shashank Ghimire	262

नेपाली खण्ड

नेपालका सबै स्थानीय तहमा बैंक शाखाको पहुँच

(नीति कार्यान्वयन टिप्पणी)

गुरुप्रसाद पौडेल*

विषय प्रवेश: वि.सं. २०३४ मा प्रत्येक जिल्लामा बैंक शाखा पुगेको अवस्था

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ को प्रस्तावनामा उल्लिखित व्यवस्थामध्ये मुलुकभर बैंक प्रथाको विकास गराउनु राष्ट्र बैंक स्थापनाको एउटा मुख्य उद्देश्य थियो। वि.सं. २०१३ मा नेपाल राष्ट्र बैंक स्थापना हुनुभन्दा १५ वर्ष अगाडि नेपाल बैंक लिमिटेडको स्थापना भए पनि त्यतिबेला नेपाल बैंकका जम्मा नौ वटा मात्र शाखा सञ्चालनमा थिए। राष्ट्र बैंक स्थापनाको भण्डै एक दशकपछि राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक खुल्यो। वि.सं. २०२२ मा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक खुल्दा नेपाल बैंकका ३७ वटा शाखा पुगेका थिए। तथापि अधिकांश शाखाहरू सहरकेन्द्रित थिए (ने.रा.बैंक, २५ वर्ष)।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको स्थापनापछि भने नेपाल राष्ट्र बैंकलाई वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि गर्ने काममा निकै सहज भयो। बैंकिङ सेवालाई व्यापक नबनाएसम्म वित्तीय साधन परिचालन गर्न सकिँदैन भन्ने सन्दर्भ राष्ट्र बैंकलाई राम्रो हेक्का थियो। यसै सिलसिलामा अमौद्रिक अर्थतन्त्रलाई मौद्रिकृत गर्दै एकल मुद्रा (ने.रु.) प्रचलनमा ल्याउन नेपाल राष्ट्र बैंकले स्थापनाको पहिलो दशक (वि.सं. २०२३ सम्म) मा मुलुकभर २७ मुख्य स्थानमा आफैँले सटही केन्द्र स्थापना गरी बैंकिङ सेवा प्रदान गर्न थाल्यो (ने.रा.बैंक, २५ वर्ष)। राष्ट्र बैंकले वि.सं. २०२५ मा 'बैंकिङ प्रवर्द्धन समिति' गठन गरी तत्कालीन ७५ वटै जिल्लामा वाणिज्य बैंक शाखा पुऱ्याउने नीति अख्तियार गर्‍यो। सुरुआतमा राष्ट्र बैंकले रु.२५ लाखको कोष स्थापना गरी प्रत्येक जिल्लामा

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

बैंक शाखा विस्तार गर्ने सन्दर्भमा एउटा सर्वेक्षण गर्‍यो । त्यतिबेलाको नेपालको अवस्थालाई कल्पना गर्दा यो कार्य अत्यन्त चुनौतीपूर्ण थियो होला भनेर सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

कठिन भूगोल, मुलुकभित्रैबाट पूर्वदेखि पश्चिमसम्म यात्रा गर्न नसकिने अवस्था, जनसङ्ख्याको ठूलो अंश साक्षरसम्म नरहेको र कमजोर वित्तीय चेतना रहेको अवस्थामा प्रत्येक जिल्लामा बैंक शाखा पुऱ्याउने त्यो अत्यन्तै दूरगामी निर्णय थियो । यो कार्यलाई सफल बनाउन वाणिज्य बैंकका नयाँ खोलिने शाखाको सुरुका वर्षको नोक्सानी व्यहोरिदिने नीति राष्ट्र बैंकले अवलम्बन गर्‍यो । सुरुका तीन वर्ष शत प्रतिशतसम्म त्यसपछि पाँच वर्षसम्म क्रमशः १००, ७५, ५०, २५ र १० प्रतिशत नोक्सानी व्यहोर्ने नीतिका कारण वाणिज्य बैंकहरू शाखा खोल्न उत्प्रेरित भए । त्यसो त नेपालमा यस अवधिमा नेपाल बैंक लिमिटेड, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड र वाणिज्य बैंकिङ नगरेको कृषि विकास बैंक लिमिटेड मात्र सञ्चालनमा थिए । त्यस समयमा नयाँ खुलेको शाखालाई कार्यकारी पुँजी अभाव हुन नदिने नीति पनि अँगालिएको थियो । कार्यकारी पुँजी बैंक शाखा खुलेको तीन वर्षसम्म चुक्ता गर्नेगरी दुई लाखसम्म दिने व्यवस्था मिलाइएको थियो ।

यिनै नीतिका कारण अन्ततः वि.सं. २०३४ असारमा तत्कालीन सबै ७५ वटै जिल्लामा वाणिज्य बैंकका शाखा विस्तार भएका थिए । यससँगै राष्ट्र बैंकले आफ्नो स्थापनाको दुई दशकपछि मुलुकभर वाणिज्य बैंकको उपस्थिति गराउन सफल भएको थियो । नेपाल राष्ट्र बैंकलाई यस मानेमा अन्यन्त सफल र सक्षम केन्द्रीय बैंक मान्नुपर्छ । वित्तीय पहुँच पुऱ्याउँदा वाणिज्य बैंकहरूको नोक्सानी व्यहोर्ने नीतिअन्तर्गत वि.सं. २०३७ असारसम्म राष्ट्र बैंकले रु.७५ लाख ५१ हजार नोक्सानी व्यहोरेको थियो । यसै गरी, कार्यकारी पुँजीको अभाव हुन नदिने नीतिअन्तर्गत २०३७ असारसम्म वाणिज्य बैंकहरूलाई रु.७५ लाख २५ हजार उपलब्ध गराएको थियो, जसको फलस्वरूप २०३७ असारसम्म मुलुकभर वाणिज्य बैंकका कुल २४१ शाखा खुलेका थिए जसमा ग्रामीण क्षेत्रमा १५४ वटा र सहरी क्षेत्रमा ८७ वटा खुलेका थिए ।

अहिलेको अवस्था: प्रत्येक स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंक शाखा

वि.सं. २०७२ मा सङ्घीयतासहितको नयाँ संविधान जारी भएपछि संविधानले अँगालेको सङ्घीय संरचनालाई सघाउन र मुलुकभर वित्तीय सेवा विस्तार गर्न राष्ट्र बैंकले मुलुकका सबै स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकको कम्तीमा एक शाखा पुऱ्याउने नीति अवलम्बन गर्‍यो । यद्यपि भौतिक पूर्वाधार, सञ्चार तथा सूचना प्रविधि र आवश्यक सुरक्षा प्रबन्धविना सबै स्थानीय तहमा बैंकको शाखा खोल्न निर्देशन मात्र दिँदा त्यो प्रभावकारी नहुने स्पष्ट थियो । त्यसैले राष्ट्र बैंकले वाणिज्य बैंकहरूलाई सबै स्थानीय तहमा बैंक शाखा सामानुपातिक ढङ्गले स्थापना गर्ने योजना पेस गर्न लगायो । कुनै पनि स्थानमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाका शाखा खोल्न त्यस स्थानमा विद्युत्, पानी, सडक, सुरक्षा, इन्टरनेटजस्ता न्यूनतम भौतिक पूर्वाधारको आवश्यकता पर्छ । मलुकका सबै स्थानीय तहमा उक्त न्यूनतम पूर्वाधारहरू उपलब्ध छैनन् भन्ने बारेमा राष्ट्र बैंकलाई थाहा थियो । तथापि तत्कालीन अवस्थामा लिइएको यो नीति वित्तीय समावेशीकरणका हिसाबले मात्र नभई अन्य हिसाबले समेत रणनीतिक निर्णय थियो, जुन पूरा हुनैपर्थ्यो । २०७४ असार मसान्तमा मुलुकका ७५३ स्थानीय तहमध्ये करिब ४० प्रतिशत अर्थात् २९६ स्थानीय तहमा मात्र वाणिज्य बैंकका शाखा पुगेका थिए भने ४५७ स्थानीय तह 'क' वर्गका वाणिज्य बैंकविहीन थिए । संविधानले परिकल्पना गरेको सङ्घीय संरचनालाई बलियो बनाउन स्थानीय तह सशक्त हुनैपर्थ्यो । सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण, विकास निर्माणका काममा नगद कारोबारको सट्टा बैंकिङ कारोबार बढाउन एवम् स्थानीय तहको समग्र सरकारी कारोबारलाई बैंकमार्फत गर्न पनि स्थानीय तहमा कम्तीमा एउटा वाणिज्य बैंकको शाखा अपरिहार्य थियो । यही परिप्रेक्ष्यमा वाणिज्य बैंकहरूसँग लिइएको योजनासमेतका आधारमा नेपाल राष्ट्र बैंकले २०७४ चैतमा वाणिज्य बैंकका शाखा खुल्न बाँकी रहेका मुलुकका सबै स्थानीय तहमा शाखा स्थापना गर्न निर्देशन जारी गर्‍यो । उक्त निर्देशनमा वाणिज्य बैंकहरूलाई पहिलो चरणमा वि.सं. २०७५ बैशाख मसान्तभित्र थप २४३ स्थानीय तहमा र सोही वर्षको असार मसान्तभित्र बाँकी स्थानीय तहमा शाखा खोल्न वाणिज्य बैंकको नाम र शाखा खोल्नुपर्ने स्थानीय तहको नामै तोकेर निर्देशन जारी भयो ।

तोकिएकै समयमा यो निर्देशनको पूर्ण कार्यान्वयन नभए पनि २०७५ असार मसान्तमा ७५३ स्थानीय तहमध्ये ६३१ तहमा वाणिज्य बैकका शाखा पुगे । सबै स्थानीय तहमा बैक शाखा खोल्न दिइएको अन्तिम मितिमा समेत अझै प्रदेश नं. १ का २२ प्रतिशत स्थानीय तहमा शाखा खुल्न बाँकी थियो भने प्रदेश नं २, ३, ४, ५, ६ र ७ मा क्रमशः १२, ११, १५, १०, ४६ र ४० प्रतिशत स्थानमा बैक शाखा पुगेका थिएनन् । यसरी प्रत्येक तहमा शाखा नपुग्नुमा बैक तथा वित्तीय संस्थाको कारण भन्दा पनि कतिपय ठाउँमा स्थानीय सरकारको समन्वयको अभाव रहेको र अधिकतम स्थानमा सडक, बिजुली, इन्टरनेटलागतका पूर्वाधारको अभाव नै प्रमुख कारण थियो । तर राष्ट्र बैकले वाणिज्य बैकलाई शाखा खोल्न ताकेता गरिनै रह्यो भने नेपाल सरकारलाई पूर्वाधारको व्यवस्था गरिदिन अनुरोध पनि गरिरह्यो । अन्ततः २०७६ असार मसान्तमा देहायबमोजिमको स्थिति देखियोः

स्थानीय तहमा वाणिज्य बैकहरूको शाखाको पहुँचको अवस्था								
प्रदेश	कोशी	मधेश	बागमती	लुम्बिनी	गण्डकी	कर्णाली	सुदूरपश्चिम	कुल
शाखा खोलिएका स्थानीय तह	१३६	१३४	११७	८४	१०८	७३	८२	७३५
शाखा खुल्न बाँकी रहेका स्थानीय तह	१	२	२	१	०	६	६	१८
कुल स्थानीय तह	१३७	१३६	११९	८५	१०८	७९	८८	७५३

वि.सं. २०७६ को असार मसान्तमा मुलुकका ७५३ स्थानीय तहमध्ये अब शाखाको पहुँचवाहिर जम्मा १८ स्थानीय तह मात्र रहे । बाँकी रहेका स्थानीय तहमा बैक शाखा पुऱ्याउने नेपाल राष्ट्र बैकको ताकेता निरन्तर

रहिरह्यो । वि.सं. २०७७ असार मसान्तमा आइपुग्दा मुलुकका जम्मा छ वटा स्थानीय तह मात्र बैंक शाखाको पहुँचबाहिर रहेका थिए ।

यसै गरी, २०७८ को असार मसान्तसम्म आइपुग्दा धादिङको रुबीभ्याली गाउँपालिका (बागमती प्रदेश), जाजरकोटको जुनीचाँदे गाउँपालिका (कर्णाली प्रदेश) र बझाङको साइपाल गाउँपालिका (सुदूरपश्चिम प्रदेश) मात्र शाखाको पहुँचबाहिर रहे । सबै तहमा शाखा पहुँच पुऱ्याउन नेपाल राष्ट्र बैंकले स्थानीय तह एवम् सम्बन्धित वाणिज्य बैंकसँग निरन्तर सम्पर्क गरिनैरह्यो । तर एउटा कुरा के सहज थियो भने बाँकी स्थानीय तहमा कुन बैंक जानुपर्ने हो भन्ने कुरा नेपाल राष्ट्र बैंकलाई पहिल्यै जानकारी थियो । सम्बन्धित बैंकको ढिलासुस्तीभन्दा पनि सम्बन्धित स्थानीय तहमा बैंक शाखा कहाँ राख्ने भन्ने जनप्रतिनिधिहरूबीच एकीकृत धारणा नहुनु एवम् पूर्वाधारको अभावका कारण बैंक शाखा नपुगेको अवस्था थियो । स्थानीय तहमा पूर्वाधार पुऱ्याउन सम्बन्धित स्थानीय तह, राष्ट्र बैंक र नेपाल सरकारकै पहलस्वरूप अन्ततः २०७८ मा बझाङको साइपाल गाउँपालिकाबाहेक सबै स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकका शाखा विस्तार भए ।

७५२ स्थानीय तहमा बैंक शाखा खुलेको लामो समयसम्म पनि बझाङको साइपाल गाउँपालिकामा बैंक शाखा खोल्न नसक्दा यो विषय नेपाल राष्ट्र बैंकका लागि मात्र नभएर नेपाल सरकारका लागि समेत चासोको विषय बन्यो । आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को बजेट वक्तव्यमा समेत बझाङको साइपालमा बैंक शाखा पुऱ्याउने विषयले प्राथमिकता पायो । शाखा खोल्नुपर्ने जिम्मेवारी पाएको एभरेष्ट बैंक लिमिटेड र नेपाल राष्ट्र बैंकको निरन्तर प्रयासका कारण अन्ततः सुदूरपश्चिम प्रदेशअन्तर्गतको बझाङ जिल्लाको साइपाल गाउँपालिकामा मिति २०८१ माघमा २८ गते बैंक शाखाको स्थापना हुन सकेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकका गभर्नरबाट साइपाल शाखाको विधिवत् उद्घाटन भएसँगै नेपालको इतिहासमा सबै स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकको शाखा पुग्न सफल भएको छ ।

प्रदेश	स्थानीय तहको संख्या	वाणिज्य बैंकका शाखा पुगेका स्थानीय तह						
		२०७६ असार	२०७७ असार	२०७८ असार	२०७९ असार	२०८० असार	२०८१ असार	२०८१ माघ
कोशी	१३७	१३६	१३६	१३७	१३७	१३७	१३७	१३७
मधेश	१३६	१३४	१३६	१३६	१३६	१३६	१३६	१३६
बागमती	११८	११७	११७	११८	११८	११८	११८	११८
गण्डकी	८५	८४	८५	८५	८५	८५	८५	८५
लुम्बिनी	१०८	१०८	१०८	१०८	१०८	१०८	१०८	१०८
कर्णाली	७८	७३	७८	७८	७८	७८	७८	७८
सुदूरपश्चिम	८८	८२	८६	८७	८७	८७	८७	८८
जम्मा	७५३	७३५	७४७	७५०	७५२	७५२	७५२	७५३

‘सबै स्थानीय तहमा कम्तीमा एक बैंक शाखा’ नीति अन्ततः सफल भएको छ। अब सङ्घ, प्रदेश र सबै स्थानीय तहमा गरी मुलुकका ७६१ वटै सरकारहरूले सरकारी कारोबार वाणिज्य बैंकमार्फत गर्न सक्ने भएका छन्। जसले गर्दा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको राजस्व तथा खर्चको सन्तुलन, वित्तीय अनुशासन, अभिलेख व्यवस्थापनमा उल्लेख्य सुधार गर्न सघाउनेछ।

नेपालको बैकिङ इतिहासमा यो अत्यन्त महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो। यस उपलब्धिले देशका सबै स्थानीय तहमा वित्तीय पहुँच सुनिश्चित गरेको छ। यो कार्यले ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रका नागरिकलाई बैकिङ सेवामा

२०८१ पुस मसान्त सम्ममा मुलुकभर सबै प्रकारका बैंक तथा वित्तीय संस्थाका ११,५४५ शाखा संख्या पुगेका छन्। यो सँगै प्रति शाखा ज.सं.२५२७ पुगेको छ। यससम्बन्धी अद्यावधिक विवरण <http://emap.nrb.org.np/> मा उपलब्ध छ।

सहभागी मात्र गराउने छैन कि यसले नेपालले अवलम्बन गरेको शासन प्रणालीअन्तर्गत आर्थिक सङ्घीयता बलियो बनाउन सघाउनेछ। यसका साथै बैंक शाखाको सहयोगले स्थानीय तहको कर सङ्कलनलाई सहज बनाउने, सङ्घबाट हस्तान्तरण हुने वित्तको सही परिचालनमा सघाउने, सरकारी

तहबाट नागरिक तहमा वितरण गरिने सामाजिक सुरक्षा भत्तालगायतका सुविधामा हुनसक्ने दुरुपयोग रोकिन गई समग्रमा सरकारको वित्तीय अनुशासन बलियो पार्ने कार्यमा सघाउनेछ ।

तर मननीय कुरा यो छ कि, बैंक तथा वित्तीय संस्थाको भौतिक उपस्थितिले मात्र अबको बैंकिङ अवश्यकता पूरा गर्न सक्ने देखिँदैन । आजको बैंकिङ जगत् 'ब्रिक बैंकिङ'बाट 'क्लक बैंकिङ'मा रूपान्तरण हुने क्रममा छ । बैंकिङ सेवा प्राप्त गर्न बैंकहरूको भौतिक उपस्थिति सर्वथा आवश्यक भने होइन तथापि निश्चित मात्राका समानुपातिक हिसाबले बैंकिङ संस्थाहरूको भौतिक उपस्थिति अपरिहार्य छ । त्यसका लागि मुलुकका सबै तहमा भौतिक पूर्वाधारका साथै डिजिटल सार्वजनिक पूर्वाधार (डीपीआई)हरू तयार हुनुपर्दछ । मुलुकमा केही डिजिटल सार्वजनिक पूर्वाधार तयार भए पनि अरू थुप्रै लगानी गरी बृहत् डीपीआई संरचना तयार गर्न जरुरी भइसकेको छ ।

नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारः सैद्धान्तिक पक्ष, चुनौती र सम्भावनाहरू

तोया ज्ञवाली, पीएचडी*

नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार

देशको समग्र विकासको मेरुदण्ड वा मियोको रूपमा त्यो देशको व्यापारको क्षमता र दक्षतालाई लिइन्छ। नेपालको व्यापार क्षेत्रमा क्षमता विकासको लागि धेरै काम गर्न बाँकी नै छ। निरन्तरको १५ वर्षको प्रयास, वार्ता र सम्झौताबाट लिइएको विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्यताले चुनौती थपिदिएको छ। नेपालले सङ्गठनको सदस्यता लिएपश्चात् २० वर्षमा निर्यात बढ्दा आयात ११ गुणाले वृद्धि भएको छ। गत वर्ष निर्यात रु.१५२ अर्ब हुँदा आयात रु.१,५८२ अर्ब भयो। नेपालमा कृषिको कुल गार्हस्थ्य योगदानलाई व्यापार घाटाको अड्डले उछिनेको छ। निर्यातमा नेपाल विश्व बजारमा १५५ औँ देशमा पर्दछ। नेपालका मुख्य निर्यातयोग्य वस्तुको आधार र कच्चा पदार्थसमेत नेपालमा छैन।

गत वर्षको तथ्याङ्कअनुसार नेपालले छिमेकी चीनमा एक रूपैयाँको निर्यात गर्दा रु.११५ को सामान खरिद गर्दछ। चीनसँगको पारवहन सम्झौता र प्रोटोकलले गति लिन बाँकी नै छ। अमेरिकाले भूकम्पपछि दिएको सुविधाले अमेरिकी बजार नेपालको दोस्रो निर्यात गन्तव्य बनेको छ, यसलाई दिगो बनाउन विभिन्न चुनौती छन्। कृषिजन्य उत्पादनको तथ्याङ्क अध्ययन गर्दा विश्वास गर्न कठिनाइ हुन्छ। कृषिप्रधान देशले गत वर्ष चामल रु.२२ अर्ब, धान रु.२० अर्ब, दाल रु.१८ अर्ब, मकै रु.१५ अर्बको आयात गर्‍यो। तर नेपालका निर्यातमा फलाम र यार्न क्रमशः पहिलो र दोस्रोमा छन्। निर्यात व्यापारमा प्रदेश र स्थानीय तहले अभियानका रूपमा कार्य गर्नुपर्ने अवस्था छ।

नेपालजस्ता देशले आफ्नो देशमा उपलब्ध नहुने औद्योगिक कच्चा पदार्थ र रणनीतिक वस्तुको आयात गर्नुपर्छ नै, तर नेपालको कुल आयातमा

* पूर्व सचिव, नेपाल सरकार

अन्तिम उत्पादनको हिस्सा नै ४० प्रतिशतभन्दा बढी छ। नेपालको व्यापार क्षेत्रका नीति, ऐन, रणनीति र कार्ययोजना बनिरहेका छन् तर नतिजा, प्रभाव र अपेक्षासँग सहसम्बन्ध देखिँदैन। उदाहरणका लागि; व्यापार नीति, व्यापार घाटा न्यूनीकरण कार्ययोजना, नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीतिको कार्यान्वयन प्रभावकारिता अपेक्षाकृत छैन। नेपालको व्यापार नीतिहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारका सिद्धान्तले कामै गरेनन् भनिन्छ, भने व्यापार नीति औजारको समेत वस्तुपरक उपयोग भएन भन्ने आम गुनासो छ। व्यापार र खासगरी निर्यात व्यापारजन्य चुनौती बढिरहेको र स्तरोन्नतिपछि यी चुनौतीहरू थप बढ्ने निजी क्षेत्रको धारणा छ। समग्रमा व्यापार नीति, व्यापारको प्रवृत्ति र व्यापारमा प्रयोग भएको प्रविधिमा फराकिलो अन्तर छ।

नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको तथ्यगत र तथ्याङ्कगत विश्लेषण

नेपालमा सन् १९९० पश्चात् खुला र उदार व्यापार नीति तथा रणनीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरियो। फलस्वरूप सन् १९९० पश्चात् व्यापारमा निजी क्षेत्रको भूमिका र महत्त्व बढ्यो। सन् १९९९ मा तत्कालीन ग्याटमा दिएको आवेदनबाट नेपालले सन् २००४ मा विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्यता प्राप्त गर्‍यो, जसबाट नेपाललाई अति सौविध्य राष्ट्र (Most Favoured Nations) र राष्ट्रिय व्यवहार (National Treatment) को सुविधा सदस्य राष्ट्रबाट प्राप्त भयो। व्यापारका लाभलाई अग्र, पृष्ठ र समानान्तर सम्बन्धबाट हेर्न सकिन्छ। पृष्ठ सम्बन्धमा कच्चा पदार्थको उपयोग, उत्पादन प्रक्रिया, लगानीको अवस्था, उत्पादन वृद्धि, रोजगारी वृद्धिलाई लिन सकिन्छ। यसै गरी, अग्र सम्बन्धको रूपमा निर्यात बढ्ने, वस्तु र सेवा प्रतिस्पर्धी हुने, विदेशी मुद्रा प्राप्त हुने, नेपाली वस्तु र सेवाको विश्व बजारमा पहुँच पुग्ने हुन्छ। व्यापारलाई आन्तरिक/वाह्य र वाह्यमा द्विपक्षीय, क्षेत्रीय र बहुपक्षीय गरी अध्ययन, विश्लेषण गर्न सकिन्छ। नेपालको वैदेशिक व्यापारको प्रकृति र प्रवृत्तिमा देहायका मुख्य विषयहरू छन्:

- नेपालको आ.व.२०८०/८१ मा वस्तु निर्यात रु.१५२ अर्ब, वस्तु आयात रु.१,५८२ अर्ब भई वस्तु व्यापारतर्फको व्यापार घाटा रु.१,४४० अर्ब रहेको छ। नेपालको भन्दा बढी व्यापार घाटा भएको मुलुकमा अफगानिस्तान,

लेवनानलगायतका केही सीमित मुलुक मात्र रहेबाट नेपालको व्यापारको अवस्था बुझ्न सकिन्छ ।

- कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा निर्यात र आयात क्रमशः करिब तीन प्रतिशत र ३० प्रतिशत भई कुल व्यापारको हिस्सा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा ३३ प्रतिशत पुगेको छ । निर्यात-आयात अनुपात १:१० र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा व्यापार घाटा २७ प्रतिशत पुगेको छ । सन् १९९० मा नेपालको व्यापार घाटा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा नौ प्रतिशत मात्र थियो । यसरी करिब तीन दशकमा नेपालको व्यापार घाटा तीन गुणाले बढेको छ ।
- नेपालको भारत र चीनसँगमात्र कुल व्यापार घाटाको करिब ६० प्रतिशत केन्द्रित छ । नेपालले भारतबाट गतवर्ष रु.१,००० अर्ब बराबरको आयात गरेको छ ।
- नेपालले १७० भन्दा बढी देशसँग आयात-निर्यात गर्छ, नेपालले गर्ने मुख्य आयातमा गत वर्षको तथ्याङ्कअनुसार प्रमुख वस्तुमा रु.३०० अर्बको पेट्रोलियम पदार्थ, रु.१५० अर्बको फलाम, रु.१०० अर्बको मेसिनरी र पार्टस् र रु.६५ अर्बको यातायातका साधनहरू छन् ।
- नेपालले गत वर्षको तथ्याङ्कअनुसार रु.९१ को आयात गर्दा रु.९ को मात्र निर्यात गर्ने गरेको छ ।
- बजार पहुँचमा नेपालको अवस्था निकै माथि रहे पनि निर्यातको हिसाबले नेपाल १५५ औँ देश र निर्यात ०.००५ प्रतिशत मात्र छ । यसै गरी, नेपालको आयात विश्वको समग्रमा ०.०५५ प्रतिशत मात्र छ ।
- विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्य हुँदा नेपालको वैदेशिक व्यापार रु.१९० अर्ब थियो । हाल रु.१,७४५ अर्ब पुगेको छ । वि.सं. २०६०-६० को बीस वर्षमा आयात ११ गुणाले वृद्धि हुँदा निर्यात दुई गुणा मात्र वृद्धि भएको छ । यो निकै चुनौतीपूर्ण अवस्था हो । नेपालले विश्व व्यापार सङ्गठनका १६५ देशले (हाल सदस्य १६६) दिएको MFN / NT को सुविधाको उपयोग गर्न नसकेको देखिन्छ ।
- नेपालका मुख्य व्यापार साझेदारमा भारत, चीन, अमेरिका, मलेसिया, अष्ट्रेलिया छन् । नेपालले चीनबाट रु.३०० अर्बको आयात गर्छ । तर,

तीन अर्बभन्दा कम निर्यात गर्दछ अर्थात् नेपालको चीनसँगको निर्यात-आयात अनुपात १:११५ छ, जुन चुनौतीपूर्ण अवस्था हो ।

- नेपालको भारतसँग मात्र ६० प्रतिशत भन्दाबढी आयात-निर्यात हुन्छ । व्यापारको लागि नेपाल भारतबीच २७ द्विपक्षीय नाकाको व्यवस्था गरिएको छ ।
- चीनसँग सन् २०१६ मा पारवहन सम्झौता भई सन् २०१८ मा प्रोटोकलमा हस्ताक्षरसमेत भयो, तर सम्झौता र प्रोटोकलको कार्यान्वयन निकै कमजोर छ ।
- बङ्गलादेशसँग नेपालको व्यापार एक प्रतिशतभन्दा कम छ, सन् १९७६ मा बङ्गलादेशसँग व्यापार तथा भक्तानी सम्झौता भएको हो ।
- नेपालमा हुने आयातमा चीन दोस्रोमा पर्दछ । निर्यातमा अमेरिका दोस्रोमा छ । यो अमेरिकाको दिएको एकपक्षीय सुविधाले गर्दा मात्र हो अर्थात् नेपालको सन् २०१५ को भूकम्पपछि Nepal Trade Preference Programme (NTPP) 2015-2025 कार्यान्वयनमा रहेको छ ।
- युरोपेली युनियनले Generalized System of Preference (GSP) अन्तर्गत Every Thing but Arms (EBA) मा भन्सार छुटको सुविधा दिएको छ । जुन सन् २०२८ मा अन्त्य हुनेछ । बेलायतले Developing Countries Trading Scheme (DCTS) मा ८८ प्रतिशत नेपाली वस्तुमा भन्सार छुटको सुविधा दिएको छ ।
- हाल नेपालबाट २६ वटा अन्तर्राष्ट्रिय वायुसेवा कम्पनीले २३ गन्तव्यमा उडान गर्दछन् । जसबाट २३ प्रतिशत निर्यातसमेत हुन्छ ।
- नेपालमा कृषिजन्य वस्तुको आयात चुनौतीपूर्ण किसिमले वृद्धि भइरहेको छ । उदाहरणको लागि गत वर्ष चामल रु.२२ अर्ब, धान ब्रान रु.२० अर्ब, दाल रु.१८ अर्ब, मकै रु.१५ अर्ब लगायतको नेपालमै उत्पादन हुने कृषिजन्य वस्तुको आयात भएको छ । अर्थात् कुल आयातको आठ प्रतिशत प्रतिस्थापन गर्न सकिने खालको छ ।
- नेपालले निर्यात गर्ने प्रमुख वस्तुमा गत वर्षको तथ्याङ्कअनुसार फलाम रु.१७ अर्ब, यार्न रु.१२ अर्ब, गलैचा रु.१० अर्ब, तयारी पोशाक रु.८ अर्ब, जुस रु.८ अर्ब, अलैची रु.८ अर्ब, प्लाई रु.७ अर्ब, जुट रु.७

अर्ब, पाम आयल रु.६ अर्ब, उनी फेल्ड रु.५ अर्ब र चिया रु.३ अर्ब रहेको छ ।

- नेपालले आयात गर्ने मुख्य वस्तुहरूमा पेट्रोलियम २० प्रतिशत, फलाम १० प्रतिशत, मेसिनरी तथा पार्ट्स ७ प्रतिशत, यातायातका साधन ५ प्रतिशत अर्थात् चार वटा वस्तुको ४० प्रतिशतभन्दा बढी र अन्य आयातमा विद्युतीय उपकरण, अन्न, औषधि, दूरसञ्चारका सामग्री, मल, तयारी पोशाकलगायतका वस्तु प्रमुख रहेका छन् ।
- नेपालको समग्र आयातमा अन्तिम उत्पादनको हिस्साको हिस्सा ४० प्रतिशत छ, यो राम्रो होइन । आयातमा रणनीतिक वस्तु र औद्योगिक कच्चा पदार्थलगायतका देशभिन्न नपाइने वस्तु आयात गर्नु तुलनात्मक रूपमा राम्रो हो ।

नेपालको व्यापार प्रवर्द्धनका लागि लिइएका प्रमुख नीति तथा कार्यक्रम

नेपालको संविधानले वस्तु र सेवाको उत्पादन बढाउने, निर्यात वृद्धि गर्ने र उद्योगको लागि वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्ने नीति लिएको छ । नेपालको संविधानले व्यापार उदारीकरण र प्रतिस्पर्धाको नीतिलाई अख्तियार गरेको छ । हाल कार्यान्वयनमा रहेको सोह्रौं योजनाले निर्यात प्रवर्धन गर्ने, आयात व्यवस्थापन गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रवर्धन गरी व्यापार घाटा कम गर्ने रणनीति लिएको छ । वाणिज्य नीति, २०७२ ले निकासी प्रवर्धन गरी समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धि गर्ने, विश्व बजारमा नेपाली वस्तु र सेवा पुऱ्याउने नीति अख्तियार गरेको छ । नेपालले आन्तरिक व्यापार प्रवर्धन गर्दै द्विपक्षीय, क्षेत्रीय र बहुपक्षीय व्यापारमा नेपालको उपस्थिति बलियो बनाउने उद्देश्य लिएको छ ।

यसै गरी, व्यापार घाटा न्यूनीकरण राष्ट्रिय कार्य योजना, २०७५ ले निर्यात बढाउने, उत्पादन, उत्पादकत्व र प्रतिस्पर्धा बढाउने र वस्तु तथा सेवाको गुणस्तर बढाउने नीति लिएको छ । व्यापार लजिष्टिक नीति, २०७५ ले व्यापार लजिष्टिक लागत कम गरी प्रतिस्पर्धा र गुणस्तर बढाउने लक्ष्य लिएको छ । नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०६० ले उद्योग र निर्यात व्यापारको लागि सबल वातावरण बनाउने, प्रतिस्पर्धाको अवस्थामा सुधार

ल्याउने र वस्तु तथा सेवाको विविधीकरणको रणनीति लिएको छ । यसै गरी, अन्य नीति र कार्यक्रमलाई देहायअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ:

- नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र वार्षिक बजेटले औद्योगिक वातावरण र औद्योगिक प्रवर्धनका विषयको घोषणा गरेको छ ।
- व्यापार सहजीकरण सम्झौता (Trade Facilitation Agreement) कार्यान्वयनमा रहेको छ । यसबाट व्यापार र पारवहन लागत न्यून गर्ने लक्ष्य लिइएको छ ।
- प्राइभेट फर्म रजिष्ट्रेशन ऐन, २०१४, निकासी पैठारी (नियन्त्रण) ऐन, २०१३, कम्पनी ऐन, २०६३ र औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ कार्यान्वयनमा रहेका छन् ।
- व्यापार पूर्वाधार निर्माणमा प्राथमिकता दिइएको छ । वीरगञ्ज, विराटनगर र नेपालगञ्जमा एकीकृत जाँच चौकी सञ्चालनमा रहेका छन् भने भैरहवा र चाँदनी दोधारा बन्दै गरेको अवस्था छ ।
- व्यापारसम्बन्धी काम गर्ने मन्त्रालय, विभाग, निकाय, बोर्ड, समिति, केन्द्रलगायतका संस्था, बजेट र जनशक्तिको व्यवस्था गरिएको छ ।
- क्षेत्रीय तहमा SAFTA, SATIS, BIMSTEC रहेको छ भने व्यापार सहजीकरणको लागि सञ्चालित National Singal Window मा ३५ वटा निकाय आबद्ध छन् ।
- BBIN MVA मा हस्ताक्षर भई नेपालले अनुमोदन गरेको छ भने भुटानले अनुमोदन गरेको छैन ।
- व्यापार प्रवर्धनका लागि कार्यक्रम र परियोजना सञ्चालनमा छन् । उदाहरणका लागि; नेपाली वस्तुको उत्पादन र नेपाली वस्तुको उपयोगमा जोड दिइएको छ ।
- निर्यातमा नगद अनुदानका कार्यक्रम, निजी क्षेत्रसँग सहकार्यका कार्यक्रम, व्यापार पूर्वाधार विकासका कार्यक्रम, व्यापार सहजीकरण र आर्थिक कुटनीतिका कार्यक्रम सञ्चालनमा छन् ।
- पारवहन तथा गोदाम व्यवस्था कम्पनी, नेपाल इन्टरमोडल यातायात विकास समिति, व्यापार तथा निकासी प्रवर्धन केन्द्रलगायतका निकाय रहेका छन् ।

- व्यापार प्रभावकारिताको लागि निरीक्षण, अनुगमन, विश्लेषण र मूल्याङ्कनलगायतका कार्य हुने गरेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारका प्रमुख सिद्धान्तहरू

कुनै पनि देशले व्यापारसम्बन्धी नीति, रणनीति र कार्यक्रम तय गर्दा अन्य विषयका अतिरिक्त व्यापारसम्बन्धी सिद्धान्त र व्यापार नीति औजारको अध्ययन, विश्लेषण र उपयोग गर्ने गर्दछन् । तीमध्ये केही प्रमुख सिद्धान्त देहायबमोजिम छन्:

- **Theory of Mercantilism:** १७ औं र १८ औं शताब्दीमा यो सिद्धान्त प्रचलित थियो । यो सिद्धान्तले देशको सम्पत्ति भनेको नै सुन र चाँदीजस्ता विषय हुन् भन्ने मान्यता राख्दछ । अहिले पनि जापान, चीन, सिङ्गापुरको नीतिमा सुन सङ्कलनका नीतिहरू पाइन्छ ।
- **Theory of Absolute Cost Advantage:** एडम स्मिथद्वारा सन् १७७६ मा प्रतिपादित सिद्धान्त हो, यो । 'One country is more efficient than others' भन्ने मान्यतामा यो सिद्धान्त आधारित छ । यसले कुनै वस्तु सस्तो छिटो बनाउन सक्ने मान्यतालाई समेत आत्मसात गरेको छ । जुन वस्तुमा पूर्ण लाभ हुन्छ त्यसैमा विशिष्टीकरण गर्नुपर्दछ भन्ने यसको मान्यता हो । खासगरी देशको अवस्थिति, भूगोल, देशका सम्पदा र देशको प्राकृतिक स्रोत साधनले पूर्णलाभ फरक पर्दछ ।
- **तुलनात्मक लाभको सिद्धान्त:** सन् १८१७ मा डेभिड रिक्वाडोद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त हो यो । यसले दुईवटा वा धेरै वस्तु उत्पादन गर्ने क्षमता भएमा तीबीचको तुलनात्मक लाभलाई बुझाउँछ । यसलाई Relative Production Difference को रूपमा समेत हेर्न सकिन्छ । कुनै एक व्यक्तिले धेरै काम गर्नसक्छ अर्थात् उद्योगले धेरै वस्तु उत्पादन गर्नसक्छ भने उसले सामान्यतया तुलनात्मक लाभ बढी हुने काम गर्दछ भन्नु नै यस सिद्धान्तको मान्यता हो ।
- **Theory of Factor Endowment:** सन् १८०० सुरुआततिर Eli Heckscher and Bertil Ohlin द्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त हो, यो । यस सिद्धान्तले Factor or Resource लाई नै व्यापारको आधार मान्दछ ।

Capital, Technology, Natural Resources, Labour लगायतका के-कस्ता स्रोत उपलब्ध छन्, त्यही किसिमको उद्योगको स्थापना र विकास गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्छ, यो सिद्धान्तले ।

- **Theory of Country Similarity:** सन् १९६१ मा अर्थशास्त्री Linder ले प्रतिपादन गरेको सिद्धान्त हो, यो । यो सिद्धान्तले देशहरूबीचको समानताले गर्दा व्यापार हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ । यो सिद्धान्तका अनुसार समान भूगोल, समान प्रतिव्यक्ति आय र विकासको अवस्था मिल्दोजुल्दो देशसँग व्यापार सहज र सरल हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ । साथै उत्पादन प्रक्रियामै निर्यात गर्ने देशको अवस्थाबमोजिमको वस्तु वा सेवा उत्पादन गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता समेत यो सिद्धान्तले राख्दछ ।
- **Product Life Cycle Theory:** Raymond Vernon ले सन् १९६० मा प्रतिपादन गरेको सिद्धान्त हो यो । यो सिद्धान्तले Innovation, Product, Growth and Maturity को निश्चित प्रक्रिया र पद्धतिमा वस्तुको जीवनचक्र हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ । उदाहरणको लागि कम्प्युटरको निर्माण अमेरिकाबाट सुरु भयो । हाल भारत, चीनमा पनि यसको उत्पादन उल्लेखनीय मात्रामा हुँदै आएको छ ।
- **Global Strategic Theory:** सन् १९८० मा Poul Krugman द्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त हो, यो । यो सिद्धान्तले व्यापारमा लाभ लिन रणनीति वा रणनीतिक विषयको महत्त्व हुन्छ भन्ने मान्यता राख्छ । यो सिद्धान्तको केन्द्रमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीमा (MNCs) प्रतिस्पर्धी लाभ कसरी प्राप्त हुन्छ भन्ने समेत हो ।
- **National Competitive Advantage Theory:** सन् १९८० मा प्रतिपादित Micheal Porter को सिद्धान्त हो, यो । उनले सन् १९८० मा प्रकाशित The Competitive Advantage of Nation भन्ने पुस्तकमा यो सिद्धान्तको व्याख्या गरेका छन् । यसले Innovation, Creativeness ले प्रतिस्पर्धी क्षमता बढाउँछ भन्ने मान्यता राख्छ । पोर्टरले स्रोत, माग, स्थानीय फर्मको कारणले प्रतिस्पर्धी क्षमता निर्धारण गर्दछ भनी आफ्नो सिद्धान्तमा व्याख्या गरेका छन् ।

व्यापार नीति औजारहरू (Trade Policy Instruments)

- **भन्सार (Tariffs):** यो आयातमा लाग्ने व्यापार नीति औजार हो । यसको उद्देश्य राजस्व सङ्कलनका साथै स्वदेशी उद्योगलाई भन्सारको माध्यमबाट संरक्षण गर्नु समेत हो । नेपालमा समेत राजस्व परिचालनको मुख्य स्रोत भन्सार रहेको छ ।
- **आयात कोटा (Import Quotas):** यो व्यापार नीति औजारको अर्को स्वरूप हो । यो सामान्यतया Restriction को उपाय हो । यो Absolute Quota/Tariff Rate Quota लगायतको हुन्छ ।
- **स्वेच्छिक निर्यात रोक्का (Voluntary Export Restraint's):** देशहरूले विभिन्न कारणले निर्यात रोक्छन् । नेपालले विगतमा ढुङ्गा, बहुमूल्य पत्थरको कच्चा पदार्थको निर्यात रोक्यो । जडिबुटीलगायतका प्राथमिक वस्तु रोक्दा हुन्छ ।
- **निर्यातमा लाग्ने कर (Export Taxes):** विभिन्न कारणले निर्यातमा कर लगाउने प्रचलन हुन्छ । सामान्यतया Primary Goods मा यो कर बढी लगाइन्छ । उदाहरणको लागि प्राकृतिक कच्चा पदार्थ, चामल, मकै, कफी, जडिबुटीलगायतका सामानको निर्यात रोक्ने अप्रत्यक्ष तरिका वा निर्यात न्यून गर्ने औजार समेत हो, यो ।
- **अनुदान (Subsidies) :** यो सरकारबाट व्यक्ति, व्यवसाय वा संस्थालाई दिइन्छ । अनुदान नगद, कर छुट, Logistic Support जुनसुकै प्रकारको हुनसक्छ । अनुदान विशेषत प्रतिस्पर्धा बढाउन वा कुनै खास वस्तु वा सेवालार्थ संरक्षण गर्न दिइन्छ । धेरै देशले कृषि र पशुपालनमा अनुदान दिने गरेका छन् ।
- **Local Content Requirement:** यसमा निश्चित प्रतिशत स्थानीय कच्चा पदार्थ वा मूल्य हुन आवश्यक हुन्छ । यो प्रावधानमा उत्पादनको प्रतिशत वा मूल्यको Precent दुवै हुन सक्छ ।
- **Anti-dumping, Measure:** कुनै वस्तु निर्यात गर्ने देशको स्थानीय बजारमा भन्दा सस्तोमा निर्यात वा बिक्री गरेमा त्यसलाई Dumping भनिन्छ । यस्तो Dumping मा आफ्नो देशको वस्तुको संरक्षण गर्न वा प्रवर्धन गर्न फरकफरक दरमा Anti-Dumping Fee लगाइन्छ । अर्थात्

नेपालमा आयात हुने वस्तु उक्त देशको स्थानीय बजारमा भन्दा कम मूल्यमा नेपालमा आयात भएमा यो औजार आकर्षित हुन्छ। यो प्रावधान आकर्षित हुन गम्भीर क्षति भएको हुनुपर्दछ। नेपालले यससम्बन्धी कानुन बनाए तापनि कार्यान्वयन बाँकी छ।

- **Countervailing Practices:** वस्तु उत्पादक देशको अनुदानको कारणले विदेशी वस्तु सस्तोमा आयात भएमा स्वदेशी उद्योगलाई बचाउन यो नीति औजार लागु हुन्छ। यो सामान्यतया भन्सारमा आधारभूत भन्सार दरमा थप गरी लिइन्छ। यो लगाउनुभन्दा पहिले बृहत् अनुसन्धान गर्नुपर्दछ। यसले विदेशी अनुदानको नकारात्मक असरलाई कम गर्ने र स्वदेशी वस्तुको संरक्षण गर्ने उद्देश्य लिएको हुन्छ। नेपालले यससम्बन्धी कानुन बनाए तापनि कार्यान्वयन गर्न बाँकी छ।
- **Safeguarded Measures:** आयात उच्च रूपमा बढ्दा वा शोधनान्तर स्थितिमा समस्या आउँदा यो औजारको प्रयोग हुन्छ। यसमा आयातमा थप भन्सार वा शुल्क लगाइन्छ। यसमा अध्ययन गरी थप व्यवस्था सुरुमा चार वर्षभन्दा बढी लगाउन नहुने प्रावधान छ। नेपालले यससम्बन्धी कानुन बनाए तापनि कार्यान्वयनका लागि तयारी गर्नुपर्नेछ।
- **Voluntary Import Expansion (VIE):** यो औजार सन् १९९० पछि खासै प्रचलनमा छैन। यो एक प्रकारको Import Promotion हो। सन् १९९४ पश्चात् यो औजार प्रयोग नगर्ने विश्व व्यापार सङ्गठनको निर्णयसमेत छ। सामान्यतया यो आफ्नो देशमा उपलब्ध नहुने रणनीतिक वस्तुको सन्दर्भमा आकर्षित हुन्छ।

नेपालका व्यापारजन्य प्रमुख चुनौतीहरू

नेपालका व्यापारजन्य क्षमता विकासका लागि गरिएका प्रयास बढाउनुपर्ने अवस्था छ। व्यापारको विकासका लागि २०४६ सालको परिवर्तनपश्चात् वाणिज्य नीति, २०४९ जारी गरियो। २०६१ सालमा नेपाल विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्य भएपछि 'वाणिज्य नीति, २०७२' जारी गरियो। हालै मात्र 'वाणिज्य नीति, २०८१' कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। तथापि, नेपालको व्यापार क्षेत्रमा चुनौतीहरू थपिँदैछन्, जुन देहायबमोजिम छन्:

- नेपालको व्यापार खासगरी निर्यात व्यापारको लागि लगानी, उत्पादन, उत्पादकत्व वृद्धि गर्नु। आयात कम गर्नु। उत्पादनको गुणस्तर वृद्धि गर्नु। व्यापार पूर्वाधारको गुणस्तर र पहुँच वृद्धि गर्नु।
- सरकारी निकायको क्षमता र दक्षता विकास गर्नु। नीति, रणनीतिको कार्यान्वयन प्रभावकारी बनाई डेलिभरी वृद्धि गर्नु।
- विदेशी कच्चा पदार्थको निर्भरता कम गर्नु। उदाहरणका लागि सबैभन्दा बढी निर्यात हुने फलाम ११ प्रतिशत, यार्न ८ प्रतिशतको कच्चा पदार्थ नै नेपालमा छैन।
- परम्परागत शैली र प्रविधिलाई सम्बोधन गर्नु। असल श्रम सम्बन्धको विकास गर्नु। अनुसन्धान र विकासलाई प्रवर्धन गर्नु।
- हरेक वर्ष Start up का विषय नीति कार्यक्रममा आउने तर कार्यान्वयन सधैं अलमलमा रहने विषयलाई सम्बोधन गर्नु।
- व्यापारमा काम गर्ने सरकारी निकायलाई रूपान्तरण गर्नु र दक्षता, क्षमता र संस्थागत सुशासनको वृद्धि गर्नु। नेपालको भुटानसँग समेत व्यापार घाटा छ, चीनबाट रु.३०० अर्बको आयात गर्दा निर्यात रु.३ अर्बभन्दा कम छ। यो अवस्थामा सुधार गर्नु।
- गुणस्तर प्रमाणीकरणको अवस्थामा सुधार गर्नु, Logistic Performance मा नेपाल १२१ औँ नम्बरमा रहेकोले यसमा सुधार गर्नु।
- Backward, Forward सम्बन्धमा सुधार गर्नु, आयातमा रहेको उत्प्रेरणालाई व्यवस्थापन गर्नु र वस्तु तथा सेवाको देशगत र वस्तुगत विविधीकरण गर्नु।
- कृषिजन्य वनजन्य वस्तुको उपयोग वृद्धि गर्नु। नेपालमा वन क्षेत्रको उत्पादन उपयोग निकै कमजोर छ।
- पुराना कानून, कानुनी जटिलता र परस्पर बाझिने व्यापारजन्य कानूनको सुधार गर्नु, उद्योग व्यापारको नेतृत्व र कर्मचारीमा ज्ञान, सीप र क्षमताको विकास गर्नु। आर्थिक कुटनीतिको प्रवर्धन गर्नु।
- भौगोलिक जटिलता र LLDCs ले उत्पादन र पारवहन लागत उच्च भएकोले त्यसलाई न्यून गर्नु, समग्र निर्यातको दुई गुणा मूल्यबराबरको

त नेपालले पेट्रोलियम पदार्थ मात्र खरिद गर्छ अर्थात् यो नेपालको समग्र आयातको १८ प्रतिशतबराबर हो, यो अवस्थामा सुधार गर्नु ।

- नेपालको समग्र पर्यावरणलाई निर्यात व्यापार अनुकूल बनाउनु अर्थात् व्यापारका चुनौतीको रूपमा रहेका बन्द, विरोध, अवरोध, हडताल, कार्टेलिङ, ठगी, नक्कली सामान, अनौपचारिक व्यापार, सिन्डिकेटको समग्र अन्त्य गर्नु ।

समग्रमा वाणिज्य क्षेत्रमा नीति, योजना, कार्यक्रममा आमूल सुधार गर्नुपर्नेछ । व्यापार र निर्यात व्यापारको समग्र चक्रलाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक छ । लगानी, उत्पादन, बजारीकरण, गुणस्तर, ब्राण्डिङलगायतका सबै क्षेत्रमा सुधार गर्नुपर्ने अवस्था छ । यसका साथै व्यापारमा इमान्दारिता र नैतिकता जस्ता गम्भीर पक्षको प्रवर्धन गर्दै अनुगमन र मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी बनाउन समेत अत्यावश्यक भइसकेको छ ।

नेपालको व्यापारजन्य क्षमता बढाउन कार्यान्वयनयोग्य सुझावहरू

नेपालको व्यापारजन्य क्षमतामा उल्लेख्य सुधारका लागि देहायका सुझावहरू प्रस्ताव गरिएको छ । यी सुझावको लागि लगानी र स्रोत जुटाई तत्काल कार्यान्वयनमा लैजानुपर्ने हुन्छ :

- राजनीतिक दल र नेतृत्वले निर्यात व्यापारलाई विशेष प्राथमिकता दिई नीतिगत सुधार र कार्यान्वयनमा जोड दिने ।
- नेपालको आवधिक योजनामा भएका प्रावधानको प्रभावकारी कार्यान्वयन र क्षेत्रगत नीति, कार्यक्रम र परियोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।
- नयाँ औद्योगिक नीति, वाणिज्य नीतिको तर्जुमा गर कार्यान्वयन गर्ने ।
- व्यापारका लागि पुँजी, प्रविधि, कच्चा पदार्थ र श्रमशक्तिको उपयुक्त व्यवस्था गर्नुका साथै व्यापारको अनुसन्धान र विकासमा लगानी बढाउने ।
- व्यापारको लागि सरकारी, निजी र गैरसरकारी सबै क्षेत्र र पक्षको सहयोग र सहकार्य बढाउने ।
- व्यापार सहजीकरण, आयात व्यवस्थापन र निर्यात प्रवर्धनका लागि तीन तहका सरकार र सबै निकायबीच प्रभावकारी समन्वय र सहकार्य गर्ने ।

- संघ, प्रदेश र स्थानीय निकायहरूले आयात व्यवस्थापनमा कार्य अभियानका रूपमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- नेपालमा व्यापारको क्षेत्रमा देखिएका कार्टेलिङ सिन्डिकेट, अस्वाभाविक मूल्य वृद्धिको नियन्त्रण गर्ने, निर्यात व्यापारका पृष्ठ, अग्र र समानान्तर सम्बन्धका साथै सबै पक्षमा रूपान्तरणका कार्यहरू सञ्चालन गर्ने ।
- नेपालको Global Competitive Index (GII) १०८ मा सुधार गर्ने । यसको लागि निर्यात सम्भाव्य वस्तुको मूल्य शृङ्खला, मानव सम्पत्ति, नवप्रवर्तन र उच्च प्रविधिको प्रयोगको क्षेत्रमा कार्य गर्ने ।
- नेपाली वस्तु र सेवाको लेवलिङ, ब्राण्डिङ, गुणस्तर सुधार गरी विश्व बजारमा प्रतिस्पर्धी बनाउने, साथै उत्पादन लागत र पारवहन लागत कम गर्न लगानी उल्लेख्य रूपमा बढाउने ।
- व्यापारजन्य पूर्वाधारलाई गुणस्तरीय र पहुँचयोग्य बनाउने ।
- व्यापारका सिद्धान्त र व्यापार नीति औजारका सबल पक्षको प्रयोगलाई नीति र निर्णय निर्माणमा उपयोग गरी नेपालको व्यापार क्षमताको विकास गर्ने ।
- व्यापारको सबै चक्र, चरण र प्रणालीमा सुधार गर्ने, नेपालले विश्व व्यापार प्रणालीबाट प्राप्त गरेको पहुँच सुविधाको उपयोग गर्ने ।
- निर्यात व्यापारका विषयलाई आन्तरिकीकरण, मूल प्रवाहीकरण र स्थानीयकरण गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने ।

समग्रमा नेपालको व्यापार निकै चुनौतीपूर्ण अवस्थामा छ । नेपालले प्राप्त गर्ने विप्रेषण नेपालले आयातको लागि तिनै मूल्यभन्दा कम छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदानलाई व्यापार घाटाले उछिनेको छ । यो अवस्थामा सुधार गर्न अति आवश्यक छ ।

समग्रमा नयाँ वाणिज्य नीति तर्जुमा गर्न ढिला भइसकेको छ । गत वर्षको व्यापार घाटा र यो वर्ष हुने बजेट खर्च बराबर हुने अवस्थामा नयाँ व्यापार नीतिको आवश्यकता खट्किएको छ । नेपालको अर्थतन्त्र देशभित्रको गरिबी र बेरोजगारीको कारणले वैदेशिक रोजगारीमा आकर्षण, उक्त आकर्षणले उच्च आयात हुँदै उच्च व्यापार घाटामा पुगेर चुनौतीपूर्ण अवस्थामा रहेको छ । यो अवस्थाको तत्काल र निर्णायक सुधार आवश्यक छ ।

निष्कर्ष

समग्रमा उल्लिखित परिदृश्य र अवस्थामा नेपालको व्यापार निकै चुनौतीपूर्ण अवस्थामा छ । नेपालले प्राप्त गर्ने विप्रेषण नेपालले आयातको लागि तिर्ने मूल्यभन्दा कम छ । नेपालको कुल राजस्वभन्दा नेपालको आयातको बिल रु.५०० अर्बले बढी छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदानलाई व्यापार घाटाले उछिनेको छ । गत वर्षको व्यापार घाटा र गत वर्षको संघीय सरकारको खर्च बराबरजस्तै छ । यो चुनौतीपूर्ण अवस्थामा लगानी, उत्पादन, उत्पादकत्वमा सुधार गरी निर्यात बढाउने र व्यापार घाटा न्यून गर्न अब ढिलाइ गर्नुहुँदैन र नेपालसँग अर्को विकल्पसमेत छैन ।

केन्द्रीय बैंकको नेतृत्व चयन: गभर्नरको नियुक्ति तथा भूमिकाको सन्दर्भ

नारायणप्रसाद पौडेल*

१. विषय प्रवेश

संस्थागत उद्देश्य प्राप्तमा नेतृत्वको ठूलो भूमिका रहन्छ अर्थात् नेतृत्वदायी क्षमताले मात्र संस्थागत उद्देश्य प्राप्तिको कार्यलाई सार्थक तुल्याउँछ। यसर्थ, संस्थागत उद्देश्य हासिल गर्नका लागि संस्था प्रमुख सबै किसिमले योग्य र सक्षम हुनैपर्दछ। कुनै पनि संस्थाको प्रमुख पदाधिकारीमा हुनुपर्ने केही निश्चित विशेषताहरू हुन्छन्। क्यानेडियन व्यवस्थापनविद् हेनरी मिन्चवर्गले कार्यकारी प्रमुखको तीन वटा महत्त्वपूर्ण भूमिकाको चर्चा गरेका छन्, जुन जस्तोसुकै प्रकृतिको संस्थाको निमित्त सान्दर्भिक हुने देखिन्छ। अन्तर-वैयक्तिक (Interpersonal) गुणअन्तर्गत उच्च प्रशासकको भूमिका, नेतृत्वदायी क्षमता र सहजकर्ताको माध्यमबाट प्रभावकारी सञ्जाल निर्माण गर्ने गराउने जस्ता भूमिकालाई लिइन्छ। सूचनामूलक गुण (Informational role) अन्तर्गत अनुगमनकर्ता, सूचना सम्प्रेषक र प्रवक्ताको भूमिकालाई लिइएको हुन्छ भने निर्णायक (Decisional role) गुणमा उद्यमी अर्थात् नवीन सोचको खोज तथा कार्यान्वयन, विवाद र अवरोधको समुचित व्यवस्थापन, साधनको महत्तम विनियोजन र वार्ता तथा सम्झौताको माध्यमबाट समस्याको निदानजस्ता विषयहरू पर्दछन्।

उल्लिखित गुण वा विशेषताहरू केन्द्रीय बैंकको प्रमुखको हकमा पनि लागु हुन्छन् र केन्द्रीय बैंकमा सक्षम, योग्य, अनुभवी तथा नेतृत्वदायी प्रशासकको आवश्यकता रहन्छ। केन्द्रीय बैंकको गभर्नरको महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी भनेकै वित्तीय प्रणालीमा वित्तीय स्थायित्वका साथै समग्र अर्थतन्त्रमा स्थायित्व कायम गर्नु हो। केन्द्रीय बैंकको गरिमा तथा छवि उच्च बनाउनमा गभर्नरको ठूलो भूमिका रहन्छ। गभर्नरका प्रमुख कार्यहरूमा केन्द्रीय बैंकको

* पूर्व कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

दैनिक व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्य गर्नु, केन्द्रीय बैंकको कानुनी प्रतिनिधित्व गर्नु तथा केन्द्रीय बैंकिङ नीति, नियमन एवम् सञ्चालक समितिको निर्णयलाई प्रभावकारी ढङ्गमा कार्यान्वयन गर्नु गराउनु हो। मुलुकको केन्द्रीय बैंकको रूपमा तत्कालीन राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ अन्तर्गत वि.सं. २०१३ वैशाख १४ मा नेपाल राष्ट्र बैंकको स्थापना भएपश्चात् हालसम्म १७ जना गभर्नर भइसक्नुभएको छ। आर्थिक नीतिका केही खास उद्देश्यहरू हासिल गर्नमा गभर्नरको जिम्मेवारी अर्थपूर्ण हुने भएर नै गभर्नरको नियुक्तिको प्रसङ्गले सञ्चार जगतमा विशेष चर्चा पाउने गर्दछ।

२. आर्थिक वृद्धि र आर्थिक स्थायित्वको उद्देश्य

समष्टिगत आर्थिक नीतिका मूल उद्देश्यको रूपमा आर्थिक वृद्धि र आर्थिक स्थायित्व रहेका हुन्छन्। आर्थिक वृद्धिका लागि सरकारको भूमिका प्राथमिक हुन्छ भने आर्थिक स्थायित्वका लागि केन्द्रीय बैंकलाई बढी जिम्मेवार ठहर्‍याइन्छ। उत्पादन, आय र रोजगारी अवसरमा बढोत्तरी ल्याई आर्थिक वृद्धिको उद्देश्य हासिल गर्न सकिने हुन्छ। आर्थिक स्थायित्वअन्तर्गत पनि आन्तरिक र बाह्य स्थायित्व पर्दछन्। उच्च व्याजदर तथा मुद्रास्फितिले आन्तरिक अस्थिरता सिर्जना गरी लगानीको वातावरणलाई प्रतिकूल बनाउँछन्। अस्थिर विनिमयदर तथा असन्तुलित शोधनान्तर स्थितिजस्ता बाह्य अस्थिरताबाट पनि अर्थतन्त्रमा लगानी प्रभावित हुन पुग्छ। लगानी वृद्धिविना आर्थिक क्रियाकलापहरूको विस्तार हुँदैन र यसले गर्दा उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने आर्थिक नीतिको उद्देश्यमै असर पारेको हुन्छ। यी दुई उद्देश्यबीच पनि स्वार्थको स्थिति सिर्जना हुन सक्छ। उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने उद्देश्यले अवलम्बन गरिएका कतिपय आर्थिक उपायले मुद्रास्फिति र शोधनान्तर स्थितिमा प्रतिकूल असर पुग्न सक्छ। यसर्थ, उद्देश्यहरूबीचमा पनि प्राथमिकता निर्धारणको आवश्यकता पर्दछ।

मौद्रिक स्थायित्व र वित्तीय स्थायित्व केन्द्रीय बैंकका दुई प्रमुख उद्देश्यहरू हुन्। केन्द्रीय बैंकको रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकका प्रमुख उद्देश्यहरूमा मूल्य र शोधनान्तर स्थिरता कायम गर्ने; वित्तीय सेवाको पहुँच अभिवृद्धि र बैंकिङ तथा वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व कायम गरी सर्वसाधारणको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्ने एवम् सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास

गर्ने रहेका छन् । गभर्नरको कार्यकालको समग्र कार्यसम्पादनको स्तर विभिन्न आर्थिक तथा वित्तीय परिसूचकको स्थिति र अवस्थाले निर्धारण गरेको हुन्छ । उचित मौद्रिक व्यवस्थापनको माध्यमबाट मुद्रास्फितिलाई वाञ्छित स्तरभित्र सीमित गरी मौद्रिक स्थायित्व कायम गर्न सक्नुपर्दछ । न्यून र अनुमानयोग्य मुद्रास्फितिको अवस्था, उपयुक्त स्तरको यथार्थ व्याजदर, सन्तुलित र स्थिर सरकारी वित्त स्थिति, प्रतिस्पर्धी एवम् अनुमानयोग्य यथार्थ विनिमयदर तथा अनुकूल शोधनान्तर स्थितिजस्ता परिसूचकले आर्थिक तथा वित्तीय स्थायित्वको अवस्थालाई दर्शाउँछ । यसका लागि सरकारको वित्तीय नीतिसंगको समन्वय र तादात्म्य पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । बैंकिङ तथा वित्तीय प्रणालीको विवेकशील इजाजत, नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्दै वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने केन्द्रीय बैंकको मुख्य भूमिकासँग नै गभर्नरको कार्यक्षमता गाँसिएको हुन्छ । वित्तीय स्थायित्व प्रवर्द्धनका लागि विश्वका करिब दुईतिहाइ केन्द्रीय बैंकहरू इजाजतपत्रप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाको मात्र नियमन तथा सुपरिवेक्षणमा संलग्न हुन्छन् भने करिब एकचौथाइ केन्द्रीय बैंकले धितोपत्र बजार र बीमा क्षेत्रको समेत नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्दछन् । केन्द्रीय बैंकिङ उद्देश्य प्राप्तमा गभर्नर सक्षम र सबै किसिमले उपयुक्त हुनुपर्छ नै र केन्द्रीय बैंकको गभर्नर सक्षम हुँदा मात्र स्थायित्व प्रवर्द्धन हुन्छ ।

२१ औं शताब्दीमा केन्द्रीय बैंकले थुप्रै नयाँ प्रकृतिका चुनौती र जोखिमको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रविधिका क्षेत्रमा आएको नवीनतम आविष्कारले बैंकिङ सुविधा थप सहज हुनुका साथै यसले जोखिमको प्रकृति र मात्रामा पनि ठुलै चुनौतीको सामना गर्नुपर्ने अवस्था निम्त्याएको छ । भारतीय रिजर्व बैंकका पूर्व गभर्नर शक्तिकान्त दासले २१ औं शताब्दीमा केन्द्रीय बैंकले सामना गर्नुपर्ने केही प्रमुख चुनौतीबारे चर्चा गर्नुभएको छ । जलवायु परिवर्तनबाट सिर्जित प्रणालीजन्य जोखिम, भू-राजनीतिक तथा भू-आर्थिक उतारचढाव (Geopolitical disturbances and geoeconomic fragmentations) को जोखिम, प्रविधि विस्तार र विद्युतीय बैंकिङ सेवामा हुनसक्ने जोखिम, फिनटेक (Fintech innovations) सुविधा र यसको नियमन तथा सुपरिवेक्षण र बैंकिङ क्षेत्रमा कृत्रिम बौद्धिकता तथा कृत्रिम बौद्धिकता र मेसिन लर्निङ (Artificial intelligence and machine learning - AI/ML) को प्रयोगसम्बन्धी जोखिम आदि महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । यस अर्थमा केन्द्रीय बैंकको गभर्नर भविष्य

आकलन गर्नसक्ने र दूरदर्शी हुनुपर्दछ। गभर्नरको नेतृत्वमा मुलुकको केन्द्रीय बैंक आफ्ना कामकारवाहीहरू सम्पादन गर्ने क्रममा धेरै हदसम्म स्वायत्त पनि हुनु जरुरी छ।

३. स्वायत्त केन्द्रीय बैंकको अवधारणा

केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततालाई राजनीतिक र आर्थिक गरी दुई भागमा हेर्ने पनि गरिन्छ। केन्द्रीय बैंकिङ नीतिगत उद्देश्य तय गर्दा केन्द्रीय बैंकलाई कुनै किसिमको सरकारी वा राजनीतिक हस्तक्षेप नहुने अवस्थाको संस्थागत विशेषतालाई राजनीतिक स्वायत्तताले जनाउँछ। मौद्रिक नीतिको लक्ष्य प्राप्तिका लागि नीति कार्यान्वयनको स्वतन्त्रतालाई आर्थिक स्वायत्तताले बुझाउँछ। केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततालाई लक्ष्य निर्धारण र मौद्रिक उपकरणको प्रयोगसँग जोडेर पनि हेर्ने गरिन्छ। उद्देश्य प्राप्तिका लागि नीतिगत व्यवस्था तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा कुनै पक्ष र खासगरी सरकारबाट कुनै किसिमको हस्तक्षेप वा अवरोध नहुने अवस्थाको सुनिश्चितता नै स्वायत्तता हो। स्वतन्त्र र निर्भिक तरिकाबाट कार्यसम्पादन गर्नसक्ने विशेषतासहितको नेतृत्वले मात्र संस्थाको स्वायत्तता जोगाउन सक्छ। गभर्नर नै कार्यकारी प्रमुख पनि र सञ्चालक समितिको प्रमुख पनि हुने अर्थात् कार्यकारी अध्यक्षको भूमिकामा रहने प्रचलन प्रायजसो केन्द्रीय बैंकमा हुन्छ र यो प्रावधान हामीकहाँ पनि विद्यमान छ।

नेपाल राष्ट्र बैंक अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला एक स्वशासित र सङ्गठित संस्था हुनेछ भन्ने कानुनी व्यवस्थाले पनि बैंकको स्वायत्तताको आवश्यकता र महत्त्वलाई सङ्केत गर्दछ। तर, वि.सं. २०७३ मा गरिएको दोस्रो संशोधनद्वारा 'मुद्रा, बैंकिङ र वित्त सम्बन्धमा नेपाल सरकारले नेपाल राष्ट्र बैंकलाई निर्देशन दिनसक्ने र त्यस्तो निर्देशनको पालना गर्नु बैंकको कर्तव्य हुनेछ' भन्ने थप व्यवस्थाले गर्दा केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तता कुण्ठित हुने हो कि भन्ने पनि लाग्छ। यस सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले पनि यो व्यवस्थाले गर्दा केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तता कमजोर हुने हुँदा यस्तो प्रावधान हटाउन सुझाए तापनि अहिलेसम्म यथावत् नै देखिन्छ।

स्वायत्तताको कुरा गर्दा जवाफदेहिता एवम् पारदर्शिता पनि सँगसँगै आउँछन् । कार्यसम्पादनको मूल्याङ्कनमा नै जवाफदेहिता केन्द्रित हुन्छ र उद्देश्य प्राप्तिका लागि केन्द्रीय बैंकिङ कामकारवाही दक्ष एवम् प्रभावकारी ढङ्गाबाट सम्पादन गरिएका छन् भन्ने कुराको सुनिश्चितता यसले खोजेको हुन्छ । वार्षिक प्रतिवेदन, मौद्रिक नीतिसम्बन्धी प्रतिवेदन र यस्तै अन्य समसामयिक प्रतिवेदनहरू कानूनमा भएको व्यवस्थाबमोजिम नियमित रूपमा प्रकाशन र प्रसारण गरी सरोकारवाला सबैलाई सुसूचित गर्नु नै पारदर्शिता हो । कतिपय मुलुकहरू जस्तै: जापान, स्विडेन, बेलायत र अमेरिकाका केन्द्रीय बैंकले मौद्रिक नीतिसम्बन्धी सञ्चालक समितिका निर्णयहरू नै सार्वजनिक गर्ने गर्दछन् । यसर्थ, जवाफदेहिता र पारदर्शिताविनाको स्वायत्तता स्वेच्छाचारी पनि हुनसक्छ ।

४. गभर्नरको नियुक्ति तथा पदमुक्तसम्बन्धी व्यवस्था र कार्यान्वयन पक्ष

वि.सं. २०५८ मा नयाँ नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन जारी भएपछि सरकारले तजविजी वा स्वविवेकीय आधारमा गभर्नरको नियुक्ति र बर्खास्ती गर्न नसक्ने गरी यससम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाहरू स्पष्ट गरिएको छ । यस अघिको वि.सं. २०१२ को कानूनमा यस्तो व्यवस्था थिएन । विश्व बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको सुझावसमेतका आधारमा यी व्यवस्था राखिएको थियो । अर्थमन्त्रीको अध्यक्षता पूर्व गभर्नरहरूमध्येबाट एक जना सदस्य र आर्थिक, मौद्रिक, बैंकिङ, वित्तीय तथा वाणिज्य कानून क्षेत्रका लब्धप्रतिष्ठित व्यक्तिहरू मध्येबाट नेपाल सरकारले तोकेको एकजना व्यक्ति सदस्य रहने गरी सिफारिस समितिको सिफारिसको आधारमा गभर्नरको नियुक्ति नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद्) ले गर्ने व्यवस्था छ । सिफारिस समितिले गभर्नरको नियुक्तिको लागि आर्थिक, मौद्रिक, बैंकिङ, वित्तीय, वाणिज्य, व्यवस्थापन तथा वाणिज्य कानून क्षेत्रका लब्धप्रतिष्ठित व्यक्ति तथा डेप्युटी गभर्नरहरू मध्येबाट तीन जनाको नाम मन्त्रपरिषद्मा सिफारिस गर्ने र तीमध्येबाट एक जनालाई मन्त्रपरिषद्ले सिफारिस भएका गभर्नर पदमा नियुक्त गर्ने व्यवस्था छ । नेपाल सरकारले बहालवाला गभर्नरको पद रिक्त हुनुभन्दा सामान्यतया एक महिनाअगावै गभर्नरको पदमा कानूनबमोजिम नियुक्त गरी सोको सूचना सार्वजनिक रूपमा प्रकाशन तथा प्रसारण गर्नुपर्ने समेत व्यवस्था भए तापनि यसरी प्रकाशन र प्रसारण चाहिँ भएको देखिँदैन । गभर्नरको कार्यकाल पाँच वर्ष हुने र नेपाल

सरकारले मनासिव देखेमा कार्यकाल समाप्त भएको गभर्नरलाई थप: एक कार्यकालको निमित्त पुनः नियुक्ति गर्नसक्ने व्यवस्था भए तापनि सामान्यत पुनः नियुक्तिको अभ्यास हालसम्म भएको छैन । त्यस्तै, स्वार्थको द्वन्द्व नहोस् भन्ने उद्देश्यले गभर्नर भइसकेको व्यक्तिले कुनै वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थामा कुनै पनि हैसियतमा रही काम गर्न नहुने प्रावधानसमेत राष्ट्र बैंक ऐनमा छ ।

विगतमा सरकार वा अर्थमन्त्रीलाई गभर्नरले आफ्नो स्वार्थ अनुकूल नगरेको लागेमा वा गभर्नरलाई निरन्तरता दिइरहन आवश्यक नदेखेमा सजिलै हटाउने परिपाटी विद्यमान थियो । गभर्नरलाई पदमुक्त गर्ने सम्बन्धमा पनि राजनीतिक पूर्वाग्रह वा अन्य कुनै बहानामा सरकारले जुनसुकै समयमा पनि पदमुक्त गर्न नसक्नेगरी कानुनी व्यवस्था सुनिश्चित गर्न आवश्यक देखियो । विद्यमान ऐनमा यससम्बन्धी आधार र कारणलाई स्पष्ट उल्लेख गरिएको अवस्था छ । बैंकको उद्देश्य हासिल गर्नको निमित्त बैंकले गर्नुपर्ने कार्यहरू कार्यान्वयन गर्न, गराउन कार्यक्षमताको अभाव भएमा, मुलुकको बैंक तथा वित्तीय व्यवस्थामा हानि नोक्सानी पुग्ने कार्य गरेको देखिएमा र बैंकको काम कारवाहीमा बेइमानी वा बदनियत गरेको देखिएमा जस्ता कारणबाट गभर्नरलाई सर्वोच्च अदालतबाट अवकाशप्राप्त न्यायाधीशमध्येबाट नेपाल सरकारले तोकेको व्यक्ति अध्यक्ष र आर्थिक, मौद्रिक, बैंकिङ, वित्तीय, वाणिज्य तथा व्यवस्थापन क्षेत्रका लब्धप्रतिष्ठित व्यक्तिहरू मध्येबाट नेपाल सरकारले तोकेको दुई जना व्यक्ति सदस्य रहने जाँचबुझ समितिको सफारिसमा मात्र गभर्नरलाई पदमुक्त गर्न सकिने अवस्था छ । अघिल्लो सरकारले नियुक्त गरेको गभर्नरलाई पछि आउने सरकारले विभिन्न बहानामा अपठ्यारोमा पार्ने वा राजीनामासम्म माग्ने प्रवृत्ति अद्यापि कायमै छ । केही पहिले हालका गभर्नरलाई तत्कालीन अर्थमन्त्रीले निलम्बन गरेको घटनाक्रम विदितै छ । तर, यस्तो आदेश सम्मानित अदालतबाट निष्क्रिय भई गभर्नरले पुनर्बहाली पाएबाट यस्तो निलम्बन पर्याप्त र मनासिव कारण वा आधारविना पूर्ण रूपले राजनीतिक प्रतिशोधबाट प्रेरित भएको स्पष्टै हुन्छ । अतः विगतमा जस्तो गभर्नरलाई पदबाट हटाउन अहिले त्यति सजिलो छैन ।

५. सरकारसागको सम्बन्ध, समन्वय र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध

केन्द्रीय बैंकको रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकले नेपाल सरकारको बैंकर, सल्लाहकार तथा वित्तीय एजेन्टको रूपमा कार्य गर्ने कानुनी व्यवस्था छ। नेपाल सरकारको राजस्व परिचालन, खर्च व्यवस्थापन, आन्तरिक तथा बाह्य ऋण व्यवस्थापनसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण नीतिगत निर्णयमा केन्द्रीय बैंकले आर्थिक तथा वित्तीय परिदृश्यमा आधारित भई आवश्यक सल्लाह र सुझाव दिन सक्नुपर्छ र त्यस्तो हैसियत राख्नुपर्दछ। केन्द्रीय बैंकको गभर्नरबाट सरकारले अपेक्षा राख्ने विषय पनि यही भएकोले गभर्नरको पदीय जिम्मेवारीलाई ओजस्वीपूर्ण रूपमा लिने गरिन्छ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थामा नेपालको प्रतिनिधित्व गर्ने, विदेशी सरकार, विदेशी केन्द्रीय बैंक, विदेशी बैंक तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थालाई बैंकिङ तथा भुक्तानी सेवा उपलब्ध गराउने र आफूले पनि त्यस्तै सुविधा प्राप्त गर्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय मौद्रिक सहयोगको माध्यमबाट वित्तीय तथा आर्थिक स्थायित्व प्राप्त गर्न कार्यरत अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थामा भाग लिने, नेपालको प्रतिनिधिको हैसियतले अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थामा भाग लिँदा मुलुकको तर्फबाट बहन गर्नुपर्ने उत्तरदायित्व र सम्पन्न गर्नुपर्ने कार्यको जिम्मेवारी लिने जस्ता विषयहरू कानुनमै निर्दिष्ट गरिएका छन्। विभिन्न राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा केन्द्रीय बैंकको रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकले आवश्यकताअनुरूप सम्बन्ध बनाई राख्नुपर्ने, सम्पर्क गरिरहनुपर्ने र समन्वय कायम गर्नुपर्ने हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताअनुरूप केन्द्रीय बैंकका गभर्नरले प्रयोग गर्नुपर्ने अधिकार गभर्नरमा अन्तर्निहित हुने कानुनी व्यवस्था छ। यस्ता विभिन्न मञ्चहरूमा नेपालको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने/गराउने, प्रतिबद्धताअनुरूपका व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्ने/गराउने र आफ्ना समकक्षीहरूसँग सुमधुर सम्बन्ध बनाउन गभर्नर सामर्थ्य हुन सक्नुपर्दछ। हाल नेपाल राष्ट्र बैंक आवद्ध भएका केही अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थामा मुख्यतः International Monetary Fund (IMF), World Bank, World Trade Organization, South East Asian Central Banks (SEACEN), South East Asia, New Zealand, Australia

(SEANZA), Alliance for Financial Inclusion (AFI), Asian Clearing Union (ACU), Asia Pacific Rural and Agricultural Credit Association (APRACA), Centre for International Cooperation and Training in Agricultural Banking (CICTAB), Asia Pacific Group (APG) on Money Laundering, SAARCFINANCE, SAARC Payments Council, South Asia Regional Training and Technical Assistance Centre (SARTTAC) र Bank for International Settlements (BIS) रहेका छन्। यी संस्थासँगको समिप्यता, सहकार्य, सम्बन्ध र समन्वयले अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा नेपालको छवि उच्च बनाउन ठुलो टेवा पुगनुका साथै विश्व जगतसँग हातेमालो गर्दै अगाडि बढ्ने अवसर पनि जुटेको हुन्छ। पछिल्लो समयमा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा आफूलाई चिनाउँदै लगेको अवस्था पनि छ। यो क्रमलाई निरन्तरता दिँदै थप सुधार गर्दै जानुपर्ने चुनौती पनि अब आउने गभर्नरसामु रहेको छ।

४. निचोड

कुनै पनि संस्थाको नेतृत्वतह योग्य, सक्षम, अनुभवी र निर्भिक हुन अनिवार्य छ। केन्द्रीय बैंकको गभर्नरमा पनि यिनै विशेषता वा गुणहरूको अपेक्षा गरिएको हुन्छ। आर्थिक, मौद्रिक, बैंकिङ, वित्तीय, वाणिज्य, व्यवस्थापन तथा वाणिज्य कानुन क्षेत्रका लब्धप्रतिष्ठित व्यक्ति हुनुका साथै गभर्नर उच्च नैतिकवान् एवम् कुशल प्रशासक पनि हुनुपर्दछ। नेपाल राष्ट्र बैंकमा अब नियुक्त हुने गभर्नरमा सरोकारवाला र समुदायले अपेक्षा गर्ने पनि यही नै हो। राजनीतिक आस्थाका आधारमा मात्र आफ्नो अनुकूलको गभर्नर नियुक्त हुँदा एउटा खास वर्गको स्वार्थ सिद्ध होला, तर मुलुक र मुलुकको वित्तीय प्रणालीले भने अपेक्षित गति लिन सबैदैन र वित्तीय स्थायित्वको उद्देश्य नै ओभेलमा पर्ने हुन्छ। आशा गरौं नेपाल राष्ट्र बैंकमा अब गभर्नर नियुक्त भई आउने व्यक्तित्वमा मुलुकको समग्र अर्थतन्त्रलाई दिशानिर्देश गर्ने नेतृत्वदायी र क्षमतावान् गुण हुनेछ।

सन्दर्भ-सामग्री

1. Central Banking in the 21st Century: Changing Paradigm First Himalaya Shumsher Memorial Lecture by Shri Shaktikanta Das, Governor, Reserve Bank of India Nepal Rastra Bank, Kathmandu, Nepal, September 24, 2024 (<https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2024/09/Central-Banking-of-the-21st-Century-speech-By-Shri-Shaktikanta-Das.pdf>).
2. Does competence of central bank governors influence financial stability? - Ozili, Peterson K (<https://www.econstor.eu/bitstream/10419/246636/1/1738308855.pdf>).
3. How Do Central Bank Governors Matter? Regulation and the Financial Sector - PRACHI MISHRA ARIELL RESHEF (https://www.parisschoolofeconomics.com/reshef-ariell/papers/MR_CBG_publishedJMBC.pdf)
4. Issues in the Governance of Central Banks (https://www.bis.org/publ/othp04_7.pdf)
5. Nepal Rastra Bank Act, 2058.
6. Nepal Rastra Bank Website (www.nrb.org).
7. The relationship between the central bank and the government - Paul Moser-Boehm (<https://www.bis.org/events/cbcd06d.pdf>).

वित्तीय ग्राहक संरक्षण: अवधारणा, अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास र नेपालको सन्दर्भ

हिमप्रसाद न्यौपाने*

वित्तीय ग्राहक संरक्षणको अवधारणा

ल्याटिन भाषाको वाक्यांश caveat emptor (let the buyer beware) ले कुनै वस्तु तथा सेवा खरिद गर्नुअघि क्रेता होसियार हुनुपर्दछ भन्ने बुझाउँछ। यो अनुबन्ध कानून (Contract law) को आधारभूत सिद्धान्त हो। यसो भनेर ग्राहक संरक्षणमा बिक्रेता वा सेवाप्रदायकको कुनै भूमिका नहुने भन्ने होइन। हामीमध्ये कतिलाई लाग्न सक्छ वित्तीय सेवा उपयोग गर्दा ग्राहकले स्वतन्त्र रूपले छनोटको अवसर पाउनुपर्छ र यसरी छनोट गरेको सेवाउपर गुनासो राख्नु उपयुक्त होइन। अर्थात् खरिद गर्नुअघि क्रेता होसियार हुनुपर्दछ। बिक्री भएको सामान फिर्ता हुने छैन भनेर सावधान गराउँदा खरिद गर्नुअघि राम्रोसँग जाँचपड्ताल गरेर मात्र खरिद गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश पनि निहित रहेको हुन्छ। तर सामानमा उत्पादन भएको मिति, उपयोग गर्न सकिने समय, मूल्य, त्यसमा राखिएका घटकहरू आदि स्पष्टसँग लेखनुपर्ने व्यवस्था भए मात्र क्रेताले उपयुक्त निर्णय लिन सक्छ। तर वित्तीय सेवा लिने क्रममा भने वस्तु खरिदमा जस्तै सबै कुरा व्यवहारतः लागू हुन सक्दैन।

वित्तीय सेवा विभिन्न प्रकारका हुने कतिपय शुल्कहरू अस्पष्ट हुने र निर्धारण प्रक्रिया जटिल हुने भएकोले ग्राहकलाई आफू सुहाउँदो सेवा छनोट गर्न ग्राहकमा पर्याप्त वित्तीय ज्ञान भएको नहुन सक्छ। फेरि कर्जामा लिने व्याज ग्राहक तथा उसको परियोजनाको जोखिमसँग पनि अन्तरसम्बन्धित रहेको हुन्छ। यसका अतिरिक्त वित्तीय बजारमा अन्य बजारजस्तो सेवा प्रदायकको खुला प्रवेश नहुने कारणले सेवाप्रदायकहरू कम हुन्छन् र कतिपय ठाउँमा एउटा मात्र शाखा वा कार्यालयबाट सेवा लिनुपर्ने हुन सक्छ। त्यस्तो

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

अवस्थामा ग्राहकलाई छनोटको अवसर हुँदैन। माथि भनिएजस्तै सेवा लिने व्यक्ति होसियार भएर पनि पुग्दैन। त्यसैले वित्तीय ग्राहकहरूलाई वित्तीय संस्थाबाट शोषण हुनबाट जोगाउन पर्याप्त कानुनी संरक्षण र प्रभावकारी संरचना तयार गर्न आवश्यक हुन्छ। वित्तीय संस्थाले प्रवाह गर्ने सेवा र त्यसमा लाग्ने व्याज वा शुल्क निर्धारण हुने विधि, पारदर्शिता, खुलासा गर्ने व्यवस्था, ग्राहकहरूबीच समान र निष्पक्ष व्यवहारजस्ता आपूर्तिपक्षीय र वित्तीय साक्षरताजस्ता मागपक्षीय विषय ग्राहक संरक्षणको दायरामा पर्दछ। यसको अतिरिक्त नियमनकारी निकायले ग्राहकलाई परेको मर्का, हानि र समस्यालाई सजिलो माध्यमबाट सम्बन्धित निकायमा राख्नसक्ने व्यवस्था र परेका त्यस्ता गुनासाको तत्काल समाधान गर्ने संयन्त्रको व्यवस्था गर्ने विषय पनि ग्राहक संरक्षणभित्र पर्दछन्।

वित्तीय ग्राहक

बैंक तथा वित्तीय संस्थामा खाता खोलेर निक्षेप राख्ने हुन वा कर्जा लिने वा विदेशबाट आफन्तले पठाएको विप्रेषण प्राप्त गर्ने वा बैंक जमानत आदिसेवा उपयोग गर्ने व्यक्ति वा संस्था वित्तीय ग्राहक हुन्। नेपालमा २०८१ कात्तिक मसान्तमा 'क', 'ख' र 'ग' वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थामा ५ करोड ७२ लाख निक्षेप खाता, १८ लाख १८ हजार कर्जा खाता छन्। त्यस्तै, २०८१ कात्तिक मसान्तमा लघुवित्त वित्तीय संस्थाका ६० लाख ४५ हजार सदस्य र २६ लाख ७३ हजार ऋणी रहेका छन्। विप्रेषण लिने र अन्य सेवा लिने ग्राहकको संख्या गणना गरिएको छैन। यसरी हेर्दा देशको जनसङ्ख्याभन्दा वित्तीय ग्राहकको सङ्ख्या धेरै बढी देखिन्छ। यसबाहेक वित्तीय कारोवार गर्ने हजारौँ सहकारी संस्थाको लाखौँ सदस्यहरू पनि वित्तीय ग्राहक हुन्। धितोपत्र बजारमा लगानी गर्ने र बीमा कम्पनीको सेवा लिने ग्राहक पनि वित्तीय ग्राहक हुन्। सहकारी, धितोपत्र बजार र बीमाको नियमनकारी निकाय अलग्गै भएकोले यस लेखमा नेपाल राष्ट्र बैंकसँग सम्बन्धित विषय मात्र उल्लेख गरिएको छ।

नेपालमा वित्तीय ग्राहकका हित विपरीत हुने गरेका कार्यका केही उदाहरण

एक जना पूर्व उच्च अधिकारीको कुनै बैंकमा रहेको खातामा न्यूनतम मौज्जात नभएका कारण वर्षेनि खाताबाट रकम कट्टा हुँदै गएछ र बैंकमा

रकम भिक्न जाँदा भिक्न मिलने मौज्दात बाँकी नरहेको जानकारी गराइएछ । यस्तो अभ्यास १५ वर्षअघि धेरैजसो बैंक तथा वित्तीय संस्थामा थियो । रकमको मात्रा कम वा बढी मात्र हो । हामीमध्ये धेरैले एटीएमबाट रकम भिक्न खोज्दा रकम नआएको तर खातामा रकम घटेको स्थिति भोगेका छौं । केही वर्ष अघिसम्म त्यस्तो रकम बैंक तथा वित्तीय संस्थामा गुनासो गर्न आएमा खोजीदिने अन्यथा बैंकको आम्दानी जनाउने चलन थियो ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले निक्षेपमा ब्याज गणना गर्दा महिनाभरि नै रकम रहेको अवस्थामा मात्र ब्याज गणना गर्ने चलन थियो । उदाहरणको लागि कसैले असार २ गते रकम जम्मा गर्‍यो र साउनको ३१ गते रकम भिक्‍यो भने बैंकले ब्याज गणना नै गर्दैनथ्यो । हामीहरू बैंकबाट एक निश्चित प्रतिशत ब्याजदरमा कर्जा लिएर घर बनाउन वा सवारी साधन खरिद गर्न वा व्यवसायमा प्रयोग गर्दछौं । निश्चित आम्दानीको आधारमा किस्ता तिर्नेगरी लिइएको कर्जामा ग्राहकलाई जानकारी नदिई (कुनै समयमा एसएमएसबाट जानकारी गराउने वा त्यो पनि नभई) एकतर्फी रूपमा ब्याजदर वृद्धि हुँदा कर्जा रकम घटनुपर्नेमा भन्नु बढ्ने गरेको थियो । यसै गरी, बैंकको आम्दानी लक्ष्य पूरा गर्न सञ्चालन खर्च र फजुल खर्चहरू घटाउन पहल नगरी निक्षेपमा ब्याजदर घटाइदिने र कर्जामा बढाइदिने गरेको पनि चर्चामा आउने गरेको थियो ।

विगतमा एकै प्रकारको कर्जामा ग्राहकैपिच्छे फरकफरक ब्याजदर र प्राइम कस्टमरलाई प्रचलितभन्दा तीन प्रतिशतसम्म कम दरमा कर्जा दिने परिपाटी थियो । त्यस्तै आफनालाई साधनमा लाग्ने न्यूनतम लागतभन्दा कममा पनि कर्जा प्रवाह गर्ने गरेको पाइन्थ्यो । बैंक वित्तीय संस्था कुनै च्यारिटीको व्यवसाय त होइन । न्यूनतम खर्च धान्न कर्मचारी खर्च, जोखिम प्रिमियम, न्यूनतम नाफाको लागि केही आम्दानी त गर्नुपर्दछ । कसैलाई कम गरेपछि कसैबाट बढी असुल गर्दछन् नै ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले विभिन्न नाममा निक्षेप खाता खोल्न लगाई कार, सुनचाँदीका सिक्का उपहार दिने, राम्रो धितो रहेका ऋणीलाई चाहिनेभन्दा बढी ऋण दिने उपयुक्त समय हेरी धितो लिलाम गर्ने र आफैले सकार गर्ने, मिलेमतोमा एक जनाको धितोमा अर्को व्यक्तिलाई कर्जा प्रदान गर्ने,

असम्बन्धित व्यक्तिलाई जमानी दिन लगाई कर्जा असुलीको लागि दवाब दिने, प्रि-पेमेन्टमा जरिवाना लगाउने, कर्जा लिँदा धितो मूल्याङ्कन गर्ने मूल्याङ्कनकर्ता र बीमाको लागि बैंकले भनेको सेवाप्रदायकबाट नै सेवा लिनुपर्ने बाध्यता, ओभरडाफ्ट कर्जामा उपयोग नगरेको सीमाको पनि ब्याज तिर्नुपर्ने, एबीबीएस, स्टेटमेन्ट लिँदा शुल्क, खाता बन्द गर्न इन्कार र बन्द गर्दा शुल्क, साना कर्जा दिन आनाकानी र नियतवश ढिलाई, मुद्दती निक्षेप परिपक्व भएपछि ब्याज नआउने खातामा राखिदिने, दावी नपरेका निक्षेपको दुरुपयोग, कर्जा स्वीकृत गर्नुअघि अतिरिक्त लाभको माग, उच्च ब्याजदर, ऋण चुक्ता गरेपछि पनि धितो फुकुवा नगर्ने, लघुवित्त वित्तीय संस्थामा ऋण लिँदा अनिवार्य बचत, जोखिम कोष वा अन्य कारण देखाई पूरा रकम नदिने, चेक जारी गर्दा वा कार्ड जारी गर्दा रकम असुल्ने, खातामा रकम नभएको चेक खिच्ने र चेक फिर्ता हुने उपर समयमा कारवाही नगर्ने वा पहिले नै कालो सूचीमा राखिदिने जस्ता कार्यले उपभोक्ताहरू मर्कामा पर्ने गरेका थिए। यसबाहेक वित्तीय कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाबाट पीडित ग्राहकहरूको दुःखान्त र दर्दनाक कथा व्यथा दिनहुँजसो समाचारको हेडलाइन बन्ने गरेका छन्।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले ग्राहकबाट उपर्युक्त र अन्य अनगिन्ती तरिकाले नाजायज फाइदा लिन प्रयास गरेको पाइन्छ। वित्तीय साक्षरताको कमीले आफू ठगिएको पत्तो नपाउने वा पत्तो पाए पनि गुनासो राख्ने सहज उपायको अभावमा प्रतिक्रिया व्यक्त नगरी बस्ने गरेका छन्। हुन पनि कुनै दुर्गम बस्तीको उपभोक्ताले आफ्नो गुनासो लिएर सम्बन्धित निकायमा पुग्न कठिन छ र लागतको हिसाबले चुप लाग्नुमै फाइदा देख्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास

वित्तीय ग्राहक संरक्षणको मुख्य सिद्धान्तमा पारदर्शिता, निष्पक्ष व्यवहार र गुनासाहरूको प्रभावकारी समाधान (transparency, fair treatment, effective redress) पर्दछन्। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले उपलब्ध गराउने वित्तीय सेवा लिएवापत तिर्नुपर्ने शुल्क, ब्याज, कमिसन आदि पारदर्शी हुनुपर्ने, सेवा शुल्क सम्बन्धमा ग्राहकलाई अग्रिम जानकारी गराउनुपर्ने व्यवस्था हुँदा ग्राहकलाई वित्तीय सेवा कुन संस्थाबाट लिने भनेर संस्था छुनोट गर्न सजिलो हुन्छ। उस्तै सेवा लिने ग्राहकहरूबीच कुनै भेदभावविना सेवा उपलब्ध

गराउने व्यवस्था र बैंक तथा वित्तीय संस्थाले दिएको सेवाउपर कुनै गुनासो भएमा सहज तरिकाले गुनासो राख्नसक्ने व्यवस्था र त्यसको तत्काल उपयुक्त समाधान हुने व्यवस्था आवश्यक छ ।

बक्स-१: ओईसीडी हाइ लेभल प्रिन्सिपल अन फाइनान्सियल कन्जुमर प्रोटेक्सन

वित्तीय ग्राहक संरक्षणको आवश्यकता महसुस गर्दै सन् २००८ मा जी-२० अर्थमन्त्री र केन्द्रीय बैंकका गभर्नरको बैठकले फाइनान्सियल स्ट्याब्लिटी बोर्ड र अन्य सम्बन्धित संस्थाहरूलाई वित्तीय ग्राहक संरक्षणका साभा सिद्धान्तहरू विकास गर्न आह्वान गरेबमोजिम जी-२० को तर्फबाट सन् २०११ मा ओईसीडीले जी-२० हाई लेभल प्रिन्सिपल अन फाइनान्सियल कन्जुमर प्रोटेक्सन जारी गर्‍यो, जुन यसप्रकार छन्:

१. कानुनी, नियमनकारी र सुपरिवेक्षकीय ढाँचा	८. गुणस्तरीय वित्तीय सेवा
२. निरीक्षण गर्ने निकायको भूमिका	९. वित्तीय सेवा प्रदायकहरूको जिम्मेवार व्यावसायिक आचरण र संस्कृति
३. वित्तीय पहुँच र समावेशिता	१०. ग्राहकको सम्पत्ति ठगी र दुरुपयोग हुनबाट जोगाउनु
४. वित्तीय साक्षरता र जागरुकता	११. ग्राहकको तथ्याङ्क र गोपनीयताको संरक्षण
५. प्रतिस्पर्धा	१२. गुनासो व्यवस्थापन र समाधान
६. उपभोक्तालाई समान र निष्पक्ष व्यवहार	
७. खुलासा र पारदर्शिता	

सन् २००० को दशकमा विशेषगरी विश्वव्यापी वित्तीय सङ्कट (२००७-०८) पछि वित्तीय क्षेत्रमा धेरै कानुनी र संरचनात्मक सुधार गरियो । संयुक्त राज्य अमेरिकामा Dodd Frank Act, 2010 ले अन्य सुधारका साथ फाइनान्सियल कन्जुमर प्रोटेक्सन ब्यूरोको स्थापना गर्‍यो । त्यस्तै, बेलायतमा वित्तीय ग्राहक संरक्षणका लागि वित्तीय सेवा प्रदायकहरूको आचरण निरीक्षण र सुपरिवेक्षण गर्न फाइनान्सियल कन्डक्ट अथोरिटी स्थापना गरियो । क्यानडामा सन् २००१ देखि वित्तीय सेवाप्रदायकउपर मुद्दा हालन सकिने व्यवस्था र फाइनान्सियल कन्जुमर एजेन्सी अफ क्यानडा कार्यरत छ । यसबाहेक अम्बुड्जमेन फर बैंकिङ सर्भिसेज एण्ड इन्भेष्टमेण्टले वित्तीय ग्राहक संरक्षणको

लागि काम गर्दछ । भारतमा भारतीय रिजर्व बैंकले सन् १९८५ देखि बैकिङ रेगुलेसन एक्टमा व्यवस्था गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाका ग्राहकहरूको गुनासो सुनुवाइका लागि बैकिङ अम्बुड्जमेन स्किम लागु गरेको छ । भारतीय रिजर्व बैंकमा कन्जुमर एजुकेसन एण्ड प्रोटेक्सन डिपार्टमेन्ट स्थापना गरिएको छ र गुनासोको लागि अनलाइन पोर्टलको पनि व्यवस्था गरिएको छ । उक्त पोर्टलमा अम्बुड्जमेन स्किम, अन्य संस्थाको लागि र आरबीआईकै विरुद्धमा पनि गुनासो राख्न सकिने व्यवस्था छ । परेका गुनासोउपर नियुक्त गरिएका अम्बुड्जमेनहरूले गरेका सबै निर्णयहरू समेट्ने गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपालमा भएको कानुनी व्यवस्था

नेपालमा उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५ को परिभाषा खण्डमा सेवाअन्तर्गत बैकिङ सेवा उल्लेख भए तापनि अन्य क्षेत्रमा वित्तीय ग्राहक सम्बन्धमा सम्बोधन गरेको पाइँदैन । उपभोक्ता अदालतको अवधारणा र उद्योग आपूर्तिमन्त्रीको संयोजकत्वमा उपभोक्ता संरक्षण काउन्सिल गठन भए तापनि वित्तीय क्षेत्रको प्रतिनिधित्व नभएका कारणले वित्तीय क्षेत्रका ग्राहकको विषय नसमेटिएको भन्न सकिन्छ । त्यस्तै, बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३ को प्रस्तावनामा 'मुलुकको समग्र बैकिङ तथा वित्तीय प्रणालीप्रति सर्वसाधारणको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्न' भन्ने उल्लेख भएको र दफा ११८ मा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कानूनबमोजिम वित्तीय कारोबार गरेको र उपभोक्तालाई पारदर्शी तथा स्वच्छ किसिमले वित्तीय सेवा उपलब्ध गराएको सुनिश्चितता गर्ने, उपभोक्ताको हित संरक्षणको समन्वय गर्ने, उपभोक्ता हित संरक्षणमा सुधार ल्याउन तथा वित्तीय साक्षरता ल्याउन आवश्यक सूचना सङ्कलन गर्ने जिम्मेवारी नेपाल राष्ट्र बैंकलाई दिएको छ । वित्तीय ग्राहकको हित संरक्षणको लागि वित्तीय ग्राहक संरक्षण ऐन तर्जुमा गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रयास

नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले सर्वसाधारणलाई निक्षेपमा कम र कर्जामा बढी ब्याज लिन्छन् भनेर नेपाल राष्ट्र बैंकले ब्याजदर तोक्ने चलन

थियो । यसबाट बैकहरूबीच प्रतिस्पर्धा हुन नपाई वित्तीय मध्यस्थता लागत बढेका कारण बैक आफैँले ब्याजदर तोक्ने व्यवस्था गरियो । उदारीकरणको उद्देश्यविपरीत निक्षेप र कर्जाको ब्याजदर अन्तर नघटेका कारण नेपाल राष्ट्र बैकले पुनः ब्याजदर अन्तर तोक्न सुरु गर्‍यो ।

बैंक तथा वित्तीय संस्था र उद्योगी व्यवसायीबीच सधैं विभिन्न विषयमा गुनासो हुने गरेकोले २०६३ सालमा डेपुटी गभर्नरको संयोजकत्वमा नेपाल राष्ट्र बैकमा गुनासो सुनुवाइ समिति (२०६२ वैशाख ११ मा गठन गरिएको गुनासो सुनुवाइ इकाइ) पुनर्गठन गरी त्यस्ता गुनासोहरूको समाधान गर्न सुरु गरिएको हो । आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभागमा वित्तीय ग्राहक संरक्षण इकाइ स्थापना गरी विधिवत् रूपमा वित्तीय ग्राहक संरक्षणको अभ्यास सुरु गरिएको हो । बैंकिङ सेवासँग सम्बन्धित सर्वसाधारणका जिज्ञासा, गुनासो तथा सुझाव दिन नेपाल राष्ट्र बैकको वेबसाइटमा अलग अनलाइन पोर्टल २०७८ वैशाख २ गतेदेखि सञ्चालन गरिएको छ । वित्तीय समावेशिता तथा ग्राहक संरक्षण कार्यक्षेत्र रहने गरी २०७८ साउन १ गतेदेखि गभर्नरको कार्यालयअन्तर्गत वित्तीय समावेशिता तथा ग्राहक संरक्षण महाशाखा कार्यरत छ । यसै गरी, २०७८ मङ्सिरमा वित्तीय ग्राहक संरक्षण तथा गुनासो व्यवस्थापन कार्यविधि कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । लघुवित्त वित्तीय संस्था, भुक्तानी प्रणालीसँग सम्बन्धित वित्तीय ग्राहक संरक्षणका लागि अलगअलग निर्देशन जारी गरिएको छ ।

गुनासो सुनुवाइको लागि बैंकको अनलाइन पोर्टलमा सोभैं गुनासो दर्ता गर्न सकिनुका साथै त्यस्ता गुनासोको स्थिति पत्ता लगाउन सकिन्छ । कर्जामा ब्याजदर (प्रिमियम) बढी लिएको, शुल्क बढी लिएको, कालोसूचीमा समावेश नगरेको, बैंक जमानतबापतको रकम भुक्तानी नगरेको जस्ता गुनासो प्राप्त हुने गरेको छ । अनलाइन पोर्टलबाहेक लिखित गुनासो, अन्य माध्यम इमेल, फोन वा हेलो सरकारबाट पनि गुनासो आउने गरेको छ । लघुवित्त संस्थाहरूको गुनासो सम्बोधनका लागि लघुवित्त संस्था सुपरिवेक्षण विभागमा अलगगै गुनासो डेस्क स्थापना गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा इकाइमा परेका ४,२४५ गुनासोमध्ये ३,२७० वटा समाधान भएको र ३४४

गुनासो समाधान हुने प्रक्रियामा छन् । त्यस्तै बैंकको कार्यक्षेत्रमा नपर्ने १५८ र अमान्य गुनासोको सङ्ख्या ४६८ रहेको थियो । बैंक तथा वित्तीय संस्थाको पोर्टलमा उक्त आर्थिक वर्षमा १,२०,१११ वटा गुनासो परेकोमा १,०४,५८२ समाधान भई बाँकी प्रक्रियामा रहेको थियो ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले वि.सं. २०६७ मा सेवा शुल्क कमिसनसम्बन्धी मार्गदर्शन लागु गरेको र त्यसपछि केही प्रावधानहरू एकीकृत निर्देशनको विविध खण्डमा समेट्ने गरेकोमा २०७२ साउनमा एकीकृत निर्देशन नं. १८ मा अलग्गै निर्देशनको रूपमा समावेश गरियो । हाल यो व्यवस्था निर्देशन नं २० मा समेटिएको छ । वित्तीय ग्राहक संरक्षण तथा वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी व्यवस्थामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले प्रदान गर्ने सेवासर्तसँग सम्बन्धित सबै प्रकारका विवरण सार्वजनिक रूपमा जानकारी गराउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले विभिन्न प्रकारका खातासम्बन्धी जानकारी, सेवा शुल्क, निर्धारित प्रक्रिया, व्याजदर गणना विधि, अग्रिम भुक्तानी शुल्क, कारबाही, विलम्ब शुल्क, विद्युतीय कार्ड सञ्चालनसम्बन्धी कार्यविधि र यस्तो जानकारी वेबसाइटमा राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यस्तै, सरल भाषाको प्रयोग, सूचनासम्बन्धी व्यवस्था, सरल बैंकिङसम्बन्धी व्यवस्था, वित्तीय सेवाको शुल्कलगायत सर्त परिवर्तनसम्बन्धी व्यवस्था, खाता सञ्चालन तथा बन्द गर्दा लाग्ने शुल्कसम्बन्धी व्यवस्था, चेक भुक्तानीसम्बन्धी व्यवस्था, सेवा शुल्कसम्बन्धी व्यवस्था, गुनासो सुनुवाइसम्बन्धी व्यवस्थामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले सूचना तथा गुनासो सुनुवाइ डेस्क स्थापना गरी गुनासो सुन्ने अधिकारी तोक्नुपर्ने, उपभोक्ताको गुनासो सुनुवाइको लागि हटलाइनको व्यवस्था गर्नुपर्ने, गुनासो सुनुवाइको लागि वेबसाइटमा अनलाइन पोर्टलको व्यवस्था गर्नुपर्ने, आर्थिक वर्षभर प्राप्त भएका गुनासो र सुनुवाइको सङ्ख्यात्मक विवरण वित्तीय समावेशिता तथा ग्राहक संरक्षण महाशाखा तथा सुपरिवेक्षण विभाग पेस गर्नुका साथै वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । वित्तीय साक्षरता, गोपनीयता एवम् तथ्याङ्क संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था, सेवासम्बन्धी जानकारी सबै दिन सञ्चालन हुने कल सेन्टर वा अडियो नोटिस मार्फत पनि दिनुपर्ने व्यवस्था छ ।

बजार आचरण (Market Conduct) सुपरिवेक्षण: ग्राहक संरक्षणको महत्त्वपूर्ण उपाय

प्रुडेन्सियल सुपरिवेक्षण मुख्यतया बैंक तथा वित्तीय संस्थाको वित्तीय स्वास्थ्य (पूँजीकोष पर्याप्तता, जोखिम व्यवस्थापन, सम्पत्तिको गुणस्तर) कायम राखनमा केन्द्रित रहेको हुन्छ। यस्तो सुपरिवेक्षणबाट वित्तीय सेवा प्रदायकले ग्राहकलाई सेवा प्रवाह गर्दा गरेका अनुपयुक्त र अनुचित कारोबार पत्ता लगाउन कठिन हुन्छ। त्यसैले वित्तीय ग्राहकको हित संरक्षणको लागि बजार आचरण सुपरिवेक्षण गर्ने गरिन्छ। अनुभवसिद्ध अध्ययनले बजार आचरण सुपरिवेक्षणले प्रुडेन्सियल सुपरिवेक्षणको परिपूरकको रूपमा काम गर्ने प्रमाणित गरेका छन्। दुवै प्रकारका सुपरिवेक्षणले वित्तीय अस्थायित्वको जोखिम घटाउन प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्दछन्। बजार आचरण सुपरिवेक्षणमा स्व:मूल्याङ्कन, अनुगमन, सुपरिवेक्षण, स्थलगत र गैरस्थलगत क्रियाकलाप, बजारबाट सूचना सङ्कलन, तथ्याङ्क विश्लेषण, मिष्ट्रि सपिड (mystery shopping), गुनासो समाधान, सूचना दिनेको संरक्षण (whistle blower protection), आन्तरिक नीति र प्रक्रियाहरूको तर्जुमा, चेतावनी र ठगीबाट सतर्क बनाउने प्रणालीजस्ता व्यवस्था पर्दछन्। बजार अनुशासनको प्रभावकारी अभ्यास नभइसकेको र वित्तीय साक्षरताको कमजोर अवस्था रहेको नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा परम्परागत प्रुडेन्सियल सुपरिवेक्षणले मात्र ग्राहक संरक्षण र सेवाप्रदायकको आचरण सुधार गर्न सक्दैन। संस्थाको निष्ठा र असल संस्कारले सन्तुष्ट ग्राहकको संख्या बढाउँछ।

नेपाल राष्ट्र बैंकको आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को कार्ययोजनामा बजार आचरण सुपरिवेक्षणसम्बन्धी नियमन जारी गर्नका साथै कार्यविधि विकास गरी बजार आचरण स्थलगत निरीक्षण गर्ने कार्य योजना रहेको छ। कार्यविधि तयार गरी केही संस्थाहरूमा स्थलगत निरीक्षण सम्पन्न गरी यसको अनुभवको आधारमा कार्यविधिलाई अन्तिम रूप दिने कार्य भइरहेको छ। बजार आचरण सुपरिवेक्षणको मुख्य आयामहरूमा संस्थागत सुशासन, पारदर्शिता, समान व्यवहार, तथ्याङ्क र गोपनियता संरक्षण, सुनासो व्यवस्थापन र जिम्मेवार बैंकिङ रहेका छन्। माथिका क्षेत्रमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कस्तो व्यवस्था गरेका छन् भनी विस्तृत रूपमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन तयार

गरी कार्यान्वयन गरिने भएकोले बजार आचरण सुपरिवेक्षणले ग्राहक संरक्षणको लागि प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

अन्तमा, २०८१ कात्तिक मसान्तमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको निक्षेप कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (जीडीपी)को ११६ प्रतिशत पुगेको, कर्जा-जीडीपी अनुपात ८२ प्रतिशत पुगेको, निक्षेपकर्ता र लघुवित्त वित्तीय संस्थाका सदस्य जनसङ्ख्याभन्दा बढी भएको आधारमा नेपालमा सबैभन्दा ठुलो क्षेत्र वित्तीय क्षेत्र हुन पुगेको छ । वित्तीय ग्राहक संरक्षणको लागि कानुनी व्यवस्था पहिलो आधार भएकोले वित्तीय ग्राहक संरक्षण ऐन तर्जुमा हुन आवश्यक देखिएको छ । यसबाट अख्तियारीका साथै उपयुक्त संरचनात्मक व्यवस्था हुन जान्छ । ग्राहक संरक्षणका असल अभ्यासलाई पछ्याउँदै ग्राहक संरक्षणको ढाँचा तयार गरेर सबै मापदण्ड र सिद्धान्त लागु भएको यकिन गर्न स्वःमूल्याङ्कको व्यवस्था आवश्यक छ । त्यस्तै, वित्तीय ग्राहक संरक्षणको लागि बजार आचरण सुपरिवेक्षण अर्को महत्त्वपूर्ण आधारको रूपमा लिइन्छ । परम्परागत सुपरिवेक्षणको परिपूरकको रूपमा यसलाई लिइन्छ । वित्तीय साक्षरतालाई अभियानकै रूपमा अघि बढाउन सके ग्राहक संरक्षणमा थप मद्दत मिल्छ । ग्राहक संरक्षणले वित्तीय प्रणालीप्रति सर्वसाधारणको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गराउनुका साथै वित्तीय स्थायित्व प्रवर्धनमा सघाउने भएकोले बैंक तथा वित्तीय संस्था, वित्तीय ग्राहक, नेपाल राष्ट्र बैंक र अन्य सरोकारवाला निकायको एकीकृत प्रयास हुन आवश्यक छ ।

दिगो सहकारी क्षेत्रका आधार

डा. रमेश चौलागाई*

प्रस्तावना

देशले सन् १९८० को दशकदेखि अङ्गीकार गरेको आर्थिक उदारीकरणसँगै विश्वव्यापी रूपमा फैलिँदै गएको नवउदारवादी अर्थव्यवस्थाको पृष्ठभूमिमा नेपालको सहकारी क्षेत्रमा मौलाएका केही जटिल परिस्थितिका कारणले अबको सहकारी क्षेत्र कता जाला भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न चासो एवम् जिज्ञाशा उत्पन्न भएका छन्। सहकारीको मूल मर्मका रूपमा रहेको सदस्य सक्रियता र स्वनियमनमा सहकारी क्षेत्र बस्न नचाहने/नसक्ने, मौजुदा बाह्य नियमन संयन्त्र प्रभावकारी नहुने र अर्को नियमन संयन्त्र स्थापना गर्ने कुरामा ढिलाइ भइरहँदा सहकारी क्षेत्र थप दिग्भ्रमित भएको देखिन्छ। वि.सं. २०६० को दशकदेखि सहकारीमा समेत नाफाखोरी र उत्पादनका साधनहरूले सिर्जना गर्ने अतिरिक्त मूल्यको केन्द्रीकरणको प्रवृत्तिले सहकारी क्षेत्रलाई गाँजे लगेको छ। सहकारीका सञ्चालक अबैको बचत फिर्ता गर्न नसकी क्रमशः जेलयात्रातर्फ लामबद्ध हुँदै जानु र सहकारी ठगी लुकाउन विदेशतिर पलायन हुने प्रवृत्ति बढ्नु यसका उदाहरण हुन्। उल्लिखित पृष्ठभूमिमा; सहअस्तित्व, नाफाको सामाजिकीकरण, शोषणरहित समाजको सिर्जना, समानता र समतामा आधारित आर्थिक प्रणाली, प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण, समूह वा सामुदायिक ऐक्यबद्धता जस्ता समाजवादउन्मुख विशेषता र आचरणमा दरार आउँदा कतिपय सहकारीमा देखापरेको कठिनाइमा आधारित भई सहकारी क्षेत्रको शुद्धीकरणमार्फत दिगो सहकारी क्षेत्रको विकासका केही आधारका बारेमा यस लेखमा चर्चा गरिनेछ।

पृष्ठभूमि

तोकिएको कार्यक्षेत्रभित्र रहेका, कानुनले तोकेबमोजिम उमेर पुगेका व्यक्तिहरू सदस्य बन्नसक्ने र सदस्यबीच मात्र बचत तथा ऋणको कारोबारसमेत गर्नेगरी स्थापना भएका संस्थालाई सहकारीका रूपमा बुझ्नुपर्दछ। सहकारीहरू तोकिएको कार्यक्षेत्रका उत्पादन, भण्डारण, बिक्री तथा वितरण र कृषि औजार, बिउबिजन र मलखाद खरिद गरी सदस्यहरूबीच गैरनाफामूलक उद्देश्यले बिक्री वितरणसमेत गर्नेगरी पनि स्थापना हुने गर्दछन्। सहकारी यसका सदस्यद्वारा

* उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

स्थापित, सञ्चालित एवम् नियन्त्रित संस्था हुन् । सहकारीहरूको सञ्जालमार्फत सहकारिताको विकास तथा प्रवर्द्धन, सहकारीका अनुभव आदानप्रदान, सहकारी शिक्षा तथा तालिम प्रवाह, सहकारीसम्बन्धी नीति निर्माणमा पहल तथा सहजीकरण, स्वनियमनका अभ्यास आदानप्रदान गर्ने साभ्ना चौतारोको रूपमा विकास गर्ने आदि गरिन्छ । सहकारीलाई नेपालको अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड र अर्थतन्त्रका तीनमध्येको एक खम्बाका रूपमा लिइएको छ । सहकारीलाई यसप्रकारको नीतिगत प्राथमिकता र व्यवस्था गरिएको अन्य मुलुकमा दुर्लभ नै होला । सहकारीमार्फत समाजवाद निर्माण आधार तयार गर्ने विषयसमेत संविधानमा राखिएको छ ।

सहकारीका सदस्यले आवश्यक निर्णय गर्ने र यसका प्रतिनिधिले सोको कार्यान्वयन मात्र गर्ने प्रावधान समाजवाद र सहकारिताको मूल मर्म हो । यसकारण पनि सहकारीलाई समाजवाद निर्माणको आधारका रूपमा संविधानमा ग्रहण गरिएको हो । यही कुरालाई आत्मसात गर्दै सहकारिताको सिद्धान्तबमोजिम सहकारीहरू स्वनियमनमा रहने मूल मर्म तथा सिद्धान्तलाई आधार मानी सहकारीमा बाह्य नियमनकारी निकायको आवश्यकता नपर्ने मान्यतासहित सहकारी ऐन, २०४८ तर्जुमा भएको हो । तथापि, समयक्रममा सहकारीमा केही जटिलता समेत देखिएपछि नियमनका प्रावधानलाई समेटेर सहकारी ऐन, २०७४ तर्जुमा भएको हो ।

नेपालका हकमा, परम्परागत रूपमा रहेका गुरुड समुदायको स्याई प्रथा, थकालीको ढिङ्कुर प्रथा, धिमालको हाउलीपाका, कृषि क्षेत्रमा प्रचलित भारोपर्म, समान साधन र सीप भएकाहरूको परेली, नेवारी समुदायको मंकाज्या, हिमाली जिल्ला मुस्ताङ जिल्लालगायतका क्षेत्रमा प्रचलित ढिकुटीप्रथा, ग्रामीण क्षेत्रमा प्रचलित सामूहिक धर्मभकारीप्रथा, अल्पकालीन घरायसी आवश्यकता टार्न ऐचोपैचो, आदि रूपमा सहकार्य गर्ने प्रचलन रहेको थियो । उल्लिखित प्रचलन र प्रथा नै सहकारीका परम्परागत मोडेल हुन् । मुख्य कुरा त उल्लिखित सबै प्रथा र संस्कार निश्चित क्षेत्र, वर्ग र समुदायका समान अवस्थाका मानिसबीच प्रचलित थियो । यो नै सहकारीको मर्म पनि हो । उल्लिखित सबै प्रचलनका सबैखाले उतारचढावको व्यवस्थापन र नियमन सम्बन्धित समुदायले नै गर्थ्यो, बाह्य नियमनको आवश्यकता पर्दैनथ्यो ।

सहकारी समाज भनेको स्वावलम्बी, स्वाभिमानी, आत्मनिर्भर, पारस्परिकतामा आधारित, सहयोगी, सहकार्य, समानता र समता आदि विशेषतासहितको हुने गर्दछ। सहकारीले आदर्श समाज निर्माणको आधार तयार पार्न पनि मदत गर्दछ। सहकारी प्रणाली आफैँमा राज्य वा स्वराज्य प्रणाली पनि हो। यी विशेषता प्राप्तिका लागि सहकारीको मूल्य र सिद्धान्तको नियमपूर्वक र नियमित अभ्यास निरन्तर रूपमा गरिरहनुपर्छ। तर वर्तमान परिवेशमा सहकारीका मूल्य, सिद्धान्तका कुरा र सहकारी समाज निर्माण गर्ने विषय न प्रारम्भिक सहकारीमा भेटिन्छ, न यसको सञ्जाल संरचनामा। पछिल्ला दुई दशकमा सहकारीको मूलदर्शन, मूल्य र सिद्धान्तको पक्षमा सहकारीका सदस्य, नेतृत्व, सहकारी अभियानका ठूला नेता, नियामक निकायको प्राथमिकतामा परेको देखिएन।

यद्यपि, सहकारी क्षेत्रमा २०६० सालको हाराहारीदेखि देखापरेको सङ्कटबाट सदस्य सहभागिता, सक्रियता र सदस्यकै नियन्त्रणमा रहनुपर्ने सहकारीमा झण्डै तीन खर्ब बचत रकम सङ्कटमा परेको, सहकारीका सदस्यले प्रजातान्त्रिक विधि अपनाई चयन गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था भएको सहकारीका २८ जना अध्यक्ष/सञ्चालक सहकारीको बचत रकम ठगी गर्दै विदेश पलायन भएका र ती सबैलाई नेपाल फिर्काई ठगीको रकम असुलउपर गर्ने कार्यको थालनी भएको प्रयास अझै सफल हुन नसकेको, कतिपय सहकारीका सञ्चालक/अध्यक्ष बचत रकम ठगी गरी सम्पर्कविहीन भएका, करिब ५०० को हाराहारीमा सहकारीका सञ्चालक/अध्यक्ष सहकारी ठगीको आरोपमा थुनामा रहेका जस्ता अप्रिय समाचार दुई वर्षयताका सहकारीका समसामयिक समाचार र यथार्थ बनेका छन्।

नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०६०/६१ को वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रममा 'सहकारी बचत तथा वित्तीय संस्थाहरूले सहकारी सिद्धान्त विपरीत सर्वसाधारणबाट समेत बचत सङ्कलन गर्ने र अनियन्त्रित रूपमा ऋण प्रवाह गर्ने कार्य गरी वित्तीय विकृति फैलाएकोले यसलाई नियन्त्रण गरी विशुद्ध सहकारिताको विकास गर्न विद्यमान कानूनमा आवश्यक सुधार गरिने' भन्ने उल्लेख गर्दै सहकारी क्षेत्रमा सहकारी सिद्धान्त उल्लङ्घन गर्ने र

गैरसदस्यहरूबाट बचत सङ्कलन गर्ने जस्ता विकृतिहरू त्यसै बखतदेखि देखापर्न थालेको जनाइएको छ । त्यसै बखतदेखि सामूहिकताका आधारमा सदस्यमुखी भएर मात्रै सञ्चालन हुनुपर्ने कतिपय सहकारी सर्वसाधारणबाट समेत बचत सङ्कलन गर्ने निजी कम्पनीका हिसाबले सञ्चालन हुन थाले ।

दिगो सहकारीको विकासका आधार

स्वनियमन सहकारी क्षेत्रको दिगोपनको प्रमुख आधार हो । पछिल्ला वर्षमा धेरै सहकारीले गैरसदस्यसँग समेत बचत तथा ऋणको कारोबार गरिरहेको पृष्ठभूमिमा सहकारीमा स्वनियमनको सम्भावना विगतदेखि नै कमजोर हुँदै गएको हो । त्यसैले एकातिर सहरी र अर्धसहरी क्षेत्रमा सञ्चालित सहकारी स्वनियमनमा सञ्चालन हुने अवस्था देखिएन भने स्वयिनमनमा नरहने संस्थालाई मौजुदा नियामक निकायले प्रभावकारी नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्नसक्ने अवस्था पनि देखिएन । यो निकायले कानुनले दिएको जिम्मेवारी वहन गर्न असफल भएको चर्चा सर्वत्र चलिरहेको छ । सहकारीका सदस्य र सञ्चालकले स्वनियमनको काइदा पालना गर्न नसकेपछि यसको जिम्मेवारी स्वभाविक रूपमा सञ्जालका अभियन्तामा सर्ने सनातन अपेक्षाबमोजिम स्वनियमनलाई सञ्जालले पनि पालना गर्न तथा गराउन नसकेको अनुभूति सबैले गर्न थाले । परिणामस्वरूप देशको सहकारी क्षेत्र स्वनियमन र नियमनको चक्रव्यूहमा फस्दै गएको देखिन्छ ।

सदस्यता, पहुँच र सक्रियता

सहकारीमा तोकिएको कार्यक्षेत्रमा बसोबास गर्ने र कानुनले तोकेबमोजिमको उमेर पुगेका इच्छुक व्यक्तिले आधारभूत सहकारी ज्ञान हासिल गरी ऐच्छिक आवद्धता रहने प्रक्रिया यसको मेरुदण्ड हो । सहकारीका सदस्य यसका जिम्मेवार र उत्तरदायी पक्ष हुन्, निजी नाफाका स्रोत होइनन् । सहकारी शिक्षा नलिएका र सहकारिताप्रति सचेत नरहेका मानिसले सहकारिता बचाउन सक्दैनन् । सहकारीका संस्थापक, सञ्चालक, नियन्त्रक, बचतकर्ता, ऋणी, संरक्षक, निर्णायक र उत्तरदायी व्यक्ति भनेका यसका सदस्य मात्रै हुन् । जुनजुन सहकारीमा सदस्य सचेत, सक्रिय र जिम्मेवार रहेको अवस्था विद्यमान रहन्छ, ती संस्था समस्यामा पर्ने सम्भावना रहँदैन, रहेका पनि

छैनन् । तर, पछिल्ला वर्षमा सहकारी क्षेत्रले गुमाउँदै गएको प्रमुख कुरा नै सदस्य सचेतना, सहभागिता र सक्रियता नै हो । बढ्दो गैरसदस्य कारोबार यसको ज्वलन्त उदाहरण हो । सिद्धान्ततः सहकारी सबै सदस्यको हो, सबै सदस्य संस्थाको निरन्तर सम्पर्कमा रहन्छन् र संस्थाका गतिविधिबारे जानकार र सक्रिय रहन्छन् । तर, देशभर, एकभन्दा बढी जिल्ला र प्रदेशमा फैलिएका वा कार्यक्षेत्र भएका सहकारीका सदस्य संस्थामा कसरी पुग्न र सक्रिय हुन सक्लान् भन्ने कुरा त्यत्तिकै पेचिलो छ ।

सहकारीका सञ्जाल र सदस्यको सम्बन्ध

सहकारीको सञ्जाल सदस्यको हित जगेर्ना गर्न सहकारीहरू एकापसमा मिलेर बनाइने संरचना हो । सञ्जालले सरकार र संस्थाबीचको पुलको काम गर्दछ । साथै सञ्जालमार्फत विस्तार गरिने सहकारी शिक्षा र स्वनियमनका उत्प्रेरणा नै सहकारीको दिगो विकासको महत्वपूर्ण आधारशिला हो । सञ्जालदेखि सदस्यसम्म र सदस्यदेखि सञ्जालसम्मको सचेत र सक्रिय अन्तरसम्बन्धले सहकारीको भविष्य सुनिश्चित गर्दछ । कतिपय सहकारी अभियन्ता सहकारीका सञ्जालमा आवद्ध हुनुको उद्देश्य, सबैले अनुभूत गर्ने तर साकार रूपमा नदेखिने, दलगत राजनीतिक योग्यता निर्माण गर्ने र केही आर्थिक लाभसमेत लिने रहेको अनुभव सहकारीकर्मीले गरेका छन् । सहकारीको सञ्जालमा आवद्ध हुनु आफैँमा अलग्गै पेसा नभए तापनि लामो अनुभवका आधारमा यस क्षेत्रको गुणात्मक विकासका लागि दलगत राजनीतिक जिम्मेवारीमा रहेका व्यक्तिबाट सञ्जाललाई मुक्त गर्नेपर्ने आवाज धेरै पटक सुनिएको हो । यस्ता मानिसमा सहकारी साक्षरता त निम्छ्यो छुँदैछ, सहकारीको अनुभव, अन्य सहकारीकर्मीबीचको अन्तरसम्बन्ध र सहकारीका खास एजेण्डाको जानकारी पनि कमजोर रहेको देखिन्छ । यस्ता अभियन्तामा स्वाभाविक रूपमा सहकारीको धरातलीय समस्याको ज्ञान नहुने र अन्य सहकारीकर्मीसँगको अन्तरसम्बन्धका हकमा पनि कमजोर नै देखिन्छ । यसले सदस्यसँग अभियानको सम्बन्ध पनि पातलो बनाएको छ ।

उत्पादन, सेवाप्रवाह र वितरणमा जोड: सहकारीमा बचत तथा ऋण, दुग्ध, माहुरी, सञ्चार, कृषि, पर्यटन, जुनार, उपभोक्ता, विद्युत्, फलफूल, चिया, आवास, कफी, जडिबुटी, माहुरी, उखु, स्वास्थ्य, आदिसँग सम्बद्ध व्यक्ति

समावेश हुँदै आएका छन् । त्यस्तै, कृषिजन्य वस्तुको उत्पादन र वितरण गर्न पनि केही सहकारी सञ्चालनमा रहेका छन् । यस्ता विषयगत सहकारीमा वित्तीय काराबारको सम्भावना न्यून रहने गर्दछ । तर सहकारी क्षेत्रमा 'चिसो भनेकै कोकाकोला' भनेरै 'सहकारी भनेकै बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने सहकारी' भन्ने भाष्य सिर्जना भएको देखिन्छ । वित्तीय सहकारीले सदस्यबाट मात्रै बचत सङ्कलन गरी सदस्यका लागि मात्र लगानी गर्नुपर्नेमा पछिल्लो समयमा यो अवस्थामा विचलन आउँदा सहकारी क्षेत्र धुमिल भएको छ । साथै, वित्तीय कारोबार गर्न स्थापित लगायत अधिकांश अन्य विषयगत सहकारीले पनि बचत तथा ऋणको कारोबार गरेको भने पाइएको छ । सहरी र अर्धसहरी क्षेत्रमा अन्य विषयगत, उत्पादन तथा वितरणमा आधारित सहकारीमा धेरैको चासो देखिएको छैन । पछिल्लो समयमा वित्तीय सहकारीमा जटिलता देखापर्नुको प्रमुख कारण यस्ता सहकारीले बैकिङ क्रियाकलाप गर्नु तर त्यस्ता क्रियाकलाप व्यावसायिक नियमनको दायरामा आउन नसक्नु प्रमुख रहेको छ ।

सुशासन: सहकारीको मूल्य मान्यता र सिद्धान्तबमोजिम सहकारी व्यवसाय सदस्यद्वारा स्थापित, सञ्चालित र नियन्त्रित रहनुपर्नेमा नेपालका अधिकांश सहकारी स्वनियमनमा सञ्चालन हुन नसकेको अवस्था विगत दुई दशकदेखि स्पष्ट रूपमा देखा पर्दैआएको देखिन्छ । जस्तै: साधारणसभा नगर्ने प्रवृत्ति वा गरे पनि कानुनले निर्धारण गरेको विधि र प्रक्रियाबमोजिम नगर्ने प्रवृत्ति, लेखा सुपरिवेक्षण समितिको निष्क्रियता, आन्तरिक नीति र कार्यविधिको अभाव, सीमित सञ्चालकले संस्थाको स्रोतलाई आफूखुसी निजी व्यवसाय र स्वार्थमा उपयोग गर्ने प्रवृत्ति, कर्मचारीलाई नियुक्तिपत्र नदिई काम लगाउने प्रचलन, कमजोर आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली आदि । जब, कतिपय सहकारीको साधारणसभा विश्वसनीय भएको कुरामा प्रत्याभूतिको अभाव छ, त्यसको सञ्चालक र लेखासमिति कुन माध्यम र विधिबाट गठन हुन्छन् भन्ने कुरा त्यत्तिकै पेचिलो प्रश्न बनेको छ । कतिपय सहकारीले साधारणसभामा संस्थाको वार्षिक गतिविधि र आगामी दिनमा संस्थाले गर्ने गतिविधिका बारेमा छलफल गर्नुको सट्टा विभिन्न सेलिब्रेटी वा सार्वजनिक उच्च पदमा रहेका व्यक्ति तथा राजनीतिक नेतृत्वको उपस्थितिमा केन्द्रित हुने, उद्घाटन कार्यक्रममा बढी समय तथा जोड दिइने, विभिन्न सांस्कृतिक कार्यक्रमको आयोजना हुने, सदस्यहरूलाई बाटो खर्च उपलब्ध गराउने र भोजभतेरलाई प्राथमिकता

दिने गरेको देखिन्छ। अधिकांश सहकारीमा दर्ता गर्दाका बखत स्वीकृत हुने विनियमबाहेक संस्थाले अनिवार्य रूपमा बनाउनुपर्ने ऋण लगानी तथा असुली कार्यविधि, कर्मचारी प्रशासन विनियमावली, संस्थागत खरिद, बचत तथा ऋण लगानीसम्बन्धी आर्थिक प्रशासन विनियमावली तथा अन्य आन्तरिक नीतिगत संरचना नबनाई संस्था सञ्चालन गर्ने गरिएको पाइएको छ। यसबाट पनि सहकारीको सुशासन र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर रहने गरेको देखिन्छ।

सहकारी शिक्षा: सहकारी चेतना र शिक्षा स्वनियमनको जरा हो। यसको आवश्यकता र अनिवार्यता सम्पूर्ण सदस्य, बचतकर्ता, ऋणी, सञ्चालक र कर्मचारीलाई पर्दछ। सहकारी शिक्षाले नै सहकारी चेतना, संस्कार, आचरण र अनुशासन सिकाउँछ। सहकारीका सदस्य र सञ्चालकको सहकारी साक्षरता र सक्रियता कमजोर मात्र नभई निम्छरोस्तरमा रहेको पाइएको छ। अधिकांश सदस्यहरूले संस्थाको जानकारी लिएर, सञ्चालकहरूको पहिचान गरी, सहकारी भनेको के हो, किन हो र कस्तो मानिसका लागि हो भन्ने कुरा नबुझी अरुको लहैलहैमा, बढी ब्याज र उपहारसमेत पाउने लोभमा र सहकारीमा समस्या परेमा नेपाल सरकारले त्यसको तिरोभरो गर्छ भन्ने मानसिकतामा बचत राख्ने गरेको देखिन्छ। सहकारी साक्षरताको अभावले पनि स्वनियमनबाट सहकारीलाई टाढा पुऱ्याएको छ।

यद्यपि, आधुनिक समयमा कति वटा सहकारीले सदस्यलाई नियमित सहकारी शिक्षा तथा तालिम दिन्छन् भन्ने कुरामा प्रश्न र शङ्का उब्जेको छ। यसबाट, सहकारी क्षेत्र एकातिर स्वनियमनमा बस्न नसक्ने, अर्कोतिर बाह्य नियमन स्वीकार गर्न नसक्ने वा नचाहने जटिल मोडमा उभिएको देखिन्छ। सहकारी शिक्षाको व्यापकता, सहकारीका सञ्चालक र सञ्जालमा आबद्ध व्यक्तिका सहकारी आचरण एवम् अनुशासनमार्फत मात्र स्वनियमन कायम हुनसक्छ। स्वनियमन कायम हुनसके कुनै बाह्य नियमनकारी निकायको आवश्यकता पर्दैन र सहकारी क्षेत्र बाह्य नियमनको दबावबाट बच्न सक्ने सम्भावना बढ्ने देखिन्छ।

पारदर्शिता: सहकारीका समग्र विषय यसका सदस्य र सरोकारवालामा पारदर्शी रूपमा प्रस्तुत हुनुपर्दछ। पछिल्ला वर्षमा कतिपय सहकारी र

यसका प्रतिनिधिमूलक संरचनाअर्थात् अभियान/सञ्जाल सुसाशनको अभिन्न अङ्कका रूपमा रहेको पारदर्शिताका आधारभूत मापदण्डको पालना गर्न तयार देखिँदैनन् । जस्तै: अधिकांश सहकारी र यसको सञ्जालका संरचनामा वेबसाइट, वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन, वित्तीय विवरणमा पर्याप्त अनुसूची, सामाजिक सञ्जाल आदिको सञ्चालन र नियमित सूचना तथा जानकारीको उपलब्धता र पर्याप्तताको अभाव देखिएको छ । सबैजसो क्षेत्रमा देखापरेको अपारदर्शिता सहकारीमा अझ प्रगाढ रूपमा पाइन्छ ।

सहकारीमा स्वनियमनको विस्तृतीकरण: सहकारी, सदस्य, सञ्चालक र सञ्जाल स्वनियमनका आधारभूत पक्ष हुन् । पछिल्लो समयमा न सहकारीका सदस्यमा सहकारीका बारेमा चासो देखिन्छ, न सञ्चालक नै स्वनियमनको दायरामा बस्न चाहन्छन् । सदस्य र सञ्चालकपछिको स्वःनियमनको अर्को भरपर्दो संयन्त्र यसको सञ्जाल हो । सदस्य र सहकारीका सञ्चालक स्वनियमनमा बस्न नचाहेमा वा नसकेमा अभियानले उत्प्रेरित गर्नुपर्दछ । तर सहकारी सञ्जाल पनि स्वनियमनको चरित्रमा रहन नसकेको गुनासो व्यापक रूपमा अभिव्यक्त हुन थालेको छ । सञ्जालको विद्यमान भद्दा संरचना, अभियानमा सहकारीको सिद्धान्त तथा मूल्य मान्यताको आधारभूत ज्ञानसमेत नभएका व्यक्तिहरूको प्रवेश, अभियानमा संलग्न कतिपय व्यक्ति नै सहकारी ठगीमा संलग्न रहेको पाइनु, अभियानमा रहेका कतिपय व्यक्तिले अभियानको स्रोतलाई निजी लाभका लागि प्रयोग गरेको भेटिनु, सहकारी र अभियानको सञ्चालकहरूबीच आस्थाका आधारमा विभेद र विभाजन, आदिले गर्दा सहकारी अभियानमा प्रश्न उठ्न थालेको छ । वर्तमानको भद्दा सञ्जालीकरणमा स्वनियमन शङ्कास्पद बन्न जान्छ ।

कतिपय सहकारी स्वनियमनमा बस्न नसक्नुको कारण यसको नाटकीय र अप्राकृतिक रूपमा कारोबार वृद्धि हुनु पनि हो । सहर वरिपरिकै पनि कतिपय सहकारी चार दशक व्यतित हुँदा पनि ३०-५० करोडको वासलातको वरपर रहेका देखिन्छन् भने केहीमा १० वर्षभन्दा कम अवधिमा दसौँ अर्बको बचत सङ्कलन भएको देखिन्छ । सहकारीको मर्मविपरीत सर्वसाधारणलाई विभिन्न प्रलोभन देखाई र कर्मचारीलाई कमिसन तथा अनिवार्य बचत सङ्कलनको ठेक्का दिई ठुलो रकमको निक्षेप सङ्कलन गरेपश्चात् सहकारीको वित्तीय आकार अप्रत्यासित रूपमा बढ्छ । यदि संस्थाका सदस्यको नियमित

बचत मात्र सङ्कलन गर्ने हो भने यो समस्या आउँदैन। सदस्यको बचत र ऋणको कारोबारलाई सेयर रकमसँग बाँध्ने, नियमित बचत मात्र सङ्कलन गर्ने, नियमितबाहेकका बचतमा सीमा तोक्ने, कानूनबमोजिमको आम्दानी रकम मात्रै बचतका रूपमा स्विकार गर्ने र अवाञ्छित ऋण लगानी नगर्ने हो भने संस्थाको अप्राकृतिक वृद्धिको सम्भावना रहँदैन।

सहकारीमा सदस्यको स्वामित्वको प्रश्न: नेपालको खासगरी सहरी र अर्धसहरी क्षेत्रमा सञ्चालित सहकारी मूलतः धनीवर्गको अधीनमा रहेको महसुस हुँदै आएको छ। सेयर, बचत तथा ऋणको कारोबारमा देखिएको वित्तीय आकारले यो कुरा स्थापित भएको देखिएको छ। त्यस्तै, सहकारीका सञ्चालक समिति र सहकारीको सञ्जालीकरणमा देखिएका व्यक्तिको आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक हैसियतसहितको उपस्थितिले पनि यो कुराको सङ्केत गरेको छ। यसप्रकारको अवस्थाले सहकारीमा समभाव, सहकारिता, सामूहिक हितको खोजी, समानता र समता, आदिमा प्रश्नवाचक चिह्न देखापरेको छ। विगतमा कतिपय अवस्थामा सहकारी नै खरिदबिक्री भएका उदाहरण हेर्दा यस्ता संस्था सदस्यको स्वामित्वमा रहन सक्ने कुरा शङ्कास्पद हुने नै भयो।

सहकारीको वर्ग पक्षधरता: सहकारी ऐन, २०७४ को प्रस्तावनामा 'सहकारी मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तानुरूप देशका कृषक, कालीगढ, श्रमिक, न्यून आय भएका एवम् सीमान्तकृत समुदाय वा सर्वसाधारण उपभोक्तामाझ छरिएर रहेको पुँजी, प्रविधि र प्रतिभालाई पारस्परिकता र स्वावलम्बनका आधारमा एकीकृत गर्दै सदस्यहरूको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक उन्नयन गर्न; समुदायमा आधारित, सदस्यकेन्द्रित, लोकतान्त्रिक, स्वायत्त र स्वशासित सङ्गठनका रूपमा सहकारीको प्रवर्द्धन तथा नियमन गर्न; सहकारी खेती, उद्योग, वस्तु तथा सेवा व्यवसायका माध्यमबाट आत्मनिर्भर, दिगो एवम् समाजवादीन्मुख राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकास गर्न सहकारीको आवश्यकता' रहेको उल्लेख छ। यसबाट नेपालमा सहकारी किन, कसका लागि र कसरी विकास गर्ने भन्ने कुरा प्रष्ट उल्लेख हुनुका साथै सहकारीको आधारशिला नै समाजको आधारभूत तहमा सहकारी क्रियाशील हुनुपर्ने र गराइनुपर्ने विषय देखिन्छ। २०५० सालको दशकको पूर्वार्धसम्म नेपालको सहकारी मूलतः कृषिको उत्पादन र त्यसको सङ्कलन एवम् बिक्री वितरणमा केन्द्रित भई कृषक समूहहरूमा सीमित रहेको

देखिन्छ । आधुनिक समयमा, सहकारीमा सामान्य ज्याला मजदुरी गर्ने व्यक्तिका अति सुक्ष्म रकमदेखि करोडौं रकमका बचत जम्मा गर्दै आइएको छ । यस अवस्थाले एउटा सहकारीले अलगअलग आर्थिक वर्गका मानिसको वित्तीय चासो कसरी सम्बोधन गर्नसक्ला भन्ने विरोधाभाष देखाउँछ ।

सहकारी स्वयम्मा समग्र अर्थतन्त्रभित्रैको अलरगै र विशिष्ट आर्थिक प्रणाली हो । यो कुरा नेपालको संविधानमा पनि स्विकार गरिएको छ । तर, निजी क्षेत्र र सहकारी क्षेत्रको क्षेत्राधिकार किटान गर्न नसक्दा यी दुई क्षेत्र प्रतिस्पर्धी क्षेत्रका रूपमा पनि देखापरेका छन् । कतिपयले सहकारीलाई निजी क्षेत्रकै उपक्षेत्रका रूपमा लिने गरेका छन् भने कतिपयले यी दुई क्षेत्र एकआपसमा प्रतिस्थापक क्षेत्रका रूपमा पनि लिने गर्दछन् । त्यसमा पनि सहकारी क्षेत्र स्वनियमनमा बस्न नसक्दा यस क्षेत्रको निजी उपयोग हुँदै गएका उदाहरण र यसले निम्त्याएको जटिलता पनि सबैले महसुस गरेकै हो ।

सहरी र अर्धसहरी क्षेत्रका धेरै सहकारीका कतिपय सञ्चालक सहकारी ठगीमा हिरासतमा पुग्नु, कतिपय सहकारीका सञ्चालक सहकारी ठगी गरी विदेश पलायन हुनु, सहकारीले आफ्नो बचत फिर्ता दिन नसकेको भन्दै लाखौं मानिस सडकमा आउनु जस्ता कारणले कतिपय सहकारीहरू सहकारितामा सञ्चालन नभई यसको निजी उपयोगतर्फ प्रयोग भएको अप्रिय अवस्था नै देखाउँछ । आर्थिक रूपले सम्पन्न वर्गका कतिपय मानिसलाई सहकारी चाहिएको भन्दा पनि प्रभावकारी नियमनको दायराबाट बाहिर रहेको यो क्षेत्रलाई धन कमाउने प्लेटफर्मका रूपमा प्रयोग गर्न चाहेको भनी शङ्का पनि गर्ने गरिएको छ । सहकारी चाहिने चाहिँ सहकारी ऐन, २०७४ को प्रस्तावनामा उल्लेख भएका वर्ग र समुदायका मानिसलाई हो । किनकि, मानिसका राजनीतिक सरोकारको प्रतिनिधित्व अर्को व्यक्तिले पनि गर्न सक्छ तर आर्थिक, लैङ्गिक, जातीय स्वार्थ र सरोकार अर्को वर्ग, लिङ्ग र जातका व्यक्तिले गर्न सक्दैन । तर सहकारीमा देखापरेको गलत उद्देश्य र अभ्यासले ठुलो संख्याका बचतकर्तालाई जटिल मोडमा ल्याइदिएको छ । यो अवस्थाले नेपालको सहकारी क्षेत्र थप जटिलतामा हमल्लिनुका साथै यो क्षेत्रले भविष्यमा समेत ठुलो मूल्य चुकाउनुपर्ने सम्भावना देखिएको छ ।

निचोड

स्वनियमन सहकारीको पहिलो आधारस्तम्भ हो। सहकारी क्षेत्रमा जटिलता आउनुमा सहकारी क्षेत्र स्वनियमनमा बस्न नसक्नुका साथै बाह्य नियमनलाई ओभरलोड मान्दै स्विकार गर्न नसकेको अवस्था प्रमुख कारकका रूपमा देखापरेका छन्। कुनै पनि सहकारी स्वनियमनमा रहन त्यसका सदस्यमा सहकारी ज्ञान, सहकारी चरित्र र आचरण हुन आवश्यक हुन्छ। साँचो अर्थमा व्यक्तिलाई सहकारीको सदस्य बनाउने, सबै सदस्यको पहुँच संस्थासम्म सुनिश्चित गर्ने र सदस्यलाई सक्रिय बनाउने वातावरणको विकास गर्नसके सहकारीको दिगोपनको सुनिश्चितता रहन्छ। यसै गरी, पातलिँदै गएको सहकारीका सञ्जाल र सदस्यको सम्बन्धलाई पुनर्स्थापना गर्न त्यत्तिकै आवश्यक छ। बचत तथा ऋणमा मात्रै हैन सहकारीलाई उत्पादन, सेवा प्रवाह र वितरणमा जोड दिने बनाउन आवश्यक छ। सहकारीमा खड्किँदै गएको सुशासन, सहकारी शिक्षा र पारदर्शितामा जोड दिन त्यत्तिकै आवश्यक छ। यसका साथै सहकारी ऐनमा उल्लेख भएजस्तै सहकारी कसका लागि भन्ने कुरामा थप प्रष्ट हुनैपर्ने देखिएको छ।

सहकारी क्षेत्र स्वनियमनमा बस्न नसकिरहेको अवस्थामा बाह्य नियमनको आवश्यकता बढ्नु स्वाभाविकै हो। तथापि, सहकारीमा परिकल्पना गरिने नियमन तथा सुपरिवेक्षणले सहकारिता र स्वनियमनमा अंकुश लगाउने वा सडुचन गर्नेतर्फ सतर्क हुनैपर्छ। सहकारीको मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तको क्षयीकरण र क्रमिक खलन भइरहेको सन्दर्भमा, नेपालको सहकारी क्षेत्रमा के ठिक के बेठिक, के राम्रो के नराम्रो, कति स्वनियमन कति नियमन, सरकारी नियमन कि स्वतन्त्र संस्थाको नियमन भन्ने कुरामा निर्याँल हुनुपर्ने देखिएको छ।

न्यून पुँजीगत खर्चको प्रवृत्ति, समस्या र सुधारका उपाय

रामबहादुर के.सी.*

विषय प्रवेश

विकासमा गरिने पुँजीगत खर्च मूलतः विकास र सुधारका लागि गरिन्छ। योजना, नीति, कार्यक्रम र बजेटमा भौतिक सुधार र परिवर्तनको लागि प्रक्षेपण गरिने खर्च पुँजीगत खर्च हो।

नेपालमा बजेटलाई पुँजीगत र चालु गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ। योजना नीति तथा कार्यक्रमको आधारमा पुँजीगत खर्च गरिन्छ। नेपालमा वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमको विश्लेषण वित्तीय सम्पादनको आधारमा गरिन्छ। पुँजीगत खर्च नितान्त उत्पादनशील क्षेत्र, रोजगारी सिर्जना, भौतिक पूर्वाधार र पुँजीगत सुधारको लागि गर्नुपर्दछ। आयोजनामा विनियोजन कुशलता, लागत/लाभ विश्लेषणविना छनोट, पूर्वतयारी विनाका आयोजना, विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन/ वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कनको लामो प्रक्रिया, जग्गा प्राप्त तथा पुनर्वास, रुख कटान, समयमै बहुवर्षीय योजनाको स्वीकृति नहुने र खरिद प्रक्रियाको निर्णय समयमा नगर्ने एवम् सम्पन्न आयोजनाको रकम भुक्तानी समयमा नहुँदा पुँजीगत खर्च कमजोर हुन पुगेको छ। यसले सरकारी वित्तको व्यवस्थापकीय पक्षको औचित्यमाथि नै प्रश्न खडा भएको छ। पुँजीगत खर्चको पक्ष कमजोर हुँदा यसको प्रभाव समष्टिगत अर्थतन्त्रको चक्रमा पर्न गएको छ।

पुँजीगत खर्च व्यवस्थापनसाग सम्बन्धित कानुनी/नीतिगत र संस्थागत व्यवस्था

दिगो र गुणस्तरीय पुँजीगत खर्च व्यवस्थापन गर्न देहायका कानुनी/नीतिगत तथा संस्थागत व्यवस्थाहरू गरिएका छन्:

* उप-सचिव, अर्थ मन्त्रालय

(क) नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था

- नेपालको संविधान: दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धि कायम गर्न,
- आवधिक योजना,
- मध्यकालीन खर्च संरचना,
- वार्षिक बजेट वक्तव्य,
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ र नियमावली, २०७७,
- सार्वजनिक खरिद ऐन, (संशोधनसहित) २०६३ र नियमावली, (संशोधनसहित) २०६४,
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४,
- सार्वजनिक जग्गा प्राप्ती ऐन, २०३४,
- वातावरण ऐन, २०७५,
- विनियोजन ऐन, २०८१,
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कन निर्देशिका ।

(ख) संस्थागत व्यवस्था

- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय,
- अर्थ मन्त्रालय र अन्य विषयगत मन्त्रालयहरू,
- राष्ट्रिय योजना आयोग र प्रदेश योजना आयोग,
- प्रदेश र स्थानीय सरकार,
- महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय,
- नेपाल राष्ट्र बैंक,
- राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र: आयोजनाको गुणस्तर जाँच तथा परीक्षण,
- निर्माण व्यवसायी महासंघ ।

(ग) समन्वयसम्बन्धी अन्य व्यवस्था

- दुईपक्षीय तथा बहुपक्षीय विकास साभेदारहरू

न्यून पुँजीगत खर्च हुनुका पछाडि देखिएका समस्याहरू

कमै मात्र विनियोजन भएको पुँजीगत रकम पनि पूर्ण रूपमा खर्च हुन सकेको छैन। यसो हुनुका पछाडि विभिन्न कारण छन्। हाम्रो विनियोजन क्षमता र कुशलता कमजोर छ। यसै गरी, बजेटको ठुलो अंश स-साना आयोजनामा बाँडिने भएकाले पनि खर्चलाई एकत्रित गर्न सकिएको छैन र ठोस उपलब्धि देखिन सकेको छैन। आयोजना चक्रमा विविध समस्याहरू छन्, जसलाई देहायअनुसार खण्ड-खण्डमा प्रस्तुत गरिएको छ:

१. आयोजनाको पहिचान/छनोटमा समस्या रहनु

- आवधिक योजना, मध्यकालीन खर्च संरचना र वार्षिक बजेटबीच पनि समन्वय कमजोर हुनु,
- आयोजना छनोट गर्दा तर्जुमा गरिएका मापदण्ड अवलम्बन र आयोजना बैकबाट छनोट नहुनु,
- आयोजना छनोट गर्दा राजनीतिक रूपमा Common Pool Problem र Pork Barreling समस्या रहनु,
- आयोजना चक्र (Project Cycle) अवलम्बन पूर्ण रूपमा उपयोग गर्न नसकिनु,
- आयोजनाको समग्र Trade Off, Cost Benefit Analysis, Interest Rate of Return (IRR), Business Plan र Operational Plan तयार नगरी आयोजनाको छनोट हुनु,
- आयोजनाको पहिचानमा राजनीतिक रङ दिई स-साना, टुक्रे, खुट्टे असङ्ख्य आयोजना छनोट गर्नु,
- सङ्घीय इकाइहरू (सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह) बीचमा प्रणालीगत समन्वय र सहकार्य नहुनु,

२. जग्गा प्राप्तिसम्बन्धी समस्या रहनु

- जग्गाको प्राप्तिसमा स्थानीय नागरिकको स्वीकृति नरहनु,
- जग्गाको मूल्याङ्कन वैज्ञानिक, वस्तुनिष्ठ र यथार्थपरक नरहनु,
- नागरिकलाई पुनर्वास भरणसम्बन्धी समस्या रहनु,

३. वन तथा वातावरण सम्बन्धी समस्या रहनु

- आयोजनाको डीपीआर, आईई र ईआईए तर्जुमा सारभूत रूपमा समयमा तयार नहुनु,
- दिगो विकास र वातावरण संरक्षणको दृष्टिकोणबाट आयोजनालाई हेरिनु,
- जैविक विविधताको संरक्षण,

- जलवायु परिवर्तन अनुकूलन,
- भौगोलिक अवस्थितिको अध्ययन वैज्ञानिक र व्यवस्थित हुन नसक्नु ।

४. सार्वजनिक खरिद ऐन, नियमावलीमा समस्या रहनु

- लामा र जटिल सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी प्रक्रिया (खरिद योजना, बिडिङ, सम्झौता, कार्य सम्पन्नसम्म) रहनु । ठेक्कामा मिलेमतो हुनु, निर्माण व्यवसायीबाट बहुठेक्का ओगट्ने प्रवृत्ति रहनु,
- खरिदको विधि छनोट, मूल्याङ्कन, सम्झौता र पुनरावलोकनमा जनशक्तिको विज्ञता र दक्षता कमजोर रहनु,
- मोबिलाइजेसन पेस्कीपश्चात् कार्यसम्पादन नगर्ने वा Follow up गर्ने प्रवृत्ति नरहनु,
- आयोजना समयमा प्रारम्भ नगर्ने तथा म्याद थपको लागि आकर्षण बढ्दै जानु । आधारहरू वस्तुगत र वैज्ञानिक नहुनु,
- आयोजनाको सम्पूर्ण आधार परामर्शदातामा निर्भर रहनु,
- ठेक्का तोड्ने र कालोसूची राख्ने प्रक्रिया अत्यन्त लामो हुनु,
- प्रशासनिक निर्णय गर्न डराई सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी कार्यको जिम्मेवारीबाट पन्छिने गर्नु, मन्त्रिपरिषद्बाट खरिद गर्न अग्रसर हुनु तथा केही काम नेपाली सेनालाई जिम्मा दिनु ।

५. न्यायिक निकाय, नियमनकारी निकायबाट ढिलो निर्णय हुनु

- न्यायिक निकायबाट प्रक्रियामुखी निर्णय प्रक्रिया रहनु, अत्यन्तै ढिलो निर्णय हुनु, काम नै रोक्नेगरी निर्णय हुनु,
- नियमनकारी निकायहरूबाट फाइल भिकाई समयमै निर्णय नदिने, काम नै नगर्नु/नगराउनु भन्ने आदेश आउनु
- जागिरेहरू नियमनकारी निकायबाट डराई आयोजना व्यवस्थापन सम्बन्धी निर्णय गर्न, हस्ताक्षर गर्न डराउनु ।

६. आयोजनाको स्रोत व्यवस्थापनमा समस्या रहनु (विनियोजन क्षमता र कुशलता कमजोर)

- स्रोतको सुनिश्चितता (आन्तरिक/बाह्य/Cloud Financing) विना आयोजनाको प्रारम्भ रहनु,
- स्रोतान्तर/रकमान्तर स्वचालन (Automation) विधिमा गर्न नसकिनु,
- आयोजनाको खरिद प्रक्रियालगायत व्यवस्थापकीय कार्य तोकिएको समयमा सुरु गर्न नसक्दा बजेट समर्पण गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुनु,

- आयोजनामा नियमित रूपमा शोधभर्ना गर्न नसकिएको,
- आयोजनाको कार्यान्वयन र बिलिड आर्थिक वर्षको बीचमा भए पनि भुक्तानी र अधिकांश आयोजना कार्यान्वयन असारमा गर्ने प्रचलन मौलाउँदै जानु, आयोजना नियमित रटिनमा सम्पन्न हुन नसक्नु,
- निर्माणका लागि आवश्यक पूर्वतयारीका काम सम्पन्न नहुँदै सम्पूर्ण निर्माण कार्यका लागि बजेट विनियोजन हुन्छ, जसले गर्दा पूर्व तयारीमै आर्थिक वर्ष बिल्छ र निर्माणमा खर्च हुन नसक्नु,

७. आयोजनाको कार्यान्वयनमा समस्या रहनु

- आयोजनाको Site Clearance समयमा नहुनु,
- निर्माण व्यवसायीले समय तालिका (Proposed Schedule) अनुसार कार्यसम्पादन गर्न नसक्नु,
- आयोजनाको लागि आवश्यक पर्ने कच्चा पदार्थ, आयात व्यवस्थापन र वस्तु वा सेवाको आपूर्ति समयमा गर्न नसक्नु,
- स्थानीय नागरिकको अवरोध र मागमा विविधीकरण रहँदै जानु: खानेपानी, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीको माग हुनु,
- आयोजनामा आइपर्ने समस्या समाधान गर्न उदासीनता रहनु । नियमित कार्यसम्पादन हुन नसक्दा दैनिक करोडौं नोक्सानी र क्षति व्यहोर्नुपर्ने हुन्छ । विश्वसनीयतामाथि पनि प्रश्न उठ्न सक्छ,
- आयोजनाको नियमित सूचना/तथ्याङ्कको प्रयोग गरी नतिजामा आधारित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न नसकिनु,
- आयोजना ऐन (Project Specific Act) जारी गर्न नसक्दा आयोजनाको जिम्मेवारी कसैले बहन नगर्नु,
- विगतमा सम्पन्न भई सञ्चालनमा आएका आयोजनाको पृष्ठपोषण उपयोग गर्न नसक्नु,
- आयोजनासम्बन्धी वैश्विक रूपमा आएका नविनतम अनुभव र अवधारणा अवलम्बन गर्न नसकिनु,
- आयोजनालाई चार शिफ्टमा कार्यान्वयन गर्ने अवधारणा कार्यान्वयनमा ल्याउन नसकिनु ।

८. निर्माण व्यवसायीको क्षमता कमजोर रहनु,

- निर्माण व्यवसायीको भौतिक, आर्थिक, वित्तीय र प्राविधिक क्षमताको आवधिक आधिकारिक मूल्याङ्कन गर्न नसकिनु,
- आफ्नो क्षमताभन्दा बढीको आयोजना पार्न संयुक्त उपक्रम (Joint

Venture) गरी ठेक्का प्राप्त गर्ने र बीचमा लामो समय काम नर्ने परम्परा रहनु,

- निर्माण व्यवसायीमा आकस्मिक र प्राकृतिक प्रकोपजन्य वा अन्य यस्तै प्रकारका समस्याहरू निकाली आयोजनाको म्याद थप गर्ने र मूल्य भेरिएसन गर्नेतर्फ ध्यान दिनु,
- विगतमा निर्माण व्यावसाय गर्ने र राजनीतिक शक्तिमा प्रवेश गरेपश्चात् उक्त आयोजनाको स्वामित्व हस्तान्तरण (Change Control/Transfer Control) गरी कानुनी रूपमा जिम्मेवारीमा नरहेको बताउने प्रवृत्ति बढ्दै जानु,
- निर्माण व्यवसायीमा नैतिकता, सदाचारिता, व्यावसायिकता विकास नहुँदा सामूहिक रूपमा निर्माण बन्द (Construction Holiday) सङ्गठित रूपमा घोषणा गर्नु,
- निर्माण व्यवसायीका जनशक्तिमा दक्षता, क्षमता विकास गर्न नसकिनु,
- आयोजनाको लागि आवश्यक सम्पूर्ण आधुनिक प्रविधिहरूको अभाव देखिनु ।

८. मानव पूँजीको दिगो व्यवस्थापन र दक्षता विकास नहुनु

- आयोजनाको ड्रइङ्ग डिजाइनदेखि नै जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्न नसकिएको,
- कर्मचारीको छिटोछिटो सरुवा हुने गरेको,
- कार्यरत कर्मचारीलाई अल्पकालीन, स्वदेशी तथा विदेशी तालिम प्रदान गर्न नसक्दा दक्षता र क्षमता विकास गर्न नसकिएको,
- आयोजनामा कार्यरत कर्मचारीलाई प्रोत्साहन भत्ता उपलब्ध गराउन नसकिएको,
- आयोजनामा कार्यरत कर्मचारीको इमानदारिता परीक्षण गर्न नसकिएको,
- आयोजनाको व्यवस्थापकीय दिगोपनाको लागि स्थानीय तह, लाभान्वित समूहलाई जिम्मेवार बनाउन र पूर्वाधार उपयोग कर सोही आयोजनामा व्यवस्थापन गर्न नसक्नु,

पूँजीगत खर्चको प्रवृत्ति विश्लेषण

पछिल्ला आर्थिक वर्षमा कुल विनियोजित बजेटमा पूँजीगत खर्चको अंश घट्दै गएको छ । संघीय सरकारको कुल बजेटमा पूँजीगत खर्चको हिस्सा आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा २३.२ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७९/८०

मा २१.२ प्रतिशत थियो । कुल विनियोजन भएको पुँजीगत खर्च समेत समयमा खर्च हुन नसक्दा पुँजीगत खर्चको आकार समेत न्यून रहेको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा पुँजीगत खर्चको अनुपात ५७.२ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा केही सुधार भई सो अनुपात ६१.७ प्रतिशत हुन पुगेको छ । संघीय सरकारको तुलनामा प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारको पुँजीगत खर्चको अंश तुलनात्मक रूपमा बढी देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७९/८० को संघीय खर्चमध्ये पुँजीगत खर्च १६.५ प्रतिशत र कुल प्रादेशिक खर्चमध्ये प्रादेशिक पुँजीगत खर्च ६०.७ प्रतिशत थियो । त्यस्तै, स्थानीय तहको कुल खर्चमध्ये पुँजीगत खर्च ३७.२ प्रतिशत थियो । आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा पुँजीगत खर्चको अंश संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा क्रमशः १६.५ प्रतिशत, ५८.० प्रतिशत र ३९.० प्रतिशत थियो । आर्थिक वर्ष २०७९/८० सम्म औसतमा २१ देखि २३ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको पुँजीगत बजेट आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को बजेट वक्तव्यबाट करिब चार प्रतिशत पुँजीगत बजेट कटौती गरी १७ प्रतिशतको हाराहारीमा भारिएको देखिन्छ । एकातर्फ पुँजीगत बजेटको प्रस्ताव नै थोरै हुने र अर्कोतर्फ खर्चमा न्यून हुने भएकाले यसको आकारमा गम्भीर विश्लेषण गर्न आवश्यक देखिएको छ ।

पुँजीगत खर्च विनियोजन र संशोधित पुँजीगत खर्चको प्रवृत्ति

आर्थिक वर्ष	पुँजीगत खर्च विनियोजन रकम (रु.)	प्रतिशत	संशोधित पुँजीगत खर्च अनुमान (रु.)	खर्च प्रतिशत
२०७७/७८	३५२ अर्ब ८१ करोड	२३.८	२५० अर्ब	७१.२
२०७८/७९	३७८ अर्ब १० करोड	२३.१६	३०९ अर्ब	७९.४
२०७९/८०	३८० अर्ब ३८ करोड	२१.२	२५८ अर्ब ३४ करोड	६७.९१
२०८०/८१	३०२ अर्ब ७ करोड	१७.२५	२१५ अर्ब ३० करोड	७१.३
२०८१/८२	३५२ अर्ब ३५ करोड	१८.९४	खर्च हुने प्रक्रियामा	

स्रोत: अर्थ मन्त्रालय

सोह्रौँ योजना (आ.व.२०८१/८२-२०८५/८६) ले पुँजीगत खर्च क्षमता अभिवृद्धिमा आँल्याएका चुनौती

वित्तीय स्रोत साधन तथा सार्वजनिक ऋण उत्पादनमूलक क्षेत्रमा प्रवाह गर्नु, कुल स्थिर पुँजी निर्माणका लागि सरकारले पुँजीगत खर्च वृद्धि गर्नेगरी

लिएको नीतिलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नु, कुल सरकारी खर्चमा पुँजीगत खर्चको योगदान अभिवृद्धि गर्नु, स्थिर पुँजी निर्माणका लागि छनौट भएका आयोजना अपेक्षित समय र लागतमा सम्पन्न गर्नु, आयोजनाको छनौट गर्दा तयारीको अवस्था, स्रोत सुनिश्चितता, खर्च क्षमता र प्रतिफलका आधारमा प्राथमिकीकरण गरी पुँजीगत खर्च क्षमता वृद्धि गर्नु, आयोजना व्यवस्थापनमा दक्षता हासिल गर्न उच्च प्रतिफलयुक्त आयोजनामा स्रोतको सुनिश्चितता गर्नु जस्ता विषयलाई सोह्रौँ योजनाले मुख्य सवाल तथा चुनौतीको रूपमा उल्लेख गरेको छ ।

पुँजीगत खर्चको आकार र गुणस्तर वृद्धि गर्न अवलम्बन गर्नुपर्ने उपाय

अर्थ मन्त्रालय, विषयगत मन्त्रालय, आयोजना कार्यान्वयन इकाइ, प्रधानमन्त्रीको कार्यालय र दातृ निकायबीच स्वच्छ समन्वय कायम गर्ने, समस्या पहिचान गर्ने, समाधानको लागि दैनिक पहल गर्नुपर्दछ । यसका लागि देहायका सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छः

- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐनअनुसार आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना र वार्षिक बजेटबीच पनि समन्वय कायम गरी आयोजना बैंक तयार गर्ने, आयोजना चेक लिस्टको आधारमा आयोजना छनोट गर्ने, बजेट सीमा र मार्गदर्शनको पालना गर्ने,
- आयोजना छनोटका मापदण्डविना आयोजना प्रस्ताव गर्ने जिम्मेवार पदाधिकारीलाई कडा कारवाही गर्ने,
- विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन गरी आयोजना प्रतिवेदन, आयोजना कार्यान्वयन मोडालिटी र स्रोतको सुनिश्चितता गरेर मात्र बहुवर्षीय आयोजना अगाडि बढाउनुपर्ने,
- आयोजना कार्यान्वयन कानून तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने आयोजना प्रमुख र ठेकेदारलाई आयोजना कार्यान्वयनमा जिम्मेवार बनाउने,
- संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको बीचमा अनुशासित भएर समन्वय कायम गर्नुपर्ने,
- जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ लाई संशोधन गरी जग्गा प्राप्ति, मुआब्जा र बस्ती स्थानान्तरणमा सरल प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने, कानून र नीतिगत व्यवस्था नियन्त्रणात्मकभन्दा सहजीकरण गर्ने मनसायबाट तयार गर्ने,

- वन ऐन, २०७६ संशोधन गरी वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्न वन क्षेत्रमा प्रवेश गर्दा नै कटान हुने रुखको सङ्ख्या र जात तथा प्रयोग हुने क्षेत्रफल यकिन तथा रुख कटान र वन क्षेत्रको प्रयोगलगायतका सबै काम एकैपटक गर्नेगरी लचक र विकासमैत्री कानून तर्जुमा गर्ने,
- आयोजना र युटिलिटी ऐन (Project and Utility Act) तर्जुमा गर्ने,
- स्रोतको वास्तविक पहिचान तथा उपलब्धताविना बहुवर्षीय ठेक्काको स्रोत सहमति दिने अनियन्त्रित प्रवृत्ति पूर्णतया बन्द गर्नुपर्ने,
- राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाबाहेक अन्यका हकमा स्रोत सहमतिको अवधि बढीमा तीन वर्षको भन्दा बढी हुन नदिने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने,
- सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी कानूनलाई संशोधन गरी सरल, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउनुपर्ने, ई-बिडिङलाई थप व्यवस्थित बनाई पूर्ण उपयोग गर्ने ।
- आयोजनाको म्याद पटकपटक थप गर्ने, भेरिएसन संशोधन गर्ने गलत अभ्यासलाई नियन्त्रण गर्ने, सम्झौता हुनेवित्तिकै उपलब्ध गराउने मोबिलाइजेसन पेस्की नदिई कार्यसम्पादनको आधारमा भुक्तानी हुने व्यवस्था मिलाउने,
- निर्माण व्यवसायीलाई सक्षम, दक्ष, पारदर्शी र व्यवस्थित बनाउन उनीहरूलाई समयसमयमा तालिम, अनुशिक्षण, प्रशिक्षणको व्यवस्था मिलाउने, निर्माण व्यवसायीको लिड पार्टनरलाई जवाफदेही बनाउने,
- निर्माण सामग्रीहरूको आपूर्ति सहज बनाउन वातावरणीय अध्ययनबाट उपयुक्त भनी पहिचान गरिएका खानीबाट ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा निकाल्न सक्ने व्यवस्था मिलाउने,
- आयोजना अवधिभर जनशक्तिको सरुवा नहुने प्रबन्ध मिलाउने, जनशक्तिमा जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व कायम गर्ने व्यवस्था मिलाउने,
- आयोजनाको वित्तीय प्रगति र भौतिक प्रगतिलाई समानान्तर रूपमा हेर्ने प्रणाली विकास गर्ने, आयोजनाको गुणस्तर जाँच गर्न राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रको क्षमता विकास गर्ने,
- नतिजामुखी अनुगमन प्रणाली अवलम्बन गरी समय, गुणस्तर, लागत ध्यानमा राखी राम्रो काम गर्ने ठेकेदार तथा आयोजना प्रमुखलाई पुरस्कृत गर्ने, काम नगर्ने कर्मचारी र दायित्वबाट पन्छिने ठेकेदारलाई प्रचलित कानूनबमोजिम समयमै कारवाही गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

निष्कर्ष

पूँजीगत खर्च वस्तु तथा सेवा उत्पादनका लागि गरिने विकासात्मक खर्च हो। यसले मुलुकमा विद्यमान स्रोतसाधनको उपयोग गरी रोजगारी सिर्जना गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। चालु खर्च दैनिक उपभोगमा खर्च भएर जाने हुँदा विकासमा यसको भूमिका प्रायः शून्य नै हुन्छ। रोजगारी र विकासका लागि पूँजीगत खर्च नै अनिवार्य आवश्यकता हो। पूँजीगत खर्चले समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वमा समेत असर पारिरहेको छ। अर्थ मन्त्रालयले साउन १ गते नै सबै मन्त्रालयलाई खर्च गर्ने अख्तियारी दिए पनि मन्त्रालयहरूबाट आफ्ना निकायमा जाने अख्तियारी ढिला मात्र पुग्ने गरेको देखिन्छ। यसले गर्दा कार्यकम कार्यान्वयन हुनमा समस्या परेको छ। वैदेशिक सहायताको प्रतिबद्धताको आधाभन्दा कम मात्र वास्तविक रूपमा खर्च हुने गरेको छ। शोधकर्ताको समस्या, सहायतासँग जोडिएका सर्तहरू पूरा हुन नसक्नु र सोभै भुक्तानीको प्रतिवेदन समयमै तयार नहुनुजस्ता कारणले वैदेशिक सहायताको परिचालन राम्ररी हुन सकेको छैन र खर्च कम हुन गएको छ। निश्चय नै पूँजीगत खर्च नहुनुका पछाडि यी कारण मात्र छैनन्, केही प्रतिनिधि कारणलाई मात्र यहाँ प्रस्तुत गर्न खोजिएको हो। सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कारण त अकर्मण्यता नै हो। एकले अर्कालाई देखाउनु एउटा कुरा हो। तर, इमानदारी र जिम्मेवारीका साथ हामीले कार्यसम्पादन गर्न नसकेका कारण नै पूँजीगत खर्च हुन नसकेको हो यहाँ उल्लेख गरिएका कारणहरूको सुधार नगरी पूँजीगत खर्च बढाउन सकिँदैन। बजेट कार्यान्वयनका लागि सुरुआत चरणदेखि नै माथि प्रस्तुत गरिएका सुझावहरू कार्यान्वयन गर्न सकिएको खण्डमा यसले हाम्रो पूँजीगत खर्चको वर्तमान निराशाजनक स्थितिलाई उल्ट्याउन पक्कै पनि सहयोग गर्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान
- सोह्रौँ योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/८२ - २०८५/८६)
- विभिन्न आर्थिक वर्षका बजेट वक्तव्य र आर्थिक सर्वेक्षण
- देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, नेपाल राष्ट्र बैंक
- प्रशासन पत्रिका, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

नेपाल अतिकम विकसित राष्ट्रबाट स्तरोन्नति: वर्तमान अवस्था, चुनौती र गर्नुपर्ने तयारी

घनश्याम भुसाल *

सारांश

विगत ५० वर्षदेखि विश्वका अतिकम विकसित मुलुक (Least Development Countries, LDCs) को सूचीमा रहेको नेपाल विकास र समृद्धि हासिल गर्ने दशकौंको प्रयास र प्रतीक्षापश्चात् सन् २०२६ को नोभेम्बरबाट विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति हुने संघारमा छ। स्तरोन्नतिपश्चात् नेपालले केही नयाँ अवसर पाउनेछ भने कतिपय चुनौतीको सामनासमेत गर्नुपर्ने देखिन्छ। व्यापार, लगानी, सहायतालागायतका क्षेत्रमा पाएका विभिन्न सहयोग र सहूलियत कसिलो बन्दै क्रमशः हट्ने चरणमा पुग्नेछन्। स्तरोन्नतिको क्रममा राष्ट्रिय आयको दिगोपना कायम गर्नु, स्तरोन्नति सम्बद्ध नीतिगत सम्बर्द्धनता कायम गर्दै निर्यात वृद्धि गर्नु, आन्तरिक स्रोतको परिचालन अभिवृद्धि र वैकल्पिक वित्तीय सहायताको पहुँच, प्राप्ति र परिचालन बढाउनु, मानव स्रोतको परिचालनमार्फत जनसाङ्ख्यिक लाभको उपयोग गर्नु, बौद्धिक सम्पत्ति संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्नु, आर्थिक तथा व्यापार कुटनीति सबल बनाउनु जस्ता चुनौती रहेका छन्।

आर्थिक तथा वातावरणीय जटिलता, आन्तरिक तथा बाह्य ऋणको मात्रामा अस्वाभाविक वृद्धि, निर्यात तथा पैठारी अनुपातमा असन्तुलित बढेको जस्ता जटिलता सिर्जना भई स्तरोन्नति भरपर्दो र दिगो हुन नसक्ने सम्भावना समेत लुप्त रूपमा यथावत् नै छन्। विद्यमान जटिलता र सम्भावित चुनौतीको सामना गर्न बहुपक्षीय विकास र व्यापारिक साभेदार तथा गैरराज्य पक्षसमेतको संलग्नतामा आगामी परिवेशको सामना गर्ने गरी रणनीतिक योजना तर्जुमा गरी लागु गरिनुपर्दछ। सरकार, निजी क्षेत्र, विकास साभेदार

* उपसचिव, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

नागरिक समाज र आम नागरिकले समेत आ-आफ्नो पक्षबाट स्तरोन्नतिका लागि पहल गर्नुपर्ने हुन्छ। तब मात्र मुलुक विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति हुँदै समाजवादउन्मुख अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने नेपालको संविधानले मार्गदर्शन, उच्च-मध्यम आयसहितको समृद्ध र सुखी नेपाली बसोबास गर्ने मुलुकमा रूपान्तरण गर्ने लक्ष्य राखेको दीर्घकालीन सोच, २१०० तथा विश्वव्यापी विकासको साभ्ना एजेण्डाको रूपमा अधि बढाइएको दिगो विकास लक्ष्य, २०३० लगायतका विकास र समृद्धि सम्बद्ध उद्देश्यको प्राप्ति सुनिश्चित हुन सक्छ।

सन्दर्भ सुरुआत

नेपालको संविधानले स्वतन्त्र, आत्मनिर्भर, उन्नतिशील र समृद्ध अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने सोच राखेको छ। संवैधानिक मार्गदर्शनअनुरूप चालु सोह्रौँ योजना, आर्थिक तथा क्षेत्रगत नीति र तीन तहको शासकीय प्रणाली कार्यान्वयनमा रहेको छ। अर्कोतर्फ विकास र समृद्धिका सूचकको आधारमा सन् १९७१ देखि नेपाल अतिकम विकसित मुलुकको समूहमा यथावत् नै छ। संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास नीति समिति (Committee for Development Policy-CDP) ले अतिकम विकसित मुलुकको पहिचान गर्न तयार पारेका मापदण्ड प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय, मानव सम्पत्ति सूचकाङ्क (Human Assets Index-HAI) र आर्थिक तथा वातावरणीय जोखिम सूचकाङ्क (Economic & Environmental Vulnerability Index-EVI) को प्रगति अवस्था उल्लेख्य रूपमा सन्तोषजनक देखिँदैन। न्यून प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय, कमजोर धरातलका HAI र EVI को प्रगतिको सन्दर्भमा नेपाल विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति हुने र नहुने विचारहरू समानान्तर रूपमा आउने गरेका छन्। यद्यपि राष्ट्रिय आय र मुलुकमा उपलब्ध स्रोतसाधनको समग्र स्तर तथा दिगो विकास लक्ष्यको लागि मुख्य संरचनात्मक अवरोधको विश्लेषण गर्दै स्तरोन्नतिको सुखद परिणाम हासिल गरी विकासशील मुलुकतर्फको गन्तव्यमा अधि बढ्नुपर्ने मत बलियो देखिन्छ। यसर्थ, हाल सहूलियत पाउँदैआएका व्यापार, लगानी, सहायताजस्ता क्षेत्रमा स्तरोन्नतिपश्चात् सम्भावित जोखिमको लेखाजोखा गरी जोखिम सामना गर्ने वैकल्पिक उपायको अवलम्बन र भावी रणनीतिको विवेकशील परिचालन गर्दै 'समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली'को गन्तव्यमा पुग्ने आधारशिला बनाउनु आजको आवश्यकता हो।

नेपालको वर्तमान अवस्थाको समीक्षा

सन् १९८० दशकमा विश्वमा ५२ वटा देश अतिक्रम विकसित मुलुकको सूचीमा रहेकोमा बोलसवाना (१९८४), कावो भर्डे (२००७), माल्दीभ्स (२०११), समोआ (२०१४), इक्वेटोरियल गिनी (२०१७), भानुआटु (२०२०) र भुटान (२०२३) गरी जम्मा सात वटा मुलुक मात्र विकासशील मुलुकको दर्जामा स्तरोन्नति भएका छन्। यद्यपि ४५ देशहरू अझै पनि LDC सूचीमै रहेका छन्। स्तरोन्नति भएका मुलुकमध्ये पाँच वटा GNI र HAI को आधारमा, इक्वेटोरियल गिनी प्रतिव्यक्ति आय दुई गुणा बनाएर आय सूचक मात्रको आधारमा स्तरोन्नति भएका हुन् भने भुटान तीन वटै सूचकाङ्क पूरा गरी विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति भएको छ। सन् २०२६ मा नेपालसहित एसियाका बङ्गलादेश र लाओस पनि स्तरोन्नति हुने तयारीमा छन्। नेपालसँगै स्तरोन्नतिको कार्यतालिकामा रहेका साओताम एण्ड प्रिन्सिप, सोलोमन आइसल्याण्ड, अङ्गोला, किरिवाटी, तुभालु, म्यानमार र टिमोरले तयारीको समयावधि बढाउन CDP सँग थप समय माग गरेका छन्। सन् २०२६ मा स्तरोन्नति हुने मुलुकमध्ये नेपाल मात्र गैरआय सूचकको आधारमा स्तरोन्नतिको तयारीमा जुटेको छ। यो आफैँमा चुनौतीपूर्ण विषयसमेत हो।

नेपालले सन् १९७१ मा LDC सूचीमा समावेश भएदेखि पहिलो पटक सन् २०१५ को समीक्षामा HAI र EVI गरी दुई सूचकको आधारमा स्तरोन्नतिको थ्रेसहोल्ड पूरा गरेको थियो। यसै गरी, सन् २०१८ को समीक्षामा समेत उल्लेखित दुई थ्रेसहोल्ड पूरा गऱ्यो। लगातार दुई समीक्षा अवधिमा स्तरोन्नतिको थ्रेसहोल्ड पूरा गरेर सैद्धान्तिक रूपमा स्तरोन्नतिका लागि योग्य भए तापनि आय मापदण्ड पूरा नगरेकोले नेपाल सरकारले स्तरोन्नतिका लागि गरेको आफ्नो सिफारिस स्थगन गर्न अनुरोध गरेको थियो। पछिल्लो समयमा कोभिड-१९, जलवायु परिवर्तनका असर तथा प्राकृतिक प्रकोपलगायतका कारणले आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रका जोखिमलाई थप बल पुऱ्याएको छ। फलस्वरूप आय सूचकबाहेक अन्य गैरआर्थिक सूचकको आधारमा मात्र स्तरोन्नति गरिएमा विकास प्रगतिको दिगोपना नहुनसक्ने विश्लेषणसहित स्तरोन्नति गर्ने आफ्नो सिफारिस CDP ले समेत स्थगन गऱ्यो। CDP को सन् २०२१ को समीक्षामा समेत नेपालले आय सूचकबाहेक अन्य दुई सूचकका थ्रेसहोल्ड पूरा गरेर स्तरोन्नतिका लागि मापदण्ड पूरा गरेको थियो। यद्यपि सहज स्तरोन्नतिका लागि तीन वर्षको मानक तयारी अवधि (Standard Period)

र थप दुई वर्षको विस्तारित तयारी अवधि (Extended Period) सहित सन् २०२६ को नोभेम्बरमा नेपाललाई अति कमविकसित मुलुकको सूचीबाट विकासशील मुलुकको दर्जामा स्तरोन्नति गर्ने निर्णय गरेको छ। सन् २०१५, २०१८, २०२१ र २०२४ मा गरिएको पुनरावलोकनअनुसार विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नतिको लागि तोकिएको सीमा र नेपालले हासिल गरेको प्रगतिको अवस्थालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

तालिका: १ विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नतिसम्बन्धी तोकिएको सीमा र नेपालले हासिल गरेको प्रगति अवस्था

सूचकहरू	सन् २०१५		सन् २०१८		सन् २०२१		सन् २०२४	
	सीमा	प्रगति	सीमा	प्रगति	सीमा	प्रगति	सीमा	प्रगति
प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय (GNI US\$)	घटीमा १,२४८	६५.८	घटीमा १,२३०	७४.५	घटीमा १,२२२	१,०२७	घटीमा १,३०६	१,३००
मानव सम्पत्ति सूचकाङ्क (HAI)	घटीमा ६६	६८.७	घटीमा ६६	७१.२	घटीमा ६६	७४.८	घटीमा ६६	७६.३
आर्थिक तथा वातावरणीय जोखिम सूचकाङ्क (EVI)	घटीमा ३२	२६.८	घटीमा ३२	२८.४	घटीमा ३२	२४.७	घटीमा ३२	२६.७

स्रोत: सोह्रौँ योजना

अतिकम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नतिका आधारहरू

संयुक्त राष्ट्र संघको आर्थिक तथा समाजिक परिषद् (ECOSOC) अन्तर्गतको स्वतन्त्र विज्ञ समूह विकास नीति समिति (CDP) ले प्रत्येक तीन वर्षमा अतिकम विकसित मुलुकको सूचीको पुनरावलोकन गर्दछ। साथै CDP ले विश्व बैंकको एटलस पद्धतिमा आधारित गणना विधिअनुसार तोकिएका

मापदण्डको आधारमा LDC सूचीमै रहने वा सूचीबाट बाहिर आउने भनी ECOSOC लाई प्रतिवेदनसमेत गर्दछ। सन् २०२१ मा परिभाषित मापदण्डको आधारमा LDC स्तरोन्नतिको थ्रेसहोल्ड निम्नानुसार रहेका छन्।

(१) **प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय (GNI US \$):-** यस मापदण्डअनुसार LDC मा समावेशीकरणका लागि थ्रेसहोल्ड १,०१८ अमेरिकी डलर वा सोभन्दा कम र स्तरोन्नतिका लागि १,२२२ अमेरिकी डलर वा सोभन्दा बढी हुनुपर्नेमा नेपालको तीन वर्षको औसत GNI Per Capita १,०२७ अमेरिकी डलर मात्र रहेको छ।

(२) **मानव सम्पत्ति सूचकाङ्क (HAI) :-** यस सूचकअन्तर्गत निम्न उपसूचक रहेका छन्:

(क) **स्वास्थ्य उपसूचक:** पाँच वर्षमुनिका बालबालिकाको मृत्युदर, मातृ मृत्युदर, ख्याउटे तथा पुङ्कोपनको व्यापकता आदि।

(ख) **शिक्षा उपसूचक:** माध्यमिक तहको विद्यालयको खूद भर्ना अनुपात, प्रौढ साक्षरता दर, विद्यालय भर्नामा खुद लैङ्गिक समानता अनुपात दर आदि।

यस सूचकको आधारमा LDC मा समावेशीकरणका लागि थ्रेसहोल्ड ६० वा सोभन्दा कम र स्तरोन्नतिका लागि थ्रेसहोल्ड ६६ वा सोभन्दा बढी हुनुपर्ने मापदण्ड रहेको छ। हाल नेपालको स्तर ७६.३ रहेको छ। यो सूचक नेपालको लागि स्तरोन्नतिको प्रमुख आधार पनि हो।

(३) **आर्थिक तथा वातावरणीय जोखिम सूचकाङ्क (EVI) :-** यस सूचकअन्तर्गत निम्न उपसूचक रहेका छन्:

(क) **आर्थिक जोखिम उपसूचक:** कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा प्राथमिक क्षेत्रको योगदान, भूपरिवेष्टित र भौगोलिक दुर्गमताको अवस्था, वस्तु वा सेवा निर्यातमा स्थिरता र अस्थिरताको अवस्था आदि।

(ख) **वातावरणीय जोखिम उपसमूह:** तटीय क्षेत्रमा रहेका जनसङ्ख्याको अनुपात, उजाड र सुख्खा भूमिका बसोबास गर्ने जनसङ्ख्याको अनुपात, कृषि उत्पादनको स्थिरता र प्राकृतिक प्रकोपबाट प्रताडितहरूको हिस्सा आदि।

स्तरोग्नतिको अवस्थामा सामना गर्नुपर्ने सम्भावित चुनौती

- गैरआर्थिक सूचकको आधारमा स्तरोग्नति हुने मुलुक भएकोले प्रतिव्यक्ति कूल राष्ट्रिय आयको वृद्धि र दिगोपना कायम गर्नु,
- आर्थिक विकास, रोजगारी सिर्जना, गरिवी र असमानता न्यूनीकरण, शिक्षा, स्वास्थ्यलगायतका क्षेत्रमा गर्नुपर्ने थप प्रयास र सम्भावित प्रभावको पूर्वानुमान गरी ती क्षेत्रमा क्षेत्रगत नीति तर्जुमा र वित्तीय दिगोपना हुनेगरी नीति ढाँचा तयारी गरी लागु गर्नु,
- स्तरोग्नतिबाट हुन सक्ने सम्भावित हानिका क्षेत्रको पहिचान र पूर्वानुमान गरी ती क्षेत्रमा न्यून क्षति हुने योजना लागु गर्नु,
- ऋण र सहायताको अधिकतम परिचालन गर्दै आन्तरिक स्रोतको अभिवृद्धि र वैकल्पिक वित्तीय सहायताको नयाँ खाका अवलम्बन गर्नु,
- आन्तरिक लगानीको वातावरण सबल बनाउँदै स्वदेशी तथा वैदेशिक लगानीलाई प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा परिचालन गर्नु,
- स्तरोग्नतिको कारण निर्यात व्यापार विस्तार, वैदेशिक सहायता प्राप्त र रोजगारीका अवसर सिर्जना आदिमा पर्ने असर र प्रभाव न्यूनीकरण गर्न पूर्वाधार निर्माण, आधुनिक प्रविधिको प्रयोग व्यावसायिक सीप र क्षमताको विकासमा लगानी वृद्धि गर्नु,
- मुलुकको लागि जनशक्ति विकासको योजना बनाई उपलब्ध जनसाङ्ख्यिक लाभको अधिकतम उपयोग गर्ने वातावरण तयार गर्नु,
- विकासशील मुलुकमा स्तरोग्नतिको लागि आवश्यक स्रोतको व्यवस्थापन गर्दा दिगो विकास गन्तव्य र दीर्घकालीन सोचको समेत प्राप्तिको लागि एकीकृत रूपमा अधि बढ्नु,
- निर्यातयोग्य वस्तु वा सेवाको देशगत र वस्तुगत वर्गीकरण गरी निर्यात प्रवर्द्धन गर्न तुलनात्मक लाभ र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउनु,
- द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय रूपमा स्तरोग्नति केन्द्रित व्यापार तथा लगानी वार्ता र सम्झौता गर्नु,
- प्रतिलिपि अधिकार, पेटेन्ट, ट्रेडमार्क, डिजाइन, भौगोलिक सङ्केतलगायतका बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न नीतिगत, कानुनी र संस्थागत प्रबन्ध गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु,
- अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सबल आर्थिक तथा व्यापार कुटनीति सञ्चालन गर्नु,
- सम्मिश्रित वित्तजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय वैकल्पिक स्रोतको पहिचान गरी पहुँच वृद्धि, प्राप्त र परिचालन गर्नु,

अतिकम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नतिपश्चात् हुने लाभहरू

- लामो अवधिको प्रयास र प्रतीक्षाको उपजको दृष्टिले स्तरोन्नति हुँदा भावनात्मक रूपमा राष्ट्रिय गौरव बढ्न जाने,
- राजनीतिक स्थायित्वको परिवेशमा आर्थिक स्थायित्व र विकास प्रक्रियामा समेत सुधार भएमा विदेशी लगानी भित्र्याउन सहयोग पुग्ने,
- स्तरोन्नतिको सन्दर्भलाई जोडेर अर्थतन्त्रको संरचनात्मक रूपान्तरणको लागि कोशेढुङ्गा हुनसक्ने,
- आर्थिक वृद्धि र विकासलाई प्रवर्द्धन गर्नेगरी नीति निर्माण र नीतिगत सम्बर्द्धनता हासिल गर्न सहयोग पुग्ने,
- विकासका सम्भावनाबारे विश्व समुदायमा सकारात्मक सन्देश प्रवाह हुने,
- प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी र निजी लगानी आकर्षण गर्न सम्भावित प्रतिस्पर्धी गन्तव्यका रूपमा मुलुकलाई Branding गर्न सकिने,
- स्तरोन्नतिको कारण नेपालको हालको बीबी माइनस स्तरको सार्वभौम क्रेडिट रेटिङलाई थप सुधार गर्न सहयोग पुऱ्याउने,
- वैदेशिक व्यापारको क्षेत्रमा जोखिम बीमा/प्रिमियम घटाउन सहयोग पुऱ्याउने,
- सहूलियतपूर्ण ब्याजदरमा व्यावसायिक ऋणको पहुँचमा वृद्धि गर्न सहयोग पुग्ने,
- व्यापारिक सहूलियत र विकास वित्तको सहज र सुपथ प्राप्तिको लागि गरिने Negotiation लाई थप सशक्त बनाउने,
- नेपाललाई निम्न मध्यम आय भएको मुलुकको श्रेणीमा स्तरोन्नति गरी मुलुकलाई Double Graduation को आधार सिर्जना गर्न सहयोग पुग्ने,
- सेवा व्यापारमा बजार पहुँच विस्तार गर्न सहयोग पुग्ने,
- नेपालको निर्यात व्यापार विविधीकरणमार्फत नयाँ अवसर र सम्भावनाहरू बढ्न सक्ने,
- क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा वार्तालगायतका क्षेत्रमा बलियो उपस्थिति जनाउन सहयोग पुग्ने,
- लगानी र व्यापार सम्बन्धमा गरिएका Trade and Investment Framework agreement (TIFA), Istanbul Programme of Action (IPOA) जस्ता संयन्त्रबाट थप फाइदा लिन सहयोग पुग्ने,

LDC को कारणले हाल नेपालले प्राप्त गरेका मुख्यमुख्य सहूलियत तथा सुविधाहरू

LDC को नाताले नेपालले हाल पाएका सहूलियत तथा सुविधाहरूलाई मुख्य रूपमा निम्नानुसार तीन श्रेणीमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ:

- व्यापारसम्बन्धी विशेष र भिन्न खालको व्यवहार (SDT) को सुविधा
- भन्सार कोटामुक्त बजार पहुँचको सुविधा (Duty free quota free market access) जस्तै: युरोपियन युनियनले उपलब्ध गराइरहेको Every things but Arms को सुविधा ।
- विकासशील देशहरूबीच व्यापार प्राथमिकताको विश्वव्यापी प्रणाली (GSTP) अन्तर्गत LDC लाई दिएको सीमान्तीकृत प्राथमिकता प्रणाली (GSP) को सुविधा,
- सेवा व्यापारमा बजार पहुँचको सुविधा,
- Technical Barrier to trade (TBT) जस्ता सम्झौता पालना गर्नुपर्ने सर्तहरूमा छुट,
- व्यापार क्षमता अभिवृद्धिका लागि प्राविधिक सहायतासहितका सुविधाहरू,
- विश्व व्यापार सङ्गठनका सम्झौताको कार्यान्वयनमा लचिलोपनासम्बन्धी सुविधा,
- सङ्क्रमणकालीन समयावधि र सम्झौताहरूको कार्यान्वयनमा लचक अपवादको प्रयोग गर्ने सुविधा,
- व्यापार वार्तामा प्राथमिकता पाउने सुविधा,
- बौद्धिक सम्पत्तिसम्बन्धी व्यापारिक सम्झौता (TRIPS) सम्बन्धी सुविधा,
- व्यापार कोषको लागि तोकिएका सहायतामा पहुँच सुनिश्चिताको सुविधा,
- परिष्कृत एकीकृत व्यापार फ्रेमवर्कअन्तर्गतको सुविधा,
- दक्षिण एसियाली स्वतन्त्र व्यापार सम्झौता (SAFTA) जस्ता क्षेत्रीय व्यापार सम्झौतामा प्राथमिकता पाउने सुविधा,
- क्षेत्रीय र विश्वव्यापी उत्पादकहरूसँग नेपाली उत्पादनलाई Value Chain मा आबद्ध गराउन सहजता वृद्धिसम्बन्धी छुट,
- उत्पत्तिको प्रमाणपत्र र प्रविधिक परीक्षणमा सहूलियत ।

२. **औपचारिक विकास सहायता प्राप्तिमा (Official Development Assistance, ODA) सहूलियत**

- सहूलियतपूर्ण ऋणमा पहुँच सुनिश्चितताको सुविधा,
- व्याजदर, पाविधिक सहायताको मात्रा अथवा प्रतिशतलगायतमा सहूलियत प्रदान र ऋणको Pay Back Period मा लचिलोपनासम्बन्धी सुविधा,
- हरित कोषको उपयोगमा लचकता र सरलतासम्बन्धी सुविधा,

३. **विभिन्न व्यापारिक तथा योगदानमूलक सहूलियत तथा अन्य समर्थनहरू प्राप्त गर्ने सुविधाहरू**

- यसअन्तर्गत यात्रा समर्थनका सुविधा,
- विभिन्न शैक्षिक तथा प्राविधिक छात्रवृत्तिसम्बन्धी सुविधा,
- ढुवानी तथा ओसारपसारसम्बन्धी सुविधा,
- औद्योगिक उत्पादन, कच्चा पदार्थको उपयोग र सोबाट निर्मित वस्तुको निकासीसम्बन्धी सुविधा,
- संयुक्त राष्ट्र संघमा कम बजेट योगदान जस्ता सहूलियत पर्दछन् ।

विकासशील मुलुकमा हुने स्तरोन्तिलाई सहज र दिगो बनाउन गर्नुपर्ने तयारीहरू:

- अहिलेको वास्तविक अवस्था र स्तरोन्नतिपश्चात्का लाभहानिका सम्भावित क्षेत्रहरूसमेत समेट्नेगरी Status Paper तयार गर्ने ।
- Status Paper को आधारमा आवश्यक नीतिगत, संस्थागत र संरचनागत व्यवस्था गर्ने,
- सरकार, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज, विकास साभेदारलगायतका पक्षको भूमिका र जिम्मेवारीलाई स्पष्ट पार्ने,
- उत्पादन, उत्पादकत्व र रोजगारीका अवसर सिर्जना गरी प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय अभिवृद्धि गर्ने,
- अवसरहरू मुलुकको हितमा उपयोग गर्न तथा विकास सहायताको कुशल परिचालन गर्न आर्थिक तथा व्यापार कटनीतिलाई सबल र चुस्त बनाउने,
- प्राथमिक, द्वितीय र तृतीय क्षेत्रलाई समेत समेटेर आर्थिक रूपान्तरणको खाका तयार गरी तीनै तहका सरकारबीचमा नीतिगत समन्वय र समञ्जस्यता कायम गराउने,

- आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय जोखिमहरूको आकलन गरी उत्थानशील पूर्वाधार निर्माण गर्ने,
- राष्ट्रको समग्र मानव पुँजी निर्माण गर्ने योजना तयार गरी जनसाङ्ख्यिक लाभको भरपुर उपयोग गर्ने,
- विप्रेषणलाई पुँजी निर्माण र उत्पादनशील क्षेत्रमा परिचालन गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने,
- लगानीमैत्री वातावरण तथा नीतिगत स्थिरता र गतिशीलता कायम गर्ने,
- शिक्षा, स्वास्थ्य, समावेशीकरण, सुशासन, सामाजिक न्यायजस्ता पक्षमा सुधार गर्न तीनै तहका सरकार र गैरराज्य पक्षबीचमा समन्वयात्मक र सहकार्यात्मक रूपमा कार्य गर्ने,
- तुलनात्मक र प्रतिस्पर्धी लाभ भएका क्षेत्रको पहिचान तथा लगानी प्राथमिकतासहितको रणनीति अवलम्बन गर्ने,
- सेवा व्यापार प्रवर्द्धन गर्न सूचना प्रविधि, पर्यटन, विद्युत्, व्यापार, वित्तीय सेवा जस्ता क्षेत्रमा आधारभूत पूर्वाधार, लगानी र जनशक्ति विकासको योजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने,
- बौद्धिक सम्पत्ति संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न कानुनी प्रावधान र सोको कार्यान्वयन सम्बद्ध संस्थाको क्षमता विकास गर्ने,
- सामाजिक समावेशीकरण र एकीकरणमार्फत स्तरोन्नति सम्बद्ध कार्यक्रमलाई तीन तहका सरकारको समन्वय र सहकार्यमा सुदृढ गर्ने,
- दिगो विकास लक्ष्य, दीर्घकालीन सोच र स्तरोन्नतिलाई सम्बोधन गर्न एकीकृत रूपमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
- स्तरोन्नतिपश्चात् व्यापारिक छुट तथा सुविधाको निरन्तरताको लागि TIFA तथा IPoA जस्ता संयन्त्रसँग पहल तथा वार्ता गर्ने,
- हाम्रो Geo-Politics को सुक्ष्म विश्लेषण गरी मुलुकको हित र कल्याण अभिवृद्धि हुनेगरी दुवै छिमेकी देशसँग विशेष सम्बन्ध कायम गर्दै उपलब्ध सम्भावना र अवसरको अधिकतम परिचालन गर्ने,
- विपद् तथा जलवायु उत्थानशील पूर्वाधार र समाज निर्माण गरी आर्थिक वृद्धि, मानव विकास र वातावरणीय तथा आर्थिक जोखिम न्यूनीकरणको लागि पहल गर्ने,
- निरन्तर अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी पृष्ठपोषणसहित सुधार गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने आदि ।

सन्दर्भ सार

नेपाल अतिकम विकसित मुलुकको श्रेणीबाट विकासशील मुलुकको स्तरमा स्तरोन्नतिको पूर्वसन्ध्यामा आइपुग्दा समेत स्तरोन्नति अपरिहार्य छ भन्नेहरू र तत्काल हतार गर्नुहुँदैन भन्नेहरू दुवै मत सशक्त रूपमा रहेका देखिन्छन् । विगत ५० वर्षको अवधिमा अतिकम विकसित मुलुकको समूहमा रहँदा उपभोग गर्न नसकेको अवसर स्तरोन्नतिको लागि अबै केही समय थप गर्दैमा पक्कै पनि प्राप्त भइहाल्ने सम्भावना देखिँदैन । अर्कोतर्फ स्तरोन्नति र यसको दिगोपनालाई नियमित प्रक्रियाको रूपमा बुझ्ने न्यूनदृष्टिबोधी सोच राख्नु पनि सान्दर्भिक देखिँदैन । यसर्थ, नेपालको संविधान, आवधिक योजना, क्षेत्रगत नीति, विकास सम्बद्ध राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता, विश्वव्यापी विकासको स्तरलगायतका कारणले सन् २०२६ को निर्धारित समयमा नै स्तरोन्नति हुनुपर्दछ । अतः स्तरोन्नतिलाई दिगो, भरपर्दो र प्रतिफलमुखी बनाउन वर्तमान वास्तविकताको जगमा अडिएर सम्भावना र चुनौतीको विश्लेषण गर्दै भावी कार्यदिशा तय गर्नु नै आजको उत्तम विकल्प हुनसक्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं ।
- सोह्रौं योजना, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरवार काठमाडौं ।
- राष्ट्रिय योजना आयोगबाट प्रकाशित विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनहरू ।
- अर्थ मन्त्रालयबाट प्रकाशित आर्थिक सर्वेक्षणहरू ।
- विभिन्न आर्थिक वर्षका बजेट कार्यक्रम ।
- उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयका विभिन्न प्रकाशन तथा अध्ययन प्रतिवेदनहरू ।
- टक्सार म्यागजिन मासिकलगायत विभिन्न छापामा तथा अनलाइन पत्रपत्रिका/प्रकाशनहरू ।

तनाव व्यवस्थापनमा सकारात्मकताको शक्ति

अर्पण पौडेल*

जीवनको अत्यन्तै ऊर्जाशील २१ वर्षको उमेरमा दुर्घटनामा परी न्यूरोडिजेनेरेटिभ जस्तो गम्भीर शारीरिक अशक्तताका कारणले डाक्टरहरूले केही वर्षसम्म मात्रै जीवित रहने घोषणाको बावजुद पनि आफ्नो सकारात्मक मनोवृत्तिका कारणले ७६ वर्षसम्म भौतिकशास्त्रको क्षेत्रमा उल्लेख्य योगदान गरी आफूलाई आफ्नो कृति र कर्मबाट संसारमा अमर बनाएका स्टीफन हकिङ्सको जीवनचक्रलाई नजिकबाट नियाल्ने हो भने जीवनका हरेक उतारचढावका बीचमा कसरी आफूलाई सकारात्मक कार्यमा सर्म्पित गर्न सकिन्छ त भन्ने हजारौं प्रेरणाहरू लिन सकिन्छ। वास्तवमा हामीहरूले आफू बाँचिरहेको समाजमा पनि यस्ता अनगिन्ती पात्रहरू देखिरहेका हुन्छौं, जसले अनेकन विषम परिस्थिति र शारीरिक अशक्तताका बावजुद पनि जीवनलाई सहजताका साथ बिताइरहेका हुन्छन् भने अनेकन सबलताका बावजुद पनि कतिले जीवनलाई केवल गुनासोको माध्यमबाट व्यतित गरिरहेका हुन्छन्। विभिन्न पक्षमा सबलता हुँदा समेत जीवनमा गुनासो मात्रै हुने तथा अनेकन दुर्बलताका बावजुद पनि पर्याप्त प्रसिद्धि र ख्यातिको प्राप्ति आखिर कसरी हुन सक्छ भनी विश्लेषण र मनन गर्ने हो यसभित्र अनेकन विचित्र पक्षहरूसँग साक्षात्कार हुन्छ जसमा तनावको उत्पत्ति, सामना वा व्यवस्थापन गर्ने शैलीले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने गर्दछ।

तनाव के हो ?

तनाव एक प्राकृतिक प्रक्रिया हो, जसले मानिसलाई जीवनमा आउने वा सम्भावित अनुभूति चुनौती तथा खतराहरूमा प्रतिक्रिया उत्पन्न गराउने गर्दछ। जीवनमा सबैले तनावको महसुस गरिरहेका हुन्छन्। विशेषतः अनुभूति प्रतिकूल परिस्थितिका कारण उत्पन्न चिन्ता वा मानसिक अवस्थालाई दबाव भन्ने गरेको देखिन्छ। तनावबाटै सधैं अप्रिय र अपेक्षा नगरिएको परिणाम मात्रै उत्पन्न भन्ने हुँदैन। यसबाट मानिसहरूमा सफलतातर्फ अग्रसर हुने

* प्रमुख, डिजिटल बैंकिङ, कुमारी बैंक लिमिटेड

व्यग्रासमेत निर्माण हुने भएकोले तनावलाई नकारात्मक तवरबाट मात्रै व्याख्या गरिनु सान्दर्भिक नहुन सक्छ। तनावबाट सिर्जित समस्या र अनपेक्षित परिणामहरूले मानिसलाई पछि हट्ने सङ्केत गरेको भन्दा पनि संयमित भएर परिस्थितिसँग डटिरहन निर्देशन गरेको ज्ञान लिनेहरू नै जीवनमा अक्सर सफल देखिन्छन्। कार्यसम्पादनका क्रममा उत्पन्न हुने मानसिक दबाव र मानिसको कार्यक्षमताका आधारमा तनावलाई निम्नानुसारको समीकरणमार्फत सजिलै बुझ्न सकिन्छ।

तनाव – दबाव – क्षमता.....

काम वा जिम्मेवारीको अत्यधिक भारबाट उत्पन्न हुने मनोदशामा महसुस हुने थकान तथा प्रतिकूलतालाई दबावका रूपमा बुझ्न सकिन्छ, जसबाट मुख्यतः समय सन्तुलन, विवेकशील निर्णय, आशातीत अपेक्षाको प्राप्ति आदिमा चुनौती सिर्जना भई बेचैनीको माध्यमबाट दबावको महसुस हुन्छ। काममा दबाव सिर्जना गर्न अत्यधिक कामको भार, समयको अभाव, जटिलता र चुनौती, अपेक्षाजस्ता अनेकन पक्षको सक्रियताले भूमिका खेलि रहेको हुन्छ।

तीव्रता तथा दक्षतापूर्वक तोकिएको कार्यसम्पादन गर्नसक्ने मानिसमा निहित समर्थ्य वा क्षमतालाई चलनचल्तीमा कार्यक्षमताका रूपमा बुझ्ने गरिन्छ, जसलाई शारीरिक, मानसिक, भावानात्मक, सामाजिक तथा व्यावसायिक दक्षता आदिले प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव परिरहेका हुन्छन्।

समीकरणमा देखिएका दबाव र क्षमताका विभिन्न संयोगले मानिसहरूमा फरक प्रकारका परिस्थिति सिर्जना गर्दा विभिन्न किसिमका तनावका तरङ्गहरू पैदा हुन सक्छन्। जसलाई तलको तालिकामार्फत सहजताका साथ बुझ्न सकिन्छ।

न्यून अधिक	दबाव	अति व्यस्त	व्यस्त
	स्वचालित	निष्क्रिय	
		क्षमता	
		न्यून	अधिक

मानिसहरूले कार्यसम्पादन गर्दा महसुस गर्नसक्ने दबाव र क्षमताका आधारमा देखिने तनावका विभिन्न संयोगका सङ्क्षिप्त र साङ्केतिक प्रारूप यस प्रकारका हुनसक्छन् ।

- **अतिव्यस्त:** मानिसहरूमा रहेका सामर्थ्यको तुलनामा अधिक कार्यसम्पादनको लक्ष्य निर्धारण गर्दा कार्यक्षमताभन्दा सम्पादन गर्नुपर्ने कामको आयतन अधिक भई तनाव पैदा हुने गर्दछ । यस प्रकारको तनावबाट उत्पादकत्वमा ह्रास आई काम गराउने र काम गर्ने दुवै पक्षमा तनाव सिर्जना हुनसक्छ ।
- **व्यस्त:** अधिक कार्यसम्पादनको क्षमता भएका मानिसलाई अधिक कार्य दबाव दिँदा व्यस्त परिस्थितिको निर्माण हुन्छ । ठिक व्यक्ति ठिक कामको अवस्था रहने हुनाले धेरै हदसम्म संस्थागत प्रभावकारिता वृद्धिमा टेवा पुग्ने भए तापनि विश्राम, सन्दर्भ समूहसँगको तुलना, सुविधा तथा पारिश्रामिक आदिजस्ता अनेकन पक्षबाट यस परिस्थितिमा पनि तनाव उत्पन्न हुने गर्दछ ।
- **स्वचालित:** कम कार्य दबाव तथा न्यून कार्यक्षमताको परिस्थितिले स्वचालित अवस्थाको निर्माण हुन्छ, जसका कारणले संस्थागत प्रभावकारिता पनि न्यून हुन गई पारिश्रामिक, वृत्तिविकास र पहिचान आदिमा अपेक्षाकृत रूपमा उपलब्धि हासिल नहुँदा तनाव उत्पन्न र विकासको वातावरण निर्माण हुने गर्दछ ।
- **निष्क्रिय:** गर्नुपर्ने कार्य दबावको तुलनामा सम्पादन गर्ने मानिसको सामर्थ्य अधिक हुँदा निष्क्रियताको अवस्था सिर्जना हुने गर्दछ, जसबाट मानिसलाई उसको क्षमताअनुरूप कार्य गर्न नपाउँदाको परिस्थितिजन्य तनाव उत्पन्न हुन्छ ।

तनावका कारकहरू

माथिका हरेक अवस्थाले साङ्केतिक रूपमा तनाव उत्पन्न गराउन कुनै विशेष परिस्थिति मात्रै जिम्मेवार नभई जुनसुकै अवस्था वा परिवेश प्रयाप्त हुनसक्ने दर्शाउँछ । तनाव उत्पन्न गराउने विभिन्न कारकमध्ये केही साभा प्रसङ्गहरू यस्ता हुन सक्छन् ।

- **आर्थिक कठिनाइ:** वित्तीय अभाव, आयव्ययमा उचित तालमेल हुन नसक्नु, बढ्दो ऋणको भार, भरपर्दो आय स्रोतको अभाव आदि जस्ता

अनेकन पक्षहरूबाट सिर्जित प्रतिकूल परिस्थितिबाट मानिसले दबावको सामना गरिरहेको हुन्छ। विशेषतः नेपालमा युवाले भोग्ने गरेका साभ्का प्रकारको मानसिक दबावका रूपमा यसलाई लिन सकिन्छ।

- **कामको चाप:** विशेषतः काम वा रोजगारीमा रहेका व्यक्तिलाई अधिक कार्यसम्पादन गर्नुपर्ने, लामो कार्यालय समय, अधिक कामको जिम्मेवारी आदिका कारणले कार्यको दबाव सिर्जना हुने गरेको देखिन्छ। निजी संघसंस्थामा कार्यरत जनशक्तिले यस किसिमको दबावको अधिक सामना गरिरहेको देखिन्छ।
- **सामाजिक अवस्था:** समाजका अपेक्षा, सन्दर्भ समूहको तुलना, आशातीत मर्यादा र मान्यता आदिबाट सामाजिक दबाव सिर्जना भइरहेका हुन्छन्। समाजमा रहेका विभिन्न प्रकारका कुरिति, प्रथा, मान्यता, शैक्षिक अवस्था, सूचनामा पहुँच आदिजस्ता पक्षबाट यस प्रकारका दबावहरू विकसित हुँदै जान्छन्।
- **व्यक्तिगत समस्या:** पारिवारिक समस्या, मित्र तथा बन्धुबान्धवमा विवाद, स्वास्थ्य समस्या आदि जस्ता अनेक पक्षबाट व्यक्तिगत दबावहरू उत्पन्न हुन सक्छन्। यस्ता दबावहरू धेरैथरी चुनौतीबाट प्रेरित भएर व्यक्तिगत तहमा प्रतिविम्बित हुने गर्दछन्।
- **परिवर्तन:** जीवनमा हुने शारीरिक, मानसिक तथा परिस्थितिजन्य परिवर्तन, स्थानान्तरण, नाता सम्बन्ध, बदलिँदो कार्यपद्धति आदिबाट समेत दबाव सिर्जना हुने गर्दछन्। विशेषतः परिवर्तनदेखि अत्यधिक डराउने व्यक्ति तथा समूहमा यस प्रकारको दबावको भार अत्याधिक रहने गर्दछ।

तनावका लक्षणहरू

कतिपय तनावहरू अस्थायी रूपमा उत्पन्न भई हराउँछन् भने कति चाहिँ क्रमिक रूपमा बढ्दै जाने र विकराल अवस्थासमेत लिने खालका हुन सक्छन्। तनावको अवस्थामा मानिसमा के-कस्ता बदलाव वा लक्षण देखिन्छन् भन्ने कुरामा विभिन्न धारणा बन्नसक्ने भए तापनि केही प्रमुख लक्षणलाई यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

- **सामाजिक एक्लोपन:** दबाव महसुस हुँदा साथीभाइ र आफन्तजनसँगको निकटता क्रमिक रूपमा घट्दै गई आत्मीयता घट्दै जाँदा अन्त्यमा मानिस एक्लो हुने परिस्थिति निर्माण।

- **मानसिक थकान:** दबावका कारण मस्तिष्कमा सुस्तता आई ध्यान केन्द्रित गर्न बाधा उत्पन्न हुँदा निर्णय क्षमतामा ह्रास आई नेतृत्व क्षमतामा कमी आउने परिस्थिति निर्माण ।
- **शारीरिक थकान:** तनावका कारण टाउको दुख्ने, मांसपेशी कमजोर हुने, पेटको गडबडी, मुटुको गति बढ्ने आदि जस्ता शारीरिक लक्षणहरू देखापर्न पनि सक्छन् ।
- **भावनात्मक प्रतिक्रिया:** तनावले मानिसहरूमा उदासी वा चित्कार गर्ने प्रवृत्तिहरू पनि बढाउन सक्छ, जसबाट व्यक्तिगत तथा व्यावसायिक सम्बन्धमा प्रतिकूलतासमेत सिर्जना हुन सक्छ ।
- **समयको कमी:** तनावका कारणले मानिसले आफूलाई व्यवस्थित गर्न अप्ठ्यारो पर्दा पटकपटक समयको कमीको महसुससमेत गर्न सक्छन् ।
- **आत्मविश्वासमा कमी:** तनावको बारम्बारताबाट मानिसको आत्मविश्वासमा समेत कमी आई काम गर्ने नखोज्ने तथा निर्णय लिनै नसक्नेसम्मका परिस्थिति सिर्जना हुन सक्छन् ।
- **उत्पादकत्वमा ह्रास:** तनावबाट मानिसमा मानसिक तथा शारीरिक थकानहरू उत्पन्न हुँदा तोकिएको कार्यसम्पादनमा ध्यान केन्द्रित गर्न असफल भई निरन्तर रूपमा उत्पादकत्व घट्ने प्रवृत्तिहरू सिर्जना हुन सक्छन् ।

तनाव व्यवस्थापनका उपाय

घरपरिवार, छरछिमेक, कार्यस्थल, सेवास्थल, यातायात तथा विभिन्न सार्वजनिक स्थलमा सेवा लिन वा दिन मानिसहरू जम्मा हुँदा व्यक्तिहरू मात्रै भेला नभएर दबावसहितका मनस्थितिसमेत उपस्थित हुने भएकाले आवश्यक कामकारवाही गर्दा एकदमै सजकताका साथमा सम्पादन गर्दा प्रभावकारिता वृद्धि हुन्छ । तनावले सधैं प्रतिकूलता मात्रै ननिम्ताउने भए तापनि यसलाई सकारात्मक तरिकाले व्यवस्थापन गर्न सक्दा तनावलाई आनन्दमा परिणत गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ । तनावको तत्कालीन प्रतिकूलताका कारणले वर्तमान समयमा अप्रिय लागे तापनि सकारात्मक तरिकाले परिस्थितिसँग हातेमालो गर्न सक्ने खुबी विकास गर्नसक्दा भावी परिणाम अवश्य अनुकूल बनाउन सकिन्छ । तनावको जति ठुलो प्रतिकूलता हुन्छ त्यति नै ठुलो सफलता हासिल गर्ने गरी सकारात्मकता वृद्धिमा समेत सचेत हुनु नै वास्तवमा हर प्रकारका

परिस्थिति भेल्न सक्नेगरी आफूलाई तयार गर्ने रणनीति हो। तनावको सकारात्मक व्यवस्थापनमा अनेकन पद्धति वा विधिका बारेमा अनेकन पुस्तक, लेख, अनसुन्धान, अनुभवहरू भेट्न सकिन्छ, जसमध्ये केही प्रमुख उपायहरू देहायबमोजिम छन्:

- **उद्देश्यको पहिचान गर्ने:** हरेक मानिसले आफूले गर्नुपर्ने कामको उद्देश्य के हो भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा बुझ्न एकदमै जरूरी छ। जब आफ्नो कामको महत्त्व महसूस गर्न सकिन्छ तब तनावबाट सिर्जना हुने प्रतिकूलतालाई चुनौती दिन सजिलो हुन्छ।
- **सकारात्मक सोचमा केन्द्रित हुने:** तनावसँग जोडिएका हरेक नकारात्मक पक्षलाई सकारात्मक सोचले प्रतिस्थापन गर्ने र सदैव आफूलाई उत्साहित गर्ने पक्षसँग तालमेल मिलाउन खोज्ने बानीको विकास गर्न सक्त्यो भने तनाव व्यवस्थापनमा टेवा पुग्ने देखिन्छ।
- **नियमित व्यायाम गर्ने:** दैनिक रूपमा मानसिक तथा शारीरिक स्वास्थ्यलाई चुस्त बनाउन सहयोग पुग्ने किसिमका व्यायाम गर्ने बानीले मानिसको ऊर्जाको स्तर अभिवृद्धि गरी तनाव व्यवस्थापनमा मद्दत पुग्छ।
- **समय व्यवस्थापन गर्ने:** सही समयमा सही काम गरी कामको प्राथमिकता निर्धारण गर्ने तथा महत्त्वपूर्ण कार्यहरू पहिला सम्पादन गर्ने गर्दा पनि तनाव व्यवस्थापनमा टेवा पुग्न सक्छ।
- **विश्रामलाई समय छुट्याउने:** कार्यसम्पादन गर्दा एकोहोरो जोतिने भन्दा पनि बीचबीचमा थोरै विश्राम लिने गर्दा मनमा स्फूर्ति आउँदा तनाव कम हुने र उत्पादकत्व वृद्धिमा समेत टेवा पुग्न सक्छ।
- **सहकार्यलाई प्राथमिकतामा राख्ने:** साथीभाइ, परिवार, कार्यस्थल तथा समाजका अन्य सदस्यसँग सम्पादन गर्नुपर्ने कामका बारे राय लिने, कुराकानी गर्ने तथा सहकार्य गर्ने बानीको विकास गर्दा तनाव व्यवस्थापनमा सहयोग पुग्न सक्छ।
- **नयाँ सीप विकासमा ध्यान दिने:** निरन्तर रूपमा आफूलाई अद्यावधिक गर्ने तथा नया सीप विकासमा लगाइराख्दा आत्मविश्वास र उत्साह दुवै प्रवर्धन भई अनुभूत गरिएको चुनौतीमा नयाँ दृष्टिकोण बनाउन मद्दत पुगी तनाव व्यवस्थापनमा टेवा पुग्न सक्छ।

- **सिर्जनात्मक क्रियाकलापमा ध्यान केन्द्रित गर्ने :** कथा, कविता लेख्ने गीत सङ्गीत गाउने सुन्ने, चित्र बनाउने, चुट्किला सुन्ने/सुनाउने जस्ता अनेकन सिर्जनात्मक र प्राज्ञिक कार्यमा संलग्न हुँदा मनमा शान्ति आउने हुनाले तनाव कम गर्न टेवा पुग्न सक्छ। खुसीका लागि काम गर्दा खुसी नमिल्न पनि सक्छ, तर खुसी भएर काम गर्‍यो भने अवश्य खुसी मिल्छ भन्ने सिर्जनात्मकतामा विश्वास गर्ने।
- **नकारात्मक मनोवृत्तिबाट टाढा रहने:** घरपरिवार, समाज वा कार्यस्थलमा दिनहुँ धेरै प्रकारका मनोवृत्तिका मानिससँग नियमित अन्तरक्रिया गरिरहनुपर्ने अवस्थामा विषाक्त प्रवृत्तिका मानिसको सम्पर्कलाई क्रमिक रूपमा कम गर्दै लैजाने र सकारात्मक मनोवृत्तिका मानिसहरूसँगको अन्तरक्रियालाई बढाउँदै लैजाँदा पनि तनाव व्यवस्थापनमा टेवा पुग्छ।

जस्तोसुकै तनावमा पनि सकारात्मक सोचका साथ प्रत्येक चुनौतीसँग जुध्न सक्नेगरी मनोवृत्ति विकास गर्नसक्ने मानिस नै हरेक प्रतिकूलतामा सहजै विजेता बन्न सक्छ। चलनचल्तीमा लोकप्रिय रहेका देहायका दृष्टिकोणको गहनापूर्वक अध्ययन र मनन गरी सकारात्मक सोचको संस्कृति वा बानीको विकास गर्न सकिन्छ।

- **संज्ञानात्मक व्यवहार सिद्धान्त:** मानिसका विचारले भावना तथा व्यवहार प्रभावित हुने भएकोले नकारात्मक सोचका ढाँचाहरू पहिचान गरी परिवर्तनका लागि चुनौती स्थापना गर्दा सकारात्मक र यथार्थपरक विचारद्वारा प्रतिस्थापित भई मानिसको मानसिक स्वास्थ्य सुधारणमा टेवा पुग्ने तर्कलाई यस सिद्धान्तअन्तर्गत हेर्ने गरिन्छ।
- **सकारात्मक मनोविज्ञान:** व्यक्ति र समुदायलाई सफल बनाउनका लागि बलियो पक्ष र गुणहरूको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको यस सिद्धान्तले जीवन, खुसी र अर्थपूर्ण लक्ष्यहरूको खोजीलाई जोड दिन्छ।
- **आत्मपुष्टि सिद्धान्त :** मानिसका आफ्ना अवधारणा र मान्यतालाई कसरी सकारात्मक रूपमा एकाकार गर्न सकिन्छ भन्ने सन्दर्भलाई जोड दिने हुँदा अवधारणामा लचिलोपन सुधारण टेवा पुग्ने देखिन्छ।
- **आर्कषणको नियम:** मानिसहरूमा अन्तरनिहित सकारात्मक वा नकारात्मक विचारले समकक्षी अनुभव र विचारलाई आर्कषण गर्नसक्ने भएकोले

सकारात्मक विचार र अनुभवमा ध्यान केन्द्रित गर्दा परिणामहरू पनि स्वतः सकारात्मक हुने यस सिद्धान्तमा तर्क गरिएको भेटिन्छ ।

- **लचकताको सिद्धान्तः** प्रतिकूलताको सामना गर्ने क्षमतालाई जोड दिने यस सिद्धान्तले सकारात्मक सोचलाई लचिलोपनको प्रमुख तत्त्व मान्दछ, जसबाट मानिसहरूलाई चुनौतीहरूलाई प्रभावकारी तरिकाले सामना गर्न मद्दत पुग्छ ।
- **विकास सिद्धान्तः** क्षमता र बुद्धिमत्ता क्रमिक रूपमा विकास गर्न सकिने विश्वासलाई प्रवर्द्धन गर्ने यस सिद्धान्तले चुनौती र सिकाइका अवसरमा सकारात्मक सोचको प्रोत्साहन गर्नुपर्ने बताउँछ ।
- **आशावाद सिद्धान्तः** सकारात्मक परिणामको अपेक्षालाई केन्द्रमा राख्ने यो सिद्धान्तले सदैव सकारात्मक परिणामको अपेक्षामा कार्यसम्पादन गर्ने कार्यपद्धतिको विकाससँगै मानसिक स्वास्थ्य बलियो हुने तर्क गर्दछ ।
- **प्रमाणात्मक मनोविज्ञानः** मानिसहरूका बलियो पक्ष र जीवनमा भड्किएको राम्रा कुराहरूमा ध्यान दिन प्रोत्साहन गर्दै सकारात्मक दृष्टिकोणको प्रवर्द्धन र विस्तार गर्न सकिने यो सिद्धान्तको तर्क रहेको छ ।

सबै सिद्धान्तको सार हेर्दा सकारात्मक मानसिकताको प्रवर्द्धनबाट मानिसको तनाव कम गर्दै मानसिक स्वास्थ्य सुधार गर्न सकिने प्रशस्त तर्क र प्रमाण भेटिन्छ । स्वस्थ र सकारात्मक मस्तिष्कले समग्र मानव कल्याणमा पक्कै पनि सकारात्मक प्रभावहरू सृजना गर्न सक्छ । तनावबाट उत्पन्न खराब समयले रुवाउँदै गर्दा जीवनमा सफल अनि खुसी हुनका लागि महत्त्वपूर्ण पाठ पनि सिकाइरहेको हुन्छ, भन्ने सकारात्मकताको विकास सबैमा हुन आवश्यक छ ।

कति मानिसमा सकारात्मक सोचको अभ्यास वंशाणुगत हुने भए पनि कतिपयलाई सकारात्मक सोच विकासको विशेष कौशल, ज्ञान तथा कार्यदक्षता हासिल गर्नका लागि पक्कै पनि पर्याप्त समय र प्रयास आवश्यक पर्न सक्छ । शिक्षण बक्रका आधारमा विश्लेषण गर्ने हो भने सकारात्मक सोचको विकासको सुरुआती समयमा धेरै प्रयास गर्नुपर्ने भए तापनि पछिपछि क्रमिक रूपमा सजिलो हुँदै जाने हुन्छ ।

मानिस आफ्नो विश्वासबाट निर्मित हुन्छ, जस्तो सोच्छ, उस्तै बन्छ, त्यसैले नकारात्मक सोचलाई सकारात्मक सोचमा परिवर्तन गर्ने अभ्यास नै

तनाव व्यवस्थापनको प्रथम अध्याय बन्न सक्छ । आफूले सकारात्मक सोचका साथ काम र व्यवहार गर्दा अरूले कस्तो कमजोर रहेछ भनेर सोच्छ भने त्यो दुनियाको सबैभन्दा कमजोर मानसिकता हो । अरूले के भन्लान् भनेर मानसिकताबाट बाहिर आउन पनि आवश्यक छ । अरूले पछाडि के कुरा गर्छन् भनेर चिन्ता नगरौं किनकि कुकुरहरू भुक्दै गर्दा पनि हात्ती लगातार अगाडि लम्किरहेकै हुन्छ । सत्कर्म गर्दागर्दै पनि अत्यधिक प्रतिकूलताको सामना गर्नुपरेको छ भने बुझ्नुस् सफलताको छलाङ लामो हुनेवाला छ । केवल तनले ढोग्दैमा भगवान् भेटिँदैनन्, मनमा समर्पण हुन जरुरी छ भनेभैँ मुख मात्रैको सकारात्मकले केही हुँदैन व्यवहारमा सकारात्मकता ल्याउन जरुरी छ । बदलिँदो जीवनशैली, व्यस्त कार्यपद्धति, ग्याजेटमा आधारित सञ्चार र दिनचर्याले मानिसमा तनावको मात्रा क्रमिक रूपमा बढाउँदै लगेको छ । त्यसैले हरेक तनावमा सकारात्मक प्रभावलाई आकलन गर्दै कार्यसम्पादनमा रमाउन प्रयत्न गर्दा पक्कै पनि शारीरिक, मानसिक स्वास्थ्य सबल हुनुका साथै कार्यसम्पादनको स्तर समेत उच्च हुन सक्छ । विचार र मानसिकता सकारात्मक बनाउँदा जीवनशैलीमा सुधार आई चुनौतीको सामना गर्न साहस र उत्साहमा समेत उल्लेख्य वृद्धि हुन्छ जसबाट सफलता अनि समृद्धिका लक्ष्यहरू हासिल गर्न मद्दत पुग्छ । जब मानिसले सकारात्मक सोच राख्छ, तब मनोबल बलियो गर्ने र समस्या समाधानमा प्रभावकारिता अभिवृद्धि गराई तनाव कम गर्न, शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यमा सुधार ल्याउन तथा जीवनमा खुसी बढाउन मद्दत पुग्दा समग्र व्यक्तिगत तथा संस्थागत उत्पादकत्व अभिवृद्धिमा टेवा पुग्छ ।

(प्रस्तुत लेखमा विचार लेखकका निजी धारणा हुन्, तिनले निज कार्यरत संस्थाको प्रतिनिधित्व गर्दैनन्)

नेपालमा वैदेशिक लगानी

युवराज दहाल*

१. विषय प्रवेश

विश्वव्यापीकरणको युगमा स्वदेशी लगानीको स्रोतले मात्र कुनै देशको समग्र विकास सम्भव नहुने भएकाले वैदेशिक लगानीको आवश्यकता पर्दछ। स्वदेशी लगानी क्षमता कमजोर रहेको, अधिक लागतका कारण स्वदेशी कम्पनीले विदेशी प्रविधि भित्र्याउन नसक्ने, बहूदो व्यापार घाटालाई व्यवस्थापन गर्न स्वदेशमै उत्पादन हुने वस्तु तथा सेवाको परिमाण बढाउनुपर्ने जस्ता प्रमुख कारणले गर्दा नेपालजस्तो कम विकसित मुलुकका लागि त भन्ने वैदेशिक लगानीको आवश्यकता अधिक रहेको छ। वैदेशिक लगानीका लागि प्रचुर सम्भावना र व्यापक क्षेत्र, भर्खरै भएको क्रेडिट रेटिङमा नेपालको स्कोर 'BB-' प्राप्त हुनु, 'डुइड विजनेस सूचकाङ्क'मा समेत दक्षिण एसियामा सन्तोषजनक स्थितिमा रहनु जस्ता कारणले समेत नेपालमा पछिल्लो समय वैदेशिक लगानीको लागि सकारात्मक वातावरण बन्दै गएको महसुस गर्न सकिन्छ। यस आलेखमा वैदेशिक लगानीको परिचय, आवश्यकता, वैदेशिक लगानी सहजताका लागि भएका संवैधानिक, नीतिगत र संस्थागत व्यवस्था, वैदेशिक लगानीका लागि प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र एवम् विदेशी लगानी खुला नगरिएका क्षेत्रहरू, नेपालमा वैदेशिक लगानीको सम्भावना, समस्या र सुधारका उपायलगायतका विषयवस्तु समेट्न खोजिएको छ।

२. परिचय

कुनै एक मुलुकको व्यक्ति, फर्म, कम्पनी वा संस्थाले निश्चित लाभान्श हासिल गर्नेगरी अर्को मुलुकमा गएर उत्पादनशील क्षेत्रमा पुँजी, सीप, ज्ञान एवम् प्रविधि लगानी गर्ने कार्यलाई वैदेशिक लगानी भनिन्छ। विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ बमोजिम विदेशी लगानीकर्ताले स्वदेशी उद्योग वा कम्पनीमा विदेशी मुद्रामा गरेको सेयर लगानी, उद्योगमा

* सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

विदेशी मुद्रा वा सेयरबाट प्राप्त लाभांश रकमको पुनः लगानी, हवाईजहाज, पानीजहाज, मेसिन औजार, निर्माण उपकरण वा अन्य यस्तै उपकरणमा तोकिएको सीमाको अधीनमा गरिएको लिज लगानी, नेपालमा स्थापित कुनै उद्योगमा प्रविधि हस्तान्तरण गरी गरिएको विदेशी लगानी, विदेशमा संस्थापना भएको कुनै उद्योगले प्रचलित कानूनको अधीनमा रही नेपालमा आफ्नो शाखा उद्योग स्थापना वा विस्तार गरी गरिएको विदेशी लगानी, संस्थागत विदेशी लगानीकर्ताले कुनै उद्योगमा स्वःपुँजी (इक्विटी) लगानी गर्ने प्रयोजनको लागि प्रचलित कानूनबमोजिम कम्पनी संस्थापना गरी धितोपत्र बोर्डको स्वीकृति लिई पुँजी लगानी कोष खडा गरी गरिएको लगानीलगायतलाई विदेशी लगानी भनिन्छ ।

३. वैदेशिक लगानीको आवश्यकता

विकासोन्मुख मुलुकमा तीव्र आर्थिक वृद्धि र समग्र आर्थिक विकासको लागि राज्यबाट मात्र ठूलो परिमाणमा उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न असम्भव हुन्छ । एकातर्फ आर्थिक स्रोत र साधनको उपलब्धता सीमित हुने र अर्कोतर्फ प्राकृतिक स्रोत साधनको न्यून मात्रामा परिचालन भइरहँदा मुलुकमा अपेक्षित आर्थिक उन्नति हासिल नहुन सक्छ । यसर्थ, खासगरी अल्पविकसित र विकासोन्मुख राष्ट्रलाई धेरै मात्रामा आर्थिक स्रोतको आवश्यकता पर्दछ । नेपाल एक अल्पविकसित मुलुक भएको र तीव्र आर्थिक विकासको लागि स्रोतको खाडल (Resource Gap) अत्यन्त धेरै रहेको परिप्रेक्ष्यमा वैदेशिक लगानीको आवश्यकता अत्यन्त धेरै छ । वैदेशिक लगानीको आवश्यकतालाई देहायबमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्न वार्षिक रूपमा रु.२० खर्बभन्दा बढी लगानी आवश्यक पर्ने अवस्थामा स्वदेशी स्रोत र साधनले मात्र उक्त आवश्यकता पूर्ति गर्न नसकिने,
- कम विकसित राष्ट्र (Least Developed Country) बाट विकासोन्मुख राष्ट्रमा स्तरोन्नति भएपश्चात् वैदेशिक सहायता तथा ऋणमा कमी आउन सक्ने,
- Duty Free, Quota Free Access नहुने कारणले विकासोन्मुख राष्ट्रमा स्तरोन्नतिपश्चात् निर्यातको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउनुपर्ने,

- स्वदेशी निजी क्षेत्रको लगानी क्षमताले ठुलो आर्थिक लगानीको आवश्यकतालाई पूर्ति गर्न नसक्ने,
- आधुनिक प्रविधि, व्यवस्थापकीय र प्राविधिक सीप र ज्ञान भित्र्याउन,
- स्थानीयस्तरका औद्योगिक वस्तुको उत्पादन, उत्पादकत्व र गुणस्तर बढाइ अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा निर्यात बढाउन,
- औद्योगिकीकरणलाई तीव्रता दिन,
- राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतामा अभिवृद्धि गर्न,
- भौतिक पूर्वाधार क्षेत्रको विकास र विस्तार गर्न,
- व्यापार घाटा न्यूनीकरण गर्न,
- थप रोजगारीका अवसरको सिर्जना गर्न आदि ।

४. वैदेशिक लगानी सहजताका लागि भएका व्यवस्था

नेपालमा वैदेशिक लगानी भित्र्याउने सन्दर्भमा विभिन्न प्रयास भएका छन् । संवैधानिक, कानुनी, नीतिगत, संस्थागत प्रयासलाई देहायबमोजिम चर्चा गर्न सकिन्छः

(क) **संवैधानिक व्यवस्था:** नेपालको संविधानको धारा ५१ राज्यका नीतिअन्तर्गत 'राष्ट्रिय हित अनुकूल आयात प्रतिस्थापन, निर्यात प्रवर्द्धनका क्षेत्रमा वैदेशिक पुँजी तथा प्रविधिको लगानीलाई आकर्षित गर्दै पूर्वाधार विकासमा प्रोत्साहन एवम् परिचालन गर्ने' उल्लेख छ ।

(ख) कानुनी र नीतिगत व्यवस्था

- भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२८
- विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५
- लगानी बोर्ड ऐन, २०६८
- औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६
- वन ऐन, २०७६
- विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३
- सार्वजनिक-निजी साभेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५
- पेटेन्ट डिजाइन र ट्रेड मार्क ऐन, २०२२
- वैदेशिक लगानी नीति, २०७१
- हेजिड सम्बन्धी विनियमावली, २०७५ ।

(ग) संस्थागत व्यवस्था

- उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
- उद्योग विभाग
- लगानी बोर्ड
- एकल विन्दु सेवा केन्द्र
- सार्वजनिक-निजी साभेदारी इकाइ
- प्रदेश सरकारअन्तर्गतका मन्त्रालय
- औद्योगिक लगानी प्रवर्द्धन बोर्ड
- कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय
- नेपाल राष्ट्र बैंक ।

यसका अतिरिक्त चालु सोह्रौं योजनामा तुलनात्मक लाभ भएका ऊर्जा, पर्यटन, सूचना प्रविधिलगायतका क्षेत्रमा स्वदेशी र विदेशी लगानी वृद्धि गर्न कानुनी तथा प्रक्रियागत सरलीकरण गर्ने, वित्तीय सुविधा तथा लगानी सुरक्षा उपलब्ध गराई लगानीलाई लागत-लाभको आधारमा स्वीकृत गर्ने, आधुनिक प्रविधि र बजारको मागअनुरूप दक्ष जनशक्तिको उपयोग र परिचालन गर्ने, बौद्धिक सम्पत्तिको उपयोग र स्वदेशी उत्पादन उपभोग गर्ने संस्कारको विकास गरी आन्तरिक उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने, वैदेशिक रोजगारबाट फर्केका श्रमशक्तिको सीप, प्रविधि, उद्यमशीलता र आत्मविश्वासका साथै गैरआवासीय नेपालीको लगानीलाई आकर्षण गरी राष्ट्रिय विकासमा एकीकृत गर्ने रूपान्तरणकारी रणनीति अवलम्बन गरिएको छ ।

५. नेपालमा वैदेशिक लगानीको अवस्था

विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ को अनुसूचीमा उल्लेख गरिएबमोजिमका विदेशी लगानी खुला नगरिएका उद्योग वा व्यवसाय जस्तै: पशुपन्छीपालन, माछापालन, मौरीपालन, फलफूल, तरकारी, तेलहनलगायतका कृषिका प्राथमिक उत्पादनका क्षेत्र, लघु तथा घरेलु उद्यम, व्यक्तिगत सेवा व्यवसाय, हातहतियार, खरखजानालगायतका सामग्री उत्पादनको क्षेत्र, सञ्चार माध्यम जस्ता केही सीमित उद्योगबाहेक समग्र उद्योग र व्यवसाय क्षेत्रमा शतप्रतिशत विदेशी लगानी खुला गर्ने नीति अङ्गीकार गरिएको छ । यसै गरी, विदेशी लगानी आकर्षित गर्न विभिन्न

नीतिगत र संस्थागत व्यवस्थासमेत गरिएका छन्। यसका बाबजुद पनि नेपालमा अपेक्षित रूपमा विदेशी लगानी भित्रिन सकिरहेको छैन। नेपालमा पछिल्लो वैदेशिक लगानीको अवस्थालाई यहाँ चर्चा गरिएको छ।

आर्थिक सर्वेक्षण २०८०/८१ अनुसार आ.व.२०८०/८१ को २०८० फागुन मसान्तसम्म (गत आर्थिक वर्षको मात्र) उद्योग विभागमा दर्ता भएका कुल २५३ उद्योगमा रु.२८ अर्ब १३ करोडबराबरको विदेशी लगानी स्वीकृत भएको छ भने २०८० फागुन मसान्तसम्म (उक्त अवधिसम्म कुल) उद्योग विभागमा दर्ता भएका कुल ६,१११ उद्योगमा रु.४ खर्ब ७८ अर्ब ८५ करोडबराबरको विदेशी लगानी स्वीकृत भएको छ। यसै गरी, २०८० फागुनसम्म स्वीकृत विदेशी लगानीमध्ये सबैभन्दा बढी ऊर्जामूलक क्षेत्रमा २७.३ प्रतिशत र सबैभन्दा कम पूर्वाधार क्षेत्रमा १.१८ प्रतिशत विदेशी लगानी स्वीकृत भएको छ।

विदेशी लगानी स्वीकृत भएका उद्योगको विवरण (सुरुदेखि २०८० फागुनसम्म)

वर्गीकरण	संख्या	विदेशी लगानी (रु.करोडमा)	प्रतिशत
ऊर्जामूलक	९२	१३,०७३	२७.३०
सेवा	२,०४५	१३,०४४	२७.२४
पर्यटन	२,०६४	१०,७४५	२२.४४
उत्पादनमूलक	१,३२३	७,४७२	१५.६०
सूचना, प्रसारण तथा सञ्चार प्रविधिमा आधारित	१४४	१,३०४	२.७२
कृषि तथा वनजन्य	३००	८४७	१.७७
खनिज	७५	८३४	१.७४
पूर्वाधार	६८	५६६	१.१९
कुल	६,१११	४७,८८५	१००.००

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण, २०८०/८१

देशगत रूपमा स्वीकृत विदेशी लगानी (रु.करोडमा)

देश	संख्या	विदेशी लगानी (रु.करोडमा)	प्रतिशत
चीन	२,३६८	२१,२४२	४४.३६
भारत	८४३	१०,६१०	२२.१६
हङकङ	४९	२,९५८	६.१८
दक्षिण कोरिया	३८३	२,५९०	५.४१
अमेरिका	४६७	१,७४७	३.६५
संयुक्त अधिराज्य	२०६	१,४३८	३.००
ब्रिटिस भर्जिन आइल्याण्ड	१७	१,१०६	२.३१
सिङ्गापुर	६४	७९९	१.६७
स्पेन	३१	७०५	१.४७
क्यानडा	५३	३८४	०.८०
अन्य	१,६३०	४,३०६	८.९९
कुल	६,१११	४७,८८५	१००.००

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण, २०८०/८१

२०८० फागुन मसान्तको आँकडाअनुसार विदेशी लगानी स्वीकृत पाएका परियोजनामध्ये कुल लगानीको आधारमा सबैभन्दा बढी लगानी चीनको रहेको छ भने त्यसपछि क्रमशः भारत, हङकङ, दक्षिण कोरिया, अमेरिकालगायतका मुलुकको लगानी रहेको देखिन्छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले प्रकाशन गरेको 'Survey Report on Foreign Direct Investment in Nepal (2021/22)' प्रतिवेदनले सन् २०२१/२२ को अन्त्यमा नेपालमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी १६ प्रतिशतले बढेर रु.२६४.३ बिलियन पुगेको देखाएको छ । यसै गरी, कुल वैदेशिक लगानीमा ५३.७ प्रतिशत चुक्ता पुँजीको हिस्सा रहेको छ भने रिजर्भ ३१.७ प्रतिशत र ऋणको हिस्सा १४.६ प्रतिशत रहेको छ ।

६. विदेशी लगानी प्राथमिकताका क्षेत्र र विदेशी लगानी खुला नगरिएका क्षेत्र

(क) प्राथमिकताका क्षेत्र: नेपालमा विदेशी लगानीका प्राथमिकताका क्षेत्रहरू देहायबमोजिम छन्:

- जलविद्युत् (उत्पादन र प्रसारणसमेत)
- द्रुत मार्ग, रेलवे, टनेल, केवल कार, मेट्रो रेलसेवा, फ्लाई ओभर सडक, अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल आदि जस्ता यातायात पूर्वाधार क्षेत्र,
- कृषिजन्य, खाद्य प्रशोधन, जडिबुटी प्रशोधन क्षेत्र,
- पर्यटन उद्योग,
- उत्पादनमूलक उद्योग आदि ।

(ख) विदेशी लगानी खुला नगरिएका क्षेत्रहरू: विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ को अनुसूचीमा नेपालमा विदेशी लगानी खुला नगरिएका क्षेत्रहरू देहायबमोजिम निर्धारण गरिएको छ:

- पशुपन्छीपालन, माछापालन, मौरीपालन, फलफूल, तरकारी, तेलहन, दलहन, दुग्ध व्यवसाय र कृषिका प्राथमिक उत्पादनका अन्य क्षेत्रहरू,
- लघु तथा घरेलु उद्यम,
- व्यक्तिगत सेवा व्यवसाय (जस्तै: कपाल काट्ने, सिलाई, ड्राइभिड आदि),
- हातहतियार, खरखजाना, गोलीगठ्ठा, बारुद वा विष्फोटक पदार्थ तथा न्यूक्लियर, बायोलोजिकल तथा केमिकल (एन.बी.सी.) हतियार उत्पादन गर्ने उद्योग, आणविक शक्ति (एटोमिक इनर्जी), विकिरणजन्य सामग्री (रेडियो एक्टिभ म्याटेरियल) उत्पादन गर्ने उद्योग,
- घर जग्गा खरिद बिक्री व्यवसाय (निर्माण उद्योगबाहेक), खुद्रा व्यापार, आन्तरिक कुरियर सेवा, स्थानीय क्याटरिङ सेवा, मनिचेञ्जर, रेमिटेन्स सेवा,
- पर्यटनमा संलग्न ट्राभल एजेन्सी, पथ प्रदर्शक, ट्रेकिङ तथा पर्वतारोहण पथ प्रदर्शक, होमस्टेलगायत ग्रामीण पर्यटन,
- आम सञ्चार माध्यमहरू (पत्रपत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन र अनलाइन समाचार) को व्यवसाय, राष्ट्र भाषाको चलचित्र व्यवसाय,

- व्यवस्थापन, लेखा, इन्जिनियरिङ, कानुनी परामर्श सेवा र भाषा तालिम, सङ्गीत तालिम र कम्प्युटर तालिम,
- ५१ प्रतिशतभन्दा बढी विदेशी लगानी हुने परामर्श सेवा ।

७. नेपालमा वैदेशिक लगानीको सम्भावना

नेपालमा वैदेशिक लगानीको सम्भावनालाई देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छः

- चीन र भारत जस्ता आर्थिक रूपले तीव्र विकास गरिरहेका दुई मुलुकको बीचमा रहेको नेपालमा बजार विस्तारको प्रचुर सम्भावना रहनु,
- विभिन्न मुलुकहरूसँग दोहोरो करमुक्ति सम्झौता, व्यापार प्रवर्द्धनसम्बन्धी सन्धि सम्झौता, लगानी सुरक्षासम्बन्धी सम्झौताजस्ता पक्षका कारण विदेशी लगानी आकर्षित हुने अवस्था रहनु,
- लाभांश एवम् लगानी फिर्ताको सहजता,
- सस्तो श्रम मुल्यका कारण जनशक्ति लागत कम रहनु,
- जलविद्युत् उत्पादनको प्रचुर सम्भावना,
- लगानीमैत्री कानून निर्माण एवम् भएका कानूनको संशोधन गर्ने प्रयास भइरहेको,
- क्षेत्रीय एवम् विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्य भई उदार अर्थप्रणाली अवलम्बन गरिएको,
- प्रचुर मात्रामा प्राकृतिक स्रोत साधनको उपलब्धता रहनु,
- कम्पनीको नाममा भूमि रजिष्ट्रेशनको व्यवस्था रहेको,
- सार्वजनिक सेवा प्रवाह क्रमशः विद्युतीय र अनलाइन माध्यमबाट सञ्चालन हुँदै आएको आदि ।

८. वैदेशिक लगानीमा देखिएका समस्याहरू

नेपालमा वैदेशिक लगानीमा देखिएका समस्यालाई देहायबमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छः

- **कमजोर पूर्वाधार:** भौतिक पूर्वाधारको अवस्थामा अपेक्षित सुधार नहुनु, भुपरिवेष्टित राष्ट्रको कारण तेस्रो मुलुकमा वस्तु निर्यात गर्दा पारवहन लागत अधिक भई विदेशी बजारमा प्रतिस्पर्धात्मक हुन नसक्नु, औद्योगिक पूर्वाधार, उद्योगहरूमा नियमित ऊर्जा प्रवाहको समस्या आदि ।

- **प्रशासनिक ढिलासुस्ती:** काममा ढिलासुस्ती, लामो र भन्भटिलो प्रक्रिया, कर्मचारीमा नियामकीय क्षमता कमजोर रहनु, जवाफदेहितामा कमी, उच्च सीप र ज्ञान भएका जनशक्तिको अभाव, बाह्य जनशक्ति भित्र्याउन भन्भटिलो प्रक्रिया, अन्तरनिकाय समन्वयको अभाव, कर छुट तथा सरकारले फिर्ता गर्ने रकम सरल रूपमा उपलब्ध हुन नसक्नु आदि ।
- **नीति कानुन:** बारम्बार परिवर्तन भइरहने, पूर्वानुमान गर्न कठिन, श्रम कानुन लगानीमैत्री नभई श्रमिकमैत्री हुनु, मजदुर नीतिहरू उद्योगको हित गर्ने प्रकारको नहुनु, औद्योगिक सुशासनको अभाव, एकद्वार नीति अवलम्बन भए तापनि भन्भटिलो र अपारदर्शी कार्यविधिले गर्दा लगानीको लागि उचित वातावरण तयार हुन नसक्नु आदि ।
- **Doing Business Indicator** का विभिन्न सुचकमा अपेक्षित सुधार हुन नसक्नु जस्तै व्यवसाय सुरु गर्न, बन्द गर्न, सम्पत्ति दर्ता गर्न प्रक्रियागत जटिलता हुनु, कर तिर्न लाग्ने समय र लागत दुवै तुलनात्मक रूपले बढी हुनु, भन्भटिलो कर प्रशासन आदि ।
- **संस्थागत कमजोरी:** एकल विन्दु सेवा केन्द्र Single Window नभई Single Root जस्तो देखिनु, संघीयतामा विदेशी लगानी सम्बन्धमा स्पष्टता हुन बाँकी, कमजोर संस्थागत क्षमता आदि ।
- **निजी क्षेत्र:** निजी क्षेत्रको कमजोर आर्थिक क्षमता, व्यवस्थापकीय सीपमा कमी, प्रतिस्पर्धासँग डराएर विदेशी लगानीकर्तालाई सहयोग नगर्ने प्रवृत्ति आदि ।
- निजी र सरकारी निकायमा विदेशी लगानीलाई दोहन गर्ने सोच हाबी हुनु,
- पुँजी बजारको अपेक्षित विकास हुन नसक्नु, एकै पटक ठुलो परिमाणमा लगानी गर्नसक्ने वित्तीय प्रणालीको विकास हुन नसक्नु,
- व्यापार सन्तुलनको खाडल ठुलो हुनु, पूरा अवधिसम्म सरकार टिकन नसक्नु, राजनीतिक दलहरूबीच न्यूनतम साझा नीति तथा कार्यक्रम तय हुन नसक्नु, लगानीका प्राथमिकता वैज्ञानिक आधारमा तय हुन नसक्नु,
- आयोजनाको छनोट र व्यवस्थापनमा कमजोरी,

- लगानीकर्तालाई सुविधा प्रदान गर्न कन्जुस्याई गर्ने प्रवृत्ति,
- परियोजना कार्यान्वयन क्षेत्रमा स्थानीयको अवरोध रहनु,
- विशेष आर्थिक क्षेत्र र निर्यात प्रवर्द्धन क्षेत्रको प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन हुन नसक्नु,
- विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐनमा रहेका कमजोरीहरू जस्तै: रिप्याट्रिएसनको लागि कानुन, सम्झौता, दायित्व पूरा गरेको हुनुपर्ने व्यवस्था रहेकोमा सोको जाँच गर्न सहज नहुनु, स्वदेशी जनशक्ति उपलब्ध नभएको अवस्थामा मात्र विदेशी जनशक्ति भित्र्याउन पाउने व्यवस्था र श्रम ऐनमा फास्ट ट्र्याकबाट तीन जनासम्म ल्याउन पाउने व्यवस्थामा विरोधाभाष हुनु आदि ।

८. सुधारका योजना

नेपालमा वैदेशिक लगानीमा देखिएका समस्या समाधानका लागि देहाय बमोजिमका प्रयास गर्नु उपयुक्त हुन्छ :

- औद्योगिक र भौतिक पूर्वाधारको विकासमा जोड दिने,
- **नीतिगत सुधार:** जस्तै विदेशी लगानी भित्र्याउन पाउने सीमा पुनरावलोकन गर्ने, अन्य मुलुकको नीतिसँग सामञ्जस्यता हुनेगरी नीति निर्माण गर्ने, विभिन्न ऐनमा भएका एकै किसिमका विरोधाभाषपूर्ण व्यवस्थामा एकरूपता कायम गर्ने, प्रचलित कानुनमा समय सान्दर्भिक हुनेगरी पुनरावलोकन र संशोधन गर्ने,
- **लगानीको वातावरणमा सुधार:** जस्तै कर परिपालना लागत र समयलाई व्यवस्थित गर्ने, अनलाइन प्रणालीको माध्यमबाट कर तिर्न सकिने व्यवस्था गर्ने, व्यवसाय सुरु र बन्द गर्न सहज नीति निर्माण गर्ने,
- विदेशी लगानीसम्बन्धी सम्पूर्ण कानुनलाई अङ्ग्रेजी भाषामा समेत तयार गर्ने,
- कर्मचारीको क्षमतामा सुधार गर्ने,
- राजनैतिक दलहरूबीच न्यूनतम साझा नीति तथा कार्यक्रम तय गरी पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने,
- जग्गा प्राप्ति, वनको प्रयोग, मुआब्जा वितरणलाई सहज र वैज्ञानिक बनाउने,

- विदेशी लगानीसम्बद्ध मुद्दाहरूको तुरुन्त फैसला हुनेगरी न्याय प्रणालीको सुधार गर्ने,
- विदेशस्थित कुटनीतिक नियोग, नेपाली डायस्पोरा, विभिन्न फोरम, मञ्चहरूको प्रभावकारी परिचालनमा जोड दिने,
- विभिन्न द्विपक्षीय र बहुपक्षीय सन्धि सम्झौताबाट प्राप्त सुविधाको अधिकतम उपयोग गर्ने, यस्ता सन्धि सम्झौतालाई नेपालको हितमा हुनेगरी परिमार्जन गर्न पहल गर्ने,
- सूचना प्रविधिको अधिकतम उपयोग गर्ने,
- श्रम लचकता अपनाउँदै औद्योगिक शान्ति र सुशासन कायम गर्ने,
- एकद्वार नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी सरल र सहज रूपमा सेवा प्रवाह गर्ने,
- बजारमा प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणको सिर्जना गर्ने,
- कर छुट तथा सरकारले फिर्ता गर्ने रकमहरू सरल रूपमा उपलब्ध गराउने,
- श्रमसम्बन्धी ऐन, नियम, कानूनलाई लगानीमैत्री बनाउने, चन्द्रा आतङ्क, फिरोती, अपहरण, बन्द हडताल जस्ता विकृतिको अन्त्य गर्न प्रभावकारी औद्योगिक सुरक्षा बलको व्यवस्था गर्ने आदि ।

१०. निष्कर्ष

नेपालमा न्यून गार्हस्थ्य बचतका कारण न्यून पुँजी निर्माण हुनु, निजी क्षेत्रको आर्थिक क्षमता कमजोर रहनु जस्ता कारणले देशको आर्थिक विकासलाई तीव्रता दिन वैदेशिक लगानीको आवश्यकता रहेको तथ्यमा दुई मत छैन । यसका अलावा विदेशी सीप, ज्ञान, प्रविधि भित्र्याई न्यून लागतमा गुणस्तरीय वस्तु उत्पादनको माध्यमबाट देशको औद्योगिक विकासमा सकारात्मक योगदान पुऱ्याउँदै अति कम विकसित मुलुकबाट विकासोन्मुख मुलुकको रूपमा रूपान्तरण गर्न, दिगो विकासका लक्ष्यहरू पूरा गर्न र देशको समग्र आर्थिक विकास गर्न वैदेशिक लगानीको आवश्यकता रहेको छ । प्रचुर प्राकृतिक सम्पदा, पर्यटनको उच्च सम्भावना, जडिबुटी उत्पादन तथा प्रशोधनलगायतका क्षेत्रहरू नेपालमा प्रचुर सम्भावना भएका क्षेत्र हुन् र यी क्षेत्रमा वैदेशिक लगानी भित्र्याई देश विकासमा फड्को मार्ने प्रशस्त सम्भावना रहेको देखिन्छ । यसका लागि वैदेशिक लगानीमा देखिएका विभिन्न समस्याको समयानुकूल सम्बोधन हुन जरुरी छ ।

हरित विकास : विश्व परिदृश्य र नेपालको प्रयास

गोपीकृष्ण ढुंगाना*

संसारमा ल्याउने महत्त्वपूर्ण परिवर्तनहरू भनेको विकासले हो। विकासमार्फत नै सकारात्मक परिवर्तनहरू हुन्छन्, भइरहेका छन्। विकासले नै हो, जगत्को महत्त्व बुझाउँदै व्यक्ति, समाज र राष्ट्रको कायापलट गर्ने पनि।

तर, गर्ने व्यक्तिले नै हो। हामी नागरिकले नै हो। त्यो व्यक्ति बदल्न, समाजमा परिवर्तन ल्याउन अनि राष्ट्र निर्माण गर्न हरेक देशले यसो गर्ने हो भने विश्वका हरेक देश समृद्ध बन्नेछन् र तत्तत् देशका नागरिक सुखी हुनेछन्। महात्मा गान्धीले भनेका छन्, 'तपाईंले संसारमा देख्न चाहने परिवर्तन आफैं बन्नुहोस्।'

आर्थिक वृद्धि हुनु, सामाजिक प्रगति हुनु, प्रविधिमा सुधार हुनु, वैश्विक एकता हुनु आदिलाई विकासभित्रका आयाम भनेर बुझ्दा उचित हुन्छ। यसभित्र छुटेको तर अलि महत्त्वपूर्ण विषय हो, पर्यावरणीय जागरुकता। यो यसबेला किन पनि अत्यावश्यक हो भने पछिल्ला केही दशक जलवायु परिवर्तनको चपेटामा विश्व छ।

आर्थिक वृद्धि किनभने विकासले आर्थिक अवसरहरू बढाउँछ, जसले लाखौंलाई गरिबीबाट मुक्त गरिदिन्छ र विश्वव्यापी रूपमा जीवनस्तर सुधार गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ। प्रविधि सुधार किनभने प्रविधिमा भएका नवप्रवर्तनले उद्योगहरूलाई रूपान्तरण गर्दै उत्पादकत्व र जडानमा सुधार ल्याइदिन्छ, सूचना तत्क्षण दिलाउँछ र त्यो अधिकांशको पहुँचयोग्य बनाउँछ।

वैश्विक एकता किनभने विकासले विश्वव्यापीकरणलाई सहज बनाएको छ, जसले सांस्कृतिक आदानप्रदान र सीमाना पारको सहयोगलाई अनुमति दिन्छ। यसले विश्वव्यापी चुनौतीहरूको साझा समाधानमा योगदान पुऱ्याइदिन्छ। र, पर्यावरणीय जागरुकता किनभने विकासको प्रगतिका साथसाथै वातावरणको

* अध्यक्ष, विकास पत्रकार मञ्च (फोडेज), नेपाल

संरक्षण र जलवायु परिवर्तनको सामना गर्न दिगो अभ्यासहरूको आवश्यकता देखिएको छ । हरित विकास अबको बाटो हो समग्र पृथ्वीका लागि, नेपालका लागि ।

हरित विकास एक यस्तो दृष्टिकोण हो जसले दिगो विकासमा जोड दिन्छ । यस्तो अभ्यासले वातावरणीय संरक्षण सुनिश्चित गर्छ । जसले पारिस्थितिकीय दिगोपन, आर्थिक वृद्धि र सामाजिक कल्याणलाई एकीकृत गर्छ । जलवायु परिवर्तन, जैविक विविधतामा क्षति र स्रोतहरूको कमीलाई सम्बोधन गर्न हरित विकासलाई एक वैश्विक प्राथमिकतामा राख्न र सोही अनुसार दिगो विकास गर्न जरुरी देखिएको छ ।

हरित विकासको सुरुआत

हरित विकासको अवधारणा दिगो विकासको वार्ताबाट उदय भएको पाइन्छ । सन् १९८७ को ब्रुन्डल्याण्ड रिपोर्टले 'दिगो विकास'का लागि वर्तमान आवश्यकता पूरा गर्दै भविष्यका पुस्ताको क्षमतामा पनि सम्भौता नगरी विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता औँल्याएको थियो । पछि सन् १९९२ को रियो दि जेनेरियोमा भएको पृथ्वी सम्मेलनले दिगो विकासलाई संस्थागत गर्ने काम गरेको थियो । जसले 'एजेन्डा-२१'को विकास गर्‍यो । समयसँगै हरित विकासको अवधारणा यसैमा गाभेर अघि बढ्ने काम भइरहेको छ । जसमा प्रकृतिमा आधारित समाधानहरू (नेचर बेस्ड सोलुसन्स), चक्रीय अर्थतन्त्र (सर्कुलर इकोनोमी) र कम कार्बन उत्सर्जन वृद्धि (लो-कार्बन ग्रोथ) पनि समावेश गरिएका छन् । सन् २०१५ को पेरिस सम्भौताले हरित विकासको प्रतिबद्धता बढायो । जसमा दिगो विकासका लागि व्यापक रूपरेखा तयार पार्न दिगो विकास लक्ष्यहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्यो । सम्भौताको मुख्य कोसेढुङ्गाले जलवायु कोषहरूको स्थापना गर्‍यो । जस्तै, 'ग्रीन क्लाइमेट फन्ड' बन्यो भने नवीकरणीय ऊर्जा एवम् हरित पूर्वाधारमा लगानीको वृद्धि भएको छ ।

यसरी, विभिन्न देशहरूले दीर्घकालीन दृष्टिबाट दिगोपन हासिल गर्न, आफ्नो कार्बन पदचिह्न घटाउन र पारिस्थितिकीय लचिलोपनलाई बढाउन हरित विकास रणनीतिहरू अपनाएका छन् । हरित विकासको अवधारणा परम्परागत आर्थिक वृद्धिका मोडेलहरूभन्दा पर छ, जसले मानव विकासलाई वातावरणीय संरक्षणसँग सन्तुलित गर्ने प्रयास गर्छ ।

विश्व परिदृश्यमा हरित विकास

हरित विकास जलवायु परिवर्तन, असन्तुलित वातावरण र सामाजिक असमानता जस्ता जटिल चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न एक महत्त्वपूर्ण साधनको रूपमा विकास भइरहेको छ। यतिबेला दर्जनौं राष्ट्रहरू औद्योगिकीकरण र सहरीकरणका प्रभावहरूसँग कठिन ढङ्गले जुधिरहेका छन्।

युरोपेली हरित सम्झौताले सन् २०५० सम्म युरोपलाई पहिलो जलवायु तटस्थ महादेश बनाउने लक्ष्य राखेको छ। सन् २०३० सम्म ग्रीनहाउस ग्यासको उत्सर्जन कम गरेर कम्तीमा ५५ प्रतिशत घटाउने काम हुनेछ। जसमा नवीकरणीय ऊर्जा र ऊर्जा दक्षतामा लगानी गर्ने साथै दिगो कृषि र जैविक विविधताको संरक्षण एवम् प्रवर्द्धन गर्ने रहेका छन्। ईयूका नीतिहरू हरित क्षेत्रहरूमा रोजगार सिर्जना गर्ने र चक्रीय अर्थतन्त्रमा अवसर प्रदान गर्नेगरी 'डिजाइन' गरिएको छ।

हरित विकास एक समग्र दृष्टिकोण हो, जसले वातावरणीय दिगोपन, आर्थिक वृद्धि र सामाजिक समानतालाई समावेश गरेर दिगो विकास गर्दछ। विभिन्न देश र क्षेत्रले आफ्ना विशेष चुनौती र अवसरको जवाफमा हरित विकासलाई प्रवर्द्धन गर्न विभिन्न पृथक रणनीतिहरू अपनाएका छन्। यी सबै कारणले हरित विकासको परिदृश्य विश्वभर देखिन थालेको छ। तर यो स्थानीय सन्दर्भ, परिवेश, आवश्यकता, नीति र उपलब्ध स्रोतमा भर पर्छ, कसरी यसलाई कामयावी बनाउने भनेर। यहाँ हरित विकाससँग सम्बन्धित वर्तमान वैश्विक परिदृश्यको सङ्क्षिप्त अवलोकन प्रस्तुत गरिएको छ :-

१. दिगोपनका लागि वैश्विक प्रतिबद्धता

पछिल्ला वर्षमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा दिगोपनका लागि देशहरूमा बढ्दो प्रतिबद्धता देखिएको छ। सन् २०१५ मा संयुक्त राष्ट्र संघले दिगो विकास लक्ष्य (एसडीजी) सार्वजनिक गरेको थियो। त्यसले आर्थिक रूपमा सक्षम, वातावरणीय रूपमा दिगो र सामाजिक रूपमा समावेशी विकासको प्रयास गर्न एक उत्कृष्ट रूपरेखा प्रदान गरेको थियो। देशहरू आफ्ना नीतिलाई यी लक्ष्यसँग समायोजन गरिरहेछन्, जसले दिगो अभ्यासतर्फको वैश्विक परिवर्तनलाई दर्शाउँछ।

२. नवीकरणीय ऊर्जा क्रान्ति

नवीकरणीय ऊर्जामा देखिएको आशलाग्दो अवस्था हरित विकासको एक आधारशिला हो। जर्मनी, चीन र ब्राजिलजस्ता देशहरू वायु, सौर्य र जलविद्युत् ऊर्जामा लगानी गर्दै अगाडि बढिरहेका छन्। नवीकरणीय ऊर्जा क्षमता विश्वभर वृद्धि भइरहेको छ। सौर्य र वायु प्रविधिको लागतमा महत्त्वपूर्ण कमी आएको छ। यसले जलवायु परिवर्तनलाई कम गर्न मात्रै होइन, रोजगार सिर्जना गर्न र ऊर्जा स्वतन्त्रता बढाउन पनि मद्दत गर्दछ।

३. सहरी दिगोपन पहल

सहरी क्षेत्रहरू ग्रीनहाउस ग्यास उत्सर्जनका प्रमुख योगदानकर्ता मानिन्छन्। जसले विश्वलाई एउटा महत्त्वपूर्ण पाठ पनि सिकाएको छ कि सबै देशका सहरले अब हरित विकासका लागि दिगो अभ्यास अपनाउने पर्छ। स्मार्ट सिटीसम्बन्धी परियोजना र हरित भवन बनाउने मानकहरू आदि प्रयास सबैजसो देशले यतिबेला अपनाइरहेका छन्। कोपेनहेगन र सिङ्गापुरजस्ता सहरहरू हरित विकासमा बढी अग्रसर र सक्रिय देखिएका छन्। जसले प्रभावकारी सार्वजनिक यातायात प्रणालीहरू लागु, हरित क्षेत्रको प्रवर्द्धन र फोहोर व्यवस्थापन अभ्यासलाई नयाँ ढङ्ग र ढाँचाबाट व्यवस्थापन गर्दै रणनीतिक सुधारमार्फत अग्रगामी छलाड मारिरहेका छन्।

४. चक्रीय अर्थतन्त्रका अभ्यास

चक्रीय अर्थतन्त्रको अवधारणा जसले पुनःप्रयोग, पुनःचक्रण र फोहोरलाई कम गर्नमा जोड दिन्छ। यो अभ्यासले यतिबेला विश्वभर लोकप्रियता पाइरहेछ। त्यसैले सायद विभिन्न देशहरू दिगो उत्पादन र उपभोगलाई प्रोत्साहित गर्ने नीतिहरू कार्यान्वयन गर्दैछन्। युरोपेली संघको विभिन्न पहलका कारण ती देशहरू प्लास्टिक फोहोर घटाउने र दिगो उत्पादनमा केन्द्रित भएर त्यसकै प्रवर्द्धन गर्नेतर्फ आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरिरहेका छन्। जुन परिवर्तनले स्रोतहरूको संरक्षण मात्र गर्दैन, बरु फोहोर व्यवस्थापन र पुनःचक्रण (रिसाइक्लिङ) क्षेत्रहरूमा नयाँ आर्थिक अवसर पनि प्रदान गर्छ।

५. चुनौती र असमानताहरू

प्रगति त धेरै देशले गरिरहेका छन् तर उनीहरूसँग महत्त्वपूर्ण चुनौतीहरू साथमै छन्। मूलतः विकासशील देशहरू प्रायः सीमित वित्तीय

स्रोत, प्रविधिक समस्या र अपर्याप्त पूर्वाधारका कारण हरित विकासका लागि आवश्यक अभ्यासहरू अपनाउन सकिरहेका छैनन्। थप समस्या पनि ती देशले सामना गरिरहेका छन्। जस्तो कि; यदि ती देशले सीमान्तकृत समुदायहरूलाई हरित विकास गर्ने क्रममा निर्णय प्रक्रियामा समावेश गर्न सकेनन् वा गरेनन् भने भोलिका दिनमा सामाजिक असमानताहरू बढ्ने निश्चित छ। खासमा यो यथार्थ बुझेर हरित विकासलाई समावेशी बनाउँदै समान अवसरहरूको सुनिश्चित गर्दै अघि बढेमात्र ती देशले दीर्घकालीन सफलता प्राप्त गर्नेछन्।

६. अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र वित्तपोषण

पेरिस सम्झौताजस्ता प्रयासहरूले विश्वभरिका देशलाई विश्व तापमान सीमित गर्न एकजुट गर्ने लक्ष्य राखेको छ, जसलाई कार्यान्वयन गर्न सामूहिक प्रयास आवश्यक हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संयन्त्रहरू जस्तै हरित जलवायु कोष, विकासशील राष्ट्रहरूलाई जलवायु अनुकूलन र न्युनीकरण परियोजनाले विशेषगरी विकासोन्मुख देशलाई सहयोग गर्नेछन्। ज्ञान, प्रविधि र स्रोतहरू एकआपसमा आदानप्रदान गर्दै अघि बढ्न पाउने वातावरण सिर्जना गर्न सकेमात्र हरित विकासको अवधारणा चाँडै साकार हुनेछ।

७. प्रविधिक नवप्रवर्तन

उच्च स्तरीय प्रविधिले हरित विकासमा अत्यन्तै महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन्। समाजले खासगरी सफा ऊर्जा प्रविधि (क्लिन इनर्जी टेक्नोलोजिज), दिगो कृषि अभ्यास (सस्टेनेबल एग्रीकल्चर प्राक्टिसेस) र ऊर्जा-कुशल प्रणालीहरू (इनर्जी-इफिसिएन्ट सिस्टम्स) अपनाउने हो भने क्रान्तिकारी परिवर्तन देखापर्न थाल्नेछन्। विद्युतीय सवारी साधनहरू, स्मार्ट ग्रिडहरू र दिगो खेती प्रविधि (सस्टेनेबल फार्मिङ टेक्नक्स) हरूले कसरी प्रविधिले हरित अर्थतन्त्र उकास्न मद्दत गर्छ भन्ने गतिलो उदाहरण प्रस्तुत गर्दछन्।

ज्ञात भएकै विषय हो कि विश्वले जलवायु परिवर्तन र वातावरणीय विनाशको सामना गर्दैछ। हरित विकासको प्रतिबद्धता एक दिगो भविष्यका लागि अनिवार्य हुनेछ। हरित विकास एक वैश्विक आवश्यकता हो, जुन स्थानीय सन्दर्भ, स्रोत र चुनौतीहरूमा आधारित भिन्नता देखाउँछ। देशहरूले वातावरणीय संरक्षण गर्दै आर्थिक वृद्धि प्रवर्द्धन गर्न दिगो अभ्यासहरूको आवश्यकता पहिचान गर्दै सामाजिक समानता सुनिश्चित गर्न प्रयास गरिरहेका

छन् । दिगो विकास लक्ष्यहरू हासिल गर्न सहयोगात्मक प्रयास र नवप्रवर्तनकारी समाधानहरू महत्त्वपूर्ण हुनेछन् । सहकार्यमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रयास, प्रविधिक नवप्रवर्तन र समावेशी नीतिहरू स्वीकार्दै अपनाउने हो भने यसले दिगो र सबैलाई अनुकूल हुने वैश्विक परिदृश्य अवश्य निर्माण हुनेछ ।

हरित विकाससम्बन्धी अभ्यासका मुख्य पाँच घटना अध्ययन

१. स्वीडेन : नवीकरणीय ऊर्जा क्षेत्रको नेतृत्वकर्ता

स्वीडेनले सन् २०४० सम्म देशमा शतप्रतिशत नवीकरणीय ऊर्जा हासिल गर्ने महत्वाकांक्षी लक्ष्य अघि सारेर युद्धस्तरमा काम गरिरहेको छ । यो देशले जीवाश्म इन्धन (फोस्सिल फ्यूलस)बाट हाइड्रोइलेक्ट्रिक, वायु र सौर्य ऊर्जाको विविध मिश्रणमा प्रभावकारी ढङ्ग र ढाँचामा काम गरिरहेको छ । यातायात र तापका लागि मुख्य प्रयासका रूपमा बायोफ्यूलको व्यापक प्रयोग हुने गरेको छ, जसले कार्बन उत्सर्जनलाई व्यापक मात्रामा घटाएको छ । स्वीडेनले सन् १९८१ मा कार्बन कर लागू गरेको थियो । जुन प्रयासले व्यवसायका साथै व्यक्तिहरूलाई कम उत्सर्जन गर्ने प्रविधिहरू अपनाउन प्रोत्साहित गरेको थियो, छ । यस करले ग्रीनहाउस ग्यास उत्सर्जनमा उल्लेखनीय कमी ल्याएको पाइन्छ । साथै यसले आर्थिक वृद्धिदर बढाएको छ । फलस्वरूप स्वीडेनले दिगो ऊर्जा अभ्यासका लागि आफ्नो नमूना स्थल बनाएको छ । उसको अभ्यासले कसरी बलियो नीतिगत रणनीति र नवप्रवर्तनशील प्रविधिको प्रयोगले वातावरणीय प्रगति हुनसक्छ भनेर प्रमाणित गरिदिएको छ जहाँ उसले आफ्नो आर्थिक जीवनलाई पनि गुमाउनु परेको छैन ।

२. जर्मनी: एनर्जीविन्डे (ऊर्जा गतिशीलता)

जर्मनीको एनर्जीविन्डे अर्थात् ऊर्जा गतिशीलतालाई विश्वले एउटा समग्र र महत्वाकांक्षी नीतिगत परियोजना मान्छ । जसले देशको ऊर्जा प्रणालीलाई अधिक दिगो बनाउने र जीवाश्म इन्धन (फोस्सिल फ्यूलस)मा निर्भरता कम गर्ने लक्ष्य राखेको छ । यस योजनाले सन् २०२२ सम्म आणविक ऊर्जा समाप्त गर्ने र सन् २०५० सम्म नवीकरणीय ऊर्जाको हिस्सालाई ८० प्रतिशतमा पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ । जुन रूपरेखा अन्तर्गतको प्रमुख प्रयासमा नवीकरणीय स्रोत छ । त्यसबाट उत्पादित विद्युत्को निश्चित भुक्तानी दिने विषयमा ग्यारेन्टी दिन 'फिड-इन-ट्यारिफ्स'हरू समावेश गरिएका छन् ।

यो किनभने सौर्य र वायु ऊर्जा क्षेत्रमा हुने लगानी महत्त्वपूर्ण छ भनेर प्रेरित गरिएको छ। जर्मनीले विभिन्न क्षेत्रमा ऊर्जा दक्षतासम्बन्धी उपायहरूलाई व्यापक मात्रामा प्रवर्द्धन गरेको छ। त्यसको प्रभाव महत्त्वपूर्ण परेको पनि छ। जहाँ नवीकरणीय ऊर्जा क्षमतामा उल्लेखनीय वृद्धि भएको छ। यस्तै, एकातिर हरित प्रविधि क्षेत्रहरूमा रोजगार सिर्जना भएको छ भने अर्कोतिर कार्बन उत्सर्जनमा पनि महत्त्वपूर्ण कमी आएको छ। यसकारण जर्मनीलाई वैश्विक ऊर्जा नवप्रवर्तनको नेतृत्वदायी भूमिकामा विश्वसामु उभ्याएको छ।

३. कोस्टारिका : 'इको-टुरिजम' र वन संरक्षणमा अब्बल

कोस्टारिका आफ्नो वातावरणीय दिगोपनप्रति प्रतिबद्ध देश मानिन्छ। जसका लागि 'इको-टुरिजम' र वन संरक्षणका लागि विशेष पहल गरिरहेको छ। यो देशले पारिस्थितिकीय सेवाका लागि भुक्तानी (पेमेन्ट फर इको-सिस्टम सर्भिसेज-पिडिएस) कार्यक्रम लागु गरेको छ। जसले जग्गाधनीहरूलाई वन तथा वातावरणीय प्रणालीलाई यथास्थितिमा कायम राख्न र पुनर्स्थापना गर्न क्षतिपूर्ति प्रदान गर्दछ। यस कार्यक्रमले वन कटानको प्रवृत्तिविरुद्ध जुट्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाएको छ। जसले विगतका केही दशकमा वन वातावरणका क्षेत्रमा उल्लेख्य वृद्धि ल्याएको छ। यस्तै, कोस्टारिकाले दिगो आर्थिक मोडेलका रूपमा 'इको-टुरिजम'लाई प्रवर्द्धन गरेको छ। यहाँ थुप्रै राष्ट्रिय पार्क र जैविक विविधताले समृद्ध परिदृश्यहरू छन्, जसले लाखौं पर्यटकलाई वर्षेनी आकर्षित गरिरहेको देखिन्छ। यी प्रयासहरूले केवल वातावरणीय स्वास्थ्यलाई सुधार र प्रवर्द्धन त गरेको छ नै, सँगै अर्थतन्त्र पनि बलियो बनाइरहेको छ। जे होस्, यस कार्यले कोस्टारिकालाई दिगो पर्यटन र संरक्षणका क्षेत्रमा वैश्विक नेता बनाएको छ।

४. चीन : पारिस्थितिकीय सभ्यताको गुरु

चीनको हरित विकासको दृष्टिकोण पारिस्थितिकीय सभ्यता (इकोलोजिकल सिभिलाइजेसन)को अवधारणामा समेटिएको छ। उसले दिगो अभ्यासलाई देशको व्यापक विकास रणनीतिमा प्रयोग गरेको छ। चीन सरकारले नवीकरणीय ऊर्जा प्रविधिहरूमा विशेषगरी सौर्य र वायु ऊर्जामा ठुलो लगानी गरेको पाइन्छ। छिमेकी देश चीन संसारको सबैभन्दा ठुलो सौर्य प्यानल उत्पादक बनेको छ। वातावरणमैत्री सहरहरूको विकास गरेको

चीनले दिगो सहरी योजना, प्रभावकारी सार्वजनिक यातायात र हरित भवन निर्माणका अभ्यासहरूमा आफूलाई केन्द्रित गरेको भेटिन्छ। यी सबैका लागि कडा वातावरणीय नियमहरू लागू गरेको छ। जसको प्रभाव विभिन्न सहरमा वायु प्रदूषणको स्तरमा उल्लेखनीय कमीमा आएकोबाट स्पष्ट हुन्छ। चीनले सन् २०६० सम्म 'कार्बन तटस्थ' अवस्था बनाउने प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको छ। यसले विकासको दिगोपनमा परिवर्तनकारी परिवर्तन (ट्रान्सफर्मेटीभ स्विफ्ट)लाई प्रतिबिम्बित गर्छ।

५. दक्षिण कोरिया : हरित वृद्धि रणनीति (ग्रीन ग्रोथ स्ट्राटेजी)को नेतृत्वकर्ता

दक्षिण कोरियाले हरित वृद्धि गर्ने रणनीतिको नेतृत्व विश्वलाई प्रदान गरिरहेको छ भन्दा फरक नपर्ला। हरित प्रविधि र दिगो अभ्यासको प्रवर्द्धन गर्दै कोरियाले अर्थतन्त्रलाई रूपान्तरण गर्ने उद्देश्य राखेको छ। उसले यो सक्रिय दृष्टिकोणको सुरुआत सन् २००८ मा गरेको थियो। जुन रणनीतिले नवीकरणीय ऊर्जा, ऊर्जा दक्षता वृद्धि र हरित प्रविधिमा नवप्रवर्तनलाई प्रोत्साहित गर्नेछ, गरिरहेकै छ। प्रमुख रूपमा हरित नयाँ सम्भौतासमेत समावेश छ। सम्भौताले जलवायु परिवर्तनको सामना गर्दै नवीकरणीय ऊर्जा र हरित पूर्वाधारमा रोजगार सिर्जना गर्ने लक्ष्यसमेत राखेको देखिन्छ। दक्षिण कोरियाले हरित प्रविधिहरूको अनुसन्धान र विकासमा पनि ठूलो लगानी गरेको छ। यो प्रयासले यसलाई वैश्विक हरित अर्थतन्त्रमा उदाहरणीय बनाएको छ। यस्ता विशेष परिणामले विभिन्न क्षेत्रमा हरित लगानीमा वृद्धि हुने, रोजगार सिर्जना गर्ने र ऊर्जा दक्षता वृद्धि गर्ने जस्ता काममा मद्दत पुऱ्याएको पाइएको छ। उक्त कार्य कोरियासँगै विश्वकै आर्थिक वृद्धि र वातावरणीय दिगोपनका लागि उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गर्नेमा दुईमत छैन।

विकासको दिगोपनलाई आर्थिक योजनाभित्र समाहित गर्दा महत्त्वपूर्ण वातावरणीय, सामाजिक र आर्थिक लाभहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा प्रमाणित हुँदैछ। यी उदाहरणबाट सिकेर लाग्छ, अन्य राष्ट्रहरूले स्थानीय-अन्तर्राष्ट्रिय चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न सक्नेछन्। नेपालले पनि यस कर्ममा आफूलाई अब्बल सावित गर्न सक्नुपर्छ। वैश्विक विकासको दिगोपनका लक्ष्यहरूमा योगदान पुऱ्याउने यस्ता समाधानले चाँडै हरित विकासमा फड्को मार्नेछन्।

हरित विकासका फाइदा र बेफाइदा

हरित विकासको अवधारणाले विशेष रूपमा वातावरणीय दिगोपनलाई आर्थिक योजना र सामाजिक नीतिहरूमा समाहित गर्छ। जलवायु परिवर्तन र वातावरणीय विनाशले वैश्विक मुद्दाहरू भेलिरहेको विश्वले अब हरित विकास गर्नुको विकल्प छैन। विश्वभरका देशहरूले विकासका क्रममा वातावरणीय प्रभावलाई कम गर्नु नै बुद्धिमानी हुने देखिएको छ। यसका लागि आर्थिक वृद्धि प्रवर्द्धन गर्न हरित प्रविधिहरू, नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतहरू र दिगो अभ्यासहरू अपनाउन जरूरी छ, सचेत देशहरूले त यो कार्यको थालनी गरिसकेका छन्।

हरित विकासका फाइदा

हरित विकासले पारिस्थितिकी र जैविक विविधताको संरक्षण गर्छ, जसले विभिन्न किसिमका प्रदूषण र जलवायु परिवर्तनजस्ता मुद्दाहरूको सामना गर्न मद्दत पुग्छ। हरित प्रविधिहरूमा कमजोर हुनुपरेकाले नवीकरणीय ऊर्जा, ऊर्जा दक्षता र दिगो कृषि क्षेत्रमा रोजगार सिर्जना गर्न सकिने अवस्था छ। जसले आर्थिक वृद्धिसमेत प्रवर्द्धन गर्छ। यसले सार्वजनिक स्वास्थ्यमा सुधार गर्नेछ। प्रदूषण घटाउने मात्र नभई सफा ऊर्जा प्रवर्द्धन गर्दा हावा र पानीको गुणस्तरमा सुधार आउँछ। यो कार्य समुदायको स्वास्थ्य परिणाम फलदायी देखिन्छ। हरित विकासका अभ्यासले समुदायहरूको जलवायु प्रभावमा अनुकूलता वृद्धि गर्दछ, जस्तै मौसमी घटनाहरू। स्रोतलाई बढाउँदै यसले यसको दिगो व्यवस्थापन गर्न प्रवर्द्धन गर्छ। समावेशी वृद्धि र सामुदायिक संलग्नतालाई प्राथमिकता दिन्छ यसले। साथै, सामाजिक असमानतालाई सम्बोधन गर्न र सीमान्तकृत समुदायलाई सशक्त पार्न पनि यो अर्थपूर्ण हुन्छ।

हरित विकासका बेफाइदा

हरित प्रविधिहरूमा देखिएका समस्या चिर्न प्रारम्भिक लगानीको आवश्यकता पर्दछ, जुन महत्त्वपूर्ण हुन्छ। विकासशील देश र कम आय भएका समुदायका लागि यो सहज विषय होइन। परम्परागत उद्योगहरूका कारण यस क्षेत्रमा रोजगारी गुमाउने र आर्थिक व्यवधान ल्याउने जोखिम हुन्छ। जबकि हरित प्रविधिहरूको कार्यान्वयनले प्रविधिक सीमा, पूर्वाधारको अभाव र अनुसन्धान तथा विकासको कमी जस्ता अवरोधको सामना गर्न सहयोग

पुन्याउँछ । असङ्गत नीति, राजनीतिक इच्छाशक्तिको कमी र नियामक ढाँचाले हरित विकासका पहल प्रयासको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा बाधा पुऱ्याउन सक्छन् । यदि यसतर्फ बेलैमा ध्यान नदिए हरित विकासका प्रयासहरूले विद्यमान असमानतालाई घटाउन होइन, बढाउन सक्छ । यो कुन अर्थमा भने सीमान्तकृत समुदायलाई निर्णय निर्माण प्रक्रियाबाट बहिष्कृत गरेको खण्डमा ।

यसरी, हरित विकासले वातावरणीय अखण्डता, आर्थिक समृद्धि र सामाजिक समानताबीचको सन्तुलन राख्दै दिगो वृद्धि हासिल गर्छ । तर पनि यसमा चुनौतीहरू धेरै छन् । हरित विकासको सफल कार्यान्वयनका लागि सरकार, निजी क्षेत्र र सरोकारवाला समुदायको संयोजन र सहकार्य अनिवार्य हुन्छ । किनभने सङ्क्रमण समान, समावेशी र दिगो हुनुपर्छ । विश्वले अकासिदै गरेका वातावरणीय सङ्कटको सामना गर्दै जाँदा हरित विकासका सिद्धान्तले त्यसलाई चिर्दै जालान् । हामी सबैले भविष्यका पिढीका लागि दिगो भविष्य निर्माण गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नुपर्छ भन्ने हेक्का हराउन दिनुहुँदैन ।

हरित विकासमा नेपालको सन्दर्भ

नेपाल पनि केही वर्षदेखि दिगो आर्थिक वृद्धि, वातावरणीय संरक्षण र सामाजिक समानताको मार्ग आफ्ना पाइला अघि बढाइरहेको छ । जलवायु परिवर्तन र यसका अनेक प्रभाव भेलिरहेको नेपालले यसरी हरित विकासको महत्त्वलाई बुझ्नु र अन्य देशसँगै हातेमालो गर्दै अघि बढ्नु आजको आवश्यकता पनि हो । नेपालको भौगोलिक र सामाजिक-आर्थिक सन्दर्भ पृथक छ । नेपालको हरित विकासमा यसको धनी जैविक विविधता, जलवायु परिवर्तनप्रतिको संवेदनशीलता अनि दिगो विकासका आकांक्षाले पक्कै पनि यस महत्त्वाकांक्षी कामलाई आकार दिनेमा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

नेपालको हरित विकासतर्फको यात्रा २०५० (सन् २०००)को दशकको प्रारम्भसँगै सुरु भएको पाइन्छ । नेपालमा सरकारी प्रयासबाट थालनीमा विशेषगरी वातावरण संरक्षण र दिगो स्रोत व्यवस्थापनका लागि नीतिहरूको निर्माण गरिएको थियो । २०४८ सालमा राष्ट्रिय वातावरणीय नीति अपनाएको नेपालले राष्ट्रिय योजनामा वातावरणीय मुद्दाहरू समाहित गर्ने आधारहरू समावेश गरेको थियो ।

नेपालमा भएका प्रमुख पहल र रणनीति

राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति २०१९: यो नीतिले जलवायु परिवर्तनका प्रभावहरूलाई सम्बोधन गर्न अनुकूलन बनाउने साथै प्रभावहरूलाई घटाउने किसिमका रणनीतिहरूको रेखाङ्कन गर्ने लक्ष्य राखेको छ। यस नीतिले संवेदनशील समुदाय, पर्यावरणीय प्रणाली र कम कार्बन उत्सर्जनलाई प्रवर्द्धन गर्ने लक्ष्य राखेको छ।

पारिस्थितिकीय आधारमा अनुकूलन: नेपालले पारिस्थितिकीय आधारमा अनुकूलन रणनीतिलाई अपनाएको छ, जसले प्राकृतिक स्रोतहरूको दिगो व्यवस्थापन गर्नेछ। यसमा वृक्षारोपण, माटोको संरक्षण र दिगो कृषि अभ्यास समावेश गरिएका छन्।

नवीकरणीय ऊर्जा विकास: नवीकरणीय ऊर्जाको सम्भावनालाई पहिचान गर्दै नेपालले जलविद्युत्, सौर्य र बायोग्यास परियोजनामा लगानी गर्दै आएको छ। जलविद्युत् नीति निजी लगानीलाई प्रोत्साहित गर्ने उद्देश्यले बनाइएको छ। नेपाललाई सफा ऊर्जा निर्यातक बनाउने लक्ष्य पनि राखिएको छ।

सामुदायिक वन कार्यक्रम: २०२० (सन् १९७०)को दशकमा सुरु भएको यस कार्यक्रमले स्थानीय समुदायलाई वन स्रोतलाई दिगो रूपमा व्यवस्थापन गर्ने काममा सक्रिय बनाउँदै आएको छ। समुदाय वनले महत्त्वपूर्ण वृक्षारोपण र जैविक विविधता संरक्षणमा योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ। साथै, ग्रामीण समुदायहरूको जीवनयापनमा पनि यस कार्यक्रमले महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको छ।

हरित सहरका लागि पहल: नेपालका सहरी क्षेत्रहरूले दिगो सहरी योजना अपनाउन थालेका छन्। जहाँ हरित विकासका सिद्धान्तहरू कार्यान्वयन गर्ने काम भइरहेको छ। सार्वजनिक यातायात, फोहोर व्यवस्थापन र हरित स्थानहरू बनाउँदै तिनको सुधारमा ध्यान केन्द्रित गर्ने काम पनि सरोकारवाला निकायबाट भइरहेको छ।

वर्तमान प्रयासहरू

एकीकृत स्रोत व्यवस्थापन: नेपालले पानी, भूमि र वन स्रोतहरूलाई व्यवस्थापन गर्न एकीकृत दृष्टिकोण तयार पारी प्रवर्द्धन गर्दैछ। जसमा संरक्षण गर्नेदेखि आर्थिक विकासलाई सन्तुलन राख्नेसम्मका काम सामुदायिक नेतृत्वहरूबाट भइरहेका छन्।

आपतकालीन जोखिम न्यूनीकरण: प्राकृतिक विपद्हरूप्रति संवेदनशील भइरहनुपर्ने अवस्थामा नेपाल छ। त्यसैले नेपालले जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित जोखिमहरू जस्तै भू-क्षय र बाढीपहिरो घटाउनका लागि विभिन्न रणनीति लागू गरिरहेको छ। यसमा घटना हुनुअगावै सूचना दिने (चेतावनी) प्रणाली जडान गर्नेदेखि सामुदायले गर्नुपर्ने पूर्वतयारीका कार्यक्रमहरूसम्म समावेश गरिएका छन्।

अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य: नेपाल हरित विकासका लागि विभिन्न कार्य गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन र दाताहरूसँग सक्रिय ढङ्गले सहकार्य गरिरहेको छ। संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम जस्ता संस्थासँगको साभेदारीमा नेपालका दिगो परियोजनामा अनुदान र प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने काम भइरहेको छ, जसले सहज बनाएको पनि छ।

विभिन्न चुनौती: यी विभिन्न प्रयासहरू गरिरहे पनि नेपालले सीमित वित्तीय स्रोत, राजनीतिक अस्थिरता र स्थानीयस्तरमा अदक्ष जनशक्ति आदि समस्या र चुनौतीको सामना गरिरहेको छ। अर्कोतर्फ, सन्तुलित विकासका लागि वातावरणीय संरक्षणको सन्तुलन अत्यावश्यक हुन्छ जुन नेपालका लागि जटिल मुद्दा बनेको छ।

भविष्यको दिशा: विकसित देश सरह नेपाल पनि हरित विकासको यात्रामा अघि बढ्न निम्न काम गर्नुपर्ने हुन्छ। सर्वप्रथम, सरोकारवाला नीतिहरूलाई बलियो बनाउनुपर्छ। सम्बन्धित नीतिहरूलाई निरन्तर सुधार गर्दै कार्यान्वयन र प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने हुन्छ। सामुदायिक संलग्नता अर्को प्राथमिकता हुनुपर्छ। निर्णय निर्माण प्रक्रियामा सामुदायिक सहभागितालाई बढाउनुको विकल्प नेपालसँग छैन। यो किनभने विकास प्रयासलाई स्थानीय रूपमा सान्दर्भिक र दिगो नबनाएसम्म समस्याको सामना गरिरहनुपर्छ। प्रविधिमा लगानी तेस्रो चरण हो। स्रोत व्यवस्थापन, ऊर्जा दक्षता र जलवायु अनुकूलन आदि सुधार गर्न प्राविधिको अधिकतम उपयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ।

यसरी, नेपालको हरित विकासमा प्रतिबद्धता के कस्तो हुनुपर्छ र कसरी अघि बढ्नुपर्छ भन्ने विषय यसका नीतिहरू र समुदायमा आधारित प्रयासबाट मात्र स्पष्ट हुन्छ। देशले आफ्नो विकास मार्गमा अघि बढ्दै गर्दा विकासका दिगो अभ्यासहरू समावेश गर्दै आर्थिक वृद्धि हासिल गर्नुपर्ने हुन्छ। जसले नेपालजस्तो धनी प्राकृतिक सम्पदाले युक्त देशलाई अभ्र संरक्षण गर्न मद्दत गर्नेछ। निरन्तर यसमै केन्द्रित रहेर र अन्य देशसँग सहकार्य गरेर नेपालले आफ्नो समग्र भू-भागमा हरित विकास गर्न सक्नेछ जुन विश्वकै लागि एउटा उदाहरण बन्ने छ।

यूएनडीपीको भूमिका

संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (यूएनडीपी) नेपालका हरित योजना/परियोजनालाई समर्थन गर्दै तिनको कार्यान्वयनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएको अन्तर्राष्ट्रिय संस्था हो। प्राविधिक सहायता र क्षमता निर्माण, वित्तीय समर्थन, सामुदायमा आधारित दृष्टिकोण: जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरण, पारिस्थितिकीय संरक्षण, अनुगमन र मूल्याङ्कन, साभेदारी र सहयोग जस्ता विषय क्षेत्रमा यूएनडीपीले सरकारका निकाय, नागरिक समाजका संस्था र निजी क्षेत्रसँग मिलेर हरित विकासका लागि सहयोग गर्छ। साथै, आवश्यक स्रोतहरूको बन्दोबस्त गरिदिन्छ। यसका साथै अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्यको वातावरणसमेत तयार पारिदिन्छ। वातावरणीय र विकास परियोजनाहरू उच्चस्तरको बनाउन अन्तर्राष्ट्रिय एजेन्सी र दातासँगको साभेदारीलाई सहज बनाउँछ।

नेपालमा हरित विकासका चुनौतीहरू

नेपालले हरित विकासको खोजमा केही अद्वितीय चुनौती सामना गरिरहेको छ। जसले यसको भौगोलिक, सामाजिक-आर्थिक र राजनीतिक सन्दर्भलाई प्रभावित गर्छ। यहाँ केही प्रमुख चुनौती प्रस्तुत गरिएका छन्। सीमित वित्तीय स्रोतहरू, राजनीतिक अस्थिरता, प्राविधिक अवरोधहरू, जलवायु परिवर्तनको संवेदनशीलता, सामाजिक-आर्थिक असमानताहरू, क्षमता निर्माणको आवश्यकता, सार्वजनिक जागरूकताको अभाव, परम्परागत उद्योगहरूमा निर्भरता र पूर्वाधारको सीमितता आदि नेपालका लागि चुनौती हुन्।

नेपालका सन्दर्भमा धेरै हरित विकास परियोजना आवश्यक छन् । जसलाई ठुलो प्रारम्भिक लगानी गर्नुपर्ने देखिन्छ । नेपाल एक विकासशील देश भएकाले प्रायः सीमित वित्तीय स्रोतहरूमा भर पर्नुपर्ने हुन्छ, यसले ठुलो संघर्ष गर्न लगाउँछ । अन्तर्राष्ट्रिय वित्तपोषण र लगानीमा पहुँच पुऱ्याउन प्रशासनिक कठिनाइ छ नेपाललाई । मजबुत वित्तीय पूर्वाधारको अभाव अर्को चुनौती हो । राजनीतिक अस्थिरता र सरकारको बारम्बार परिवर्तनले दीर्घकालीन हरित विकास रणनीतिहरू कार्यान्वयनमा अवरोध पुऱ्याइरहेको छ । सरकारले बनाउने नीति निरन्तर प्रभावकारी ढङ्गले प्रयोगमा आउनुपर्ने भए पनि त्यसमा कठिनाइ आइपर्ने गरेको छ । स्थायी सरकार नहुँदा र सिस्टमले काम नगर्दा जारी परियोजना र पहलमा व्यवधान आइरहन सक्छ ।

हरित प्रविधिको अवलम्बन दिगो विकासका लागि महत्त्वपूर्ण छ तर नेपालले प्रविधिक सीमितताको सामना गरिरहेको छ । यहाँ उन्नत प्रविधिका लागि स्थानीय विशेषज्ञता र पूर्वाधारको पनि अभाव छ । जसले नवीकरणीय ऊर्जा परियोजना र दिगो अभ्यासको कार्यान्वयन सहज देखिँदैन । नेपाल जलवायु परिवर्तनको प्रभावहरूमा अत्यधिक संवेदनशील छ । हिउँ पग्लिनु, भू-स्खलन भइरहनु र मौसममा परिवर्तन भइरहनु जस्ता चुनौतिले हरित विकासका योजना र तिनको कार्यान्वयनलाई जटिल बनाउँछन् । परिवर्तनशील वातावरणीय अवस्थाहरूमा दिगो ढङ्गले काम गर्न अनुकूलन रणनीतिहरू आवश्यक पर्छन् भन्नेमा सरकार चनाखो हुनुपर्छ, भइरहनुपर्छ ।

सामाजिक असमानताहरूले हरित विकास लागू गर्न चुनौतीहरू थपिदिन्छ । सीमान्तकृत समुदायले स्रोतहरूमा निर्णय निर्माण प्रक्रियाको पहुँचमा अनि हरित प्रयासका लाभमा पाउनुपर्ने अवसर पनि गुमाइरहेका हुन्छन् । त्यसैले विकासलाई समावेशी र समान अवसरले युक्त बनाउनु सफल बन्ने सूत्र हो । हरित विकासको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि दक्ष जनशक्ति र मजबुत संस्थागत संरचनाहरू आवश्यक पर्छन् । नेपालले यी समस्या पनि भोगिरहेकै छ । वातावरणीय व्यवस्थापन, दिगो अभ्यासहरू र नीति कार्यान्वयनमा विशेषज्ञता बढाउन नेपालले पनि आवश्यक छ ।

नेपालको सन्दर्भमा सर्वसाधारण नागरिक हरित विकासका अवधारणा र अभ्यासहरूमा खासै भिजेको पाइँदैन । दिगो विकासका अभ्यासहरूको सफल अवलम्बन र नीतिगत उपायहरू अवलम्बन गर्न उनीहरूलाई कामयावी बनाउन

जरूरी हुन्छ। सार्वजनिक समझदारी र संलग्नतामा सरकारको तर्फबाट ध्यान बढाउनु आवश्यक छ। नेपालको अर्थतन्त्र अझै परम्परागत उद्योगहरूमै निर्भर छ भन्दा अत्युक्ति हुँदैन। जुन समग्र विकास र हरित विकासको अवरोधक हुन्। हालको समग्र अवस्था नेपालको हरित विकासका लक्ष्यहरूसँग मेल खाँदैन। यी क्षेत्रहरूमा दिगो अभ्यास गर्नु आफैँमा चुनौतीपूर्ण छ किनकि स्थापित अभ्यास र सांस्कृतिक दृष्टिकोणहरू चिर्न त्यति सहज छैन। विशेषगरी ग्रामीण क्षेत्रहरूमा पूर्वाधार छैनन्, भएका पनि पूर्ण छैनन्, कमजोर छन्।

नेपालका लागि प्रभावकारी हरित विकास कार्यान्वयनका उपाय

अब अझ आक्रामक रूपमा नेपालले हरित विकासमा लाग्नुपर्ने देखिन्छ। विश्वमा देखिएका पृथक प्रयास र परिणामको अध्ययन, अनुसन्धान गरी आफ्नो भूगोललाई ध्यानमा राखेर यो कार्य अघि बढाउनु आजको आवश्यकता पनि हो। यसका लागि राष्ट्रिय योजनामा दिगोपन समाहित गर्नु उपयुक्त हुन्छ। आर्थिक वृद्धि गर्दै वातावरणीय संरक्षण र सामाजिक समानताका लागि हातेमालो गर्दै अघि बढ्नुको विकल्प नेपालसँग छैन। राष्ट्रिय र स्थानीय विकास योजनाहरूमा वातावरणीय दिगोपनलाई समेट्दै र संश्लेषण गर्दै अघि बढ्नु र बढिरहनुपर्ने हुन्छ।

नवीकरणीय ऊर्जा लगानीलाई प्रोत्साहन गर्नु नेपालको दोस्रो पाइलो हो। त्यसैले सौर्य, वायु र जलविद्युत् जस्ता नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतहरूमा लगानी बढाउनुपर्ने हुन्छ। यसका लागि वित्तीय प्रोत्साहन गर्ने, अनुदान दिने र कर छुट गर्ने आदि गर्नुपर्छ। तेस्रो प्रयासमा बलियो नियामक रूपरेखा बनाएर लागु गर्नुपर्ने हुन्छ। उद्योगहरूमा दिगो अभ्यासहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने स्पष्ट नियमहरू बनाउनु र लागू गर्नुपर्छ। जसमा फोहोर व्यवस्थापनदेखि स्रोतहरूको संरक्षणसम्मका उपायहरू समावेश गर्नुपर्छ। अनुसन्धान र विकासलाई प्राथमिकतामा राख्नु चौथो प्रयास हुनेछ। नेपालले हरित विकास र प्रविधिका लागि अनुसन्धान गर्न लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ। सफा ऊर्जा, दिगो कृषि र फोहोर व्यवस्थापन समाधानहरूमा नयाँ नयाँ प्रविधिलाई जोड्दै अघि बढ्नुपर्छ।

सार्वजनिक-निजी साझेदारीलाई प्रोत्साहन गरेर नेपाल अघि बढ्न सक्छ। पाँचौं यो उपायका लागि सरकारले निजी क्षेत्रका संस्थाहरूबीचको सहयोग र सहकार्यलाई सहज बनाउनुपर्ने हुन्छ भने दिगो विकास परियोजनाका

लागि स्रोत, विशेषज्ञता र प्रविधिको व्यापक प्रयोग गरी लाभ उठाउन सक्नेछ । छैठौँ प्रयास शिक्षा र जागरूकताका कार्यक्रमहरूमा सुधार गर्नु नै हो । नागरिक, व्यवसाय र नीतिनिर्माताबीच दिगो अभ्यासहरू हुनु आवश्यक देखिन्छ । हरित विकासको सन्दर्भमा जागरूकता बढाउन शैक्षिक अभ्यास र तालिम आदि सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ । चक्रीय अर्थतन्त्रको अभ्यासलाई प्रवर्द्धन गर्नु सातौँ उपाय हो । पुनःचक्रण, सामग्रीको पुनःप्रयोग र फोहोर घटाउने उपायलाई प्रोत्साहित गर्ने नीतिहरू नेपालले तत्काल र प्रभावकारी ढङ्गले लागु गर्नुको विकल्प छैन ।

आठौँ, समावेशी सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ । हरित विकास परियोजनासँग सम्बन्धित निर्णय निर्माण प्रक्रियामा सीमान्तकृत र स्थानीय समुदायहरूलाई संलग्न गर्नु अनिवार्य हुन्छ । ताकि तिनीहरूको आवाज सुन्न र आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सकियोस् । वित्तीय रूपमा बलियो हुनुपर्छ । त्यसैले प्रभावकारी दिगो विकासका लागि वित्तीय समर्थन प्रदान गर्न हरित कोष र जलवायु कोष जस्ता वित्तीय उपाय खोज्नु र प्रभावकारी ढङ्गबाट सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ । तिनको प्रगति अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्नु नवौँ उपाय हो । हरित विकास नीतिहरूको कार्यान्वयन र प्रभावको अनुगमन गर्न सूचकाङ्कहरू स्थापना गर्नुपर्छ । जसले प्रमाण र परिणाममा आधारित समायोजन र सुधारका लागि अवसर प्रदान गर्दछ ।

उपसंहार

हरित विकास अब विकल्प मात्र होइन, हाम्रो पृथ्वीको भविष्यका लागि आवश्यकता बनिसकेको छ । भुटान र जर्मनीमा भएका मुख्य परियोजनाका बारेका घटना अध्ययनले देखाउँछन् कि हरित विकासले प्रशस्तै आर्थिक, वातावरणीय र सामाजिक लाभहरू दिन सक्नेछन् । चीन र भारत जस्ता ठुला देशले प्रगति गरेको भए पनि उनीहरू वित्त, नीति कार्यान्वयन र प्रविधि क्षमता जस्ता चुनौती चिर्न अबै प्रयत्नरत छन् । दुवै देश दिगो विकासतर्फको यात्रा त गर्दैछन् तर सँगै आउने अवरोधहरूलाई पन्छ्याउन भने सकिरहेका छैनन् । जो नवीकरणीय ऊर्जा, दिगो सहरी योजना र प्रदूषण नियन्त्रणमा आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरिरहेछन् ।

आर्थिक वृद्धि र वातावरणीय दिगोपनको सन्तुलन जस्ता चुनौतीहरू सबैजसो देशमा कायमै छन् । तर पनि थुप्रै देशहरू हरित विकासप्रति

प्रतिबद्ध छन् । तिनीहरूले विकास गर्दै र चुनौतीहरूको सामना गर्दै जाँदा पाएका अनुभवले पक्कै पनि अन्य देशलाई तिनको दिगो विकासको मार्गमा अवश्य अमूल्य योगदान गर्नेछन् । दिगो भविष्य हासिल गर्न देशहरूले हरित विकासलाई राष्ट्रिय नीति र विश्वव्यापी रूपरेखामा समाहित गर्नुपर्छ । हरित प्रविधि, चक्रीय अर्थतन्त्र र सामुदायमा आधारित दृष्टिकोणमा लगानी दिगो वृद्धि प्रवर्द्धन गर्न अत्यावश्यक छ । सफल परियोजनाका घटना अध्ययनबाट प्राप्त परिणामले नेपालजस्ता देशलाई विकास र वातावरणीय संरक्षणको सन्तुलन कायम गर्न मद्दत गर्नेमा कुनै शङ्का छैन ।

सन्दर्भ सामग्री

- Ajay B, M., Shailendra, G., Nawang C, S., & Binay B, A. (2013). Can hydropower drive green economy for Nepal: A review. *Journal of Environmental Protection*, 2013, Article ID. <https://doi.org/10.4236/jep.2013.44045>
- Baniya, B., Giurco, D., & Kelly, S. (2021). Green growth in Nepal and Bangladesh: Empirical analysis and future prospects. *Energy Policy*, 149, 112049. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2020.112049>
- International Renewable Energy Agency (IRENA). (2022). *World energy transitions outlook*.
- International Renewable Energy Agency. (2020). *International renewable energy agency*. Abu Dhabi.
- Johny, E. (2024). Foreign policy strategies of Nepal between China and India: Bandwagon or hedging. *International Politics*, 1-19.
- Li, X., & Zhang, Y. (2022). A systematic review of green building development in China: Advantages, challenges and future directions. *ResearchGate*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.10335.89766>
- Mahat, T. J., Bláha, L., Uprety, B., & Bittner, M. (2019). Climate finance and green growth: Reconsidering climate-related institutions, investments, and priorities in Nepal. *Environmental Sciences Europe*, 31(1), 1-13. <https://doi.org/10.1186/s12302-019-0192-8>

- Mathema, A. B., Guragain, S., Sherpa, N. C., & Adhikari, B. B. (2013). Can hydropower drive green economy for Nepal: A review. *Journal of Environmental Protection*, 4, 732-740. <https://doi.org/10.4236/jep.2013.46083>
- Regmi, K. D. (2017). World Bank in Nepal's education: Three decades of neoliberal reform. *Globalisation, Societies and Education*, 15(2), 188-201. <https://doi.org/10.1080/14767724.2016.1224637>
- Shrestha, S. (2023). Foreign policy strategies of Nepal between China and India: Bandwagon or hedging. *ResearchGate*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.10487.07205>
- Söderholm, P. (2020). The green economy transition: The challenges of technological change for sustainability. *Sustainable Earth*, 3(1), 6. <https://doi.org/10.1186/s42055-020-00004-7>

विदेशी रोजगारमा निर्भरता: सामाजिक-आर्थिक प्रभाव

कमलादेवी गौतम*

नेपालको विदेशी रोजगारमा निर्भरता अर्थतन्त्रको परिभाषित विशेषता बनेको छ। खासगरी पछिल्ला केही दशकमा यो अवस्थाले निकै मलजल पाएको छ। नेपालको श्रम प्रवासनमा निर्भरता, यसको सामाजिक-आर्थिक प्रभाव, आधारभूत कारणहरू र नीतिगत सन्देशहरूको अध्ययन सम्बन्धमा यो लेख केन्द्रित छ। हालका अध्ययन र सरकारी तथ्याङ्कहरू प्रयोग गरेर पंक्तिकारले रेमिट्यान्सले सिर्जना गरेका अवसर र अप्ट्यारा पक्षहरू (परिवारको विघटन, ज्यानको जोखिम, आर्थिक असुरक्षा र ब्रेन ड्रेन आदिका चुनौतीहरू) लाई उजागर गर्ने प्रयास गरिएको छ। रोजगारमा विदेशी निर्भरता हुनु नेपालजस्तो मुलुकलाई नै ठुलो चुनौती हो। रेमिट्यान्सले अर्थतन्त्रमा ठुलो योगदान गरे पनि दीर्घकालीन रूपमा यसको प्रभाव लाभ होइन, हानिकारक नै हुनेछ। किनकि एकातिर उत्पादनमुखी अर्थतन्त्रको अभावका कारण नेपाल अत्यधिक आयातमा निर्भर छ भने अर्कोतिर अत्यधिक मूल्यवृद्धि, विशेषगरी दैनिक उपभोग्य वस्तुहरूमा भइरहेको मूल्यवृद्धि आदि अनेक कारणले जनतालाई थप आर्थिक बोझ पुऱ्याइरहेको छ।

त्यसो त केही दसकदेखि नै वैदेशिक रोजगार नेपालको अर्थतन्त्रको आधारस्तम्भ बनेको छ, जहाँ लाखौं नेपाली श्रमिकहरू मुख्यगरी 'गल्फ कन्ट्री'हरू, मलेसिया, कुवेत, दुबई आदि र अन्य श्रम गन्तव्यहरूमा कार्यरत रहेको सरकारी तथ्याङ्कले देखाउँछ। वर्ल्ड बैंक (२०२३) लाई आधार मान्ने हो भने सन् २०२२ मा रेमिट्यान्सले नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (जीडीपी) को २३.५ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको देखिन्छ, जसले राष्ट्रिय आर्थिक स्थिरतामा यसको महत्त्वलाई पुष्टि गर्दछ। तर, यस किसिमको निर्भरताले भने नेपालको विकासको दीर्घकालीन मार्गचित्रका सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण प्रश्नहरू उठाउँछ। यस क्षेत्रमा देखिएका र उठेका सवाल र सन्दर्भहरू यस प्रकार छन् :

* स्वतन्त्र लेखक

१. विदेशी रोजगारमा निर्भरताका कारणहरू

नेपालको श्रम प्रवासनमा निर्भरता कसरी भइरहेछ ? सबैको चासो र खोजको विषय हो यो । जुन निम्न कारणहरूबाट प्रभावित हुन्छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले सन् २०२२ मा तयार पारेको प्रतिवेदन 'नेपालको श्रम बजार'ले 'आन्तरिक अवसरहरूको कमीमा सीमित औद्योगिकीकरण, कमजोर कृषि आधुनिकीकरण र अपर्याप्त रोजगार सिर्जनाले धेरै नेपालीलाई वैदेशिक रोजगार खोज्न बाध्य बनाएको' भनेर उल्लेख गरेको छ । आर्थिक असमानताका कारण धेरै नेपाली युवा विदेशिन बाध्य भएको अध्ययनले देखाएको छ । हिमालयन जर्नल अफ सोसिओलोजीमा जे. अधिकारीले प्रकाशन गरेको 'रेजिनल डिस्पारिटीज एन्ड माइग्रेसन ट्रेन्डस् इन नेपाल' (सन् २०२०) मा लेख्नुभएको छ, 'मुलुकभित्र देखिएका विभिन्न असमानता र समस्याहरूले ग्रामीण क्षेत्रका व्यक्तिहरूलाई प्रवास जान उत्प्रेरित गर्छ, किनकि त्यहाँ राम्रो आर्थिक अवसरको सम्भावना छ ।'

राजनीतिक अस्थिरता नेपाली युवालाई विदेशिन बाध्य पार्ने अर्को मुख्य कारण बनेको देखिन्छ । दलीय नेताको भनाइ र गराइमा फरक भेटिनु, निर्वाचनताका दलहरूले घोषणापत्रमा लेखेका विषय सरकारमा पुगेपछि कार्यान्वयन नहुनु, नेताहरूले चुनावताका दिने आश्वासन र निर्वाचित बनेपछि गर्ने काममा आकाश-पातालको परिणाम देखिनु, सरकारमा पुगेपछि हिजोसम्म सडकमा विरोध गर्ने उनै नेताले दिने सेवा प्रवाह अत्यन्तै कमजोर हुनु आदि अनेक कारणले युवामा निराशा छाएको यथार्थ हो । 'दीर्घकालीन राजनीतिक सङ्क्रमण र शासन व्यवस्थाका समस्याले आर्थिक सुधार र स्थानीय रोजगारी सिर्जना गर्नसक्ने अवस्था छैन । विदेशी लगानीमा पनि यस्तै धेरै कारणले बाधा पुऱ्याएको पाइन्छ', एस. श्रेष्ठ र के. पाण्डेले 'गभर्नेन्स एन्ड इकोनोमिक ग्रोथ इन नेपाल' शीर्षकमा सन् २०२१ एसियन जर्नल अफ पोलिटिकल साइन्स नामक जर्नलमा लेख्नुभएको छ ।

२. सामाजिक-आर्थिक प्रभाव

सबै विषय र क्षेत्रका सकारात्मक र नकारात्मक दुवै किसिमका प्रभावहरू हुन्छन् । रेमिट्यान्सबाट बनेको आर्थिक जीवनको रेखा र मानव पुँजी विकास यसका सकारात्मक पक्ष हुन् भने योग्य एवम् दक्ष मानिसको

विदेश पलायन, सामाजिक विघटन र आर्थिक असुरक्षा यसका नकारात्मक पक्ष हुन् । नेपाल राष्ट्र बैंक (सन् २०२२) को 'नेपालको रेमिट्यान्स प्रतिवेदन'का अनुसार, रेमिट्यान्सबाट प्राप्त रकमले गरिवीलाई घटाउन उल्लेख्य भूमिका खेल्नुका साथै यसले विशेषगरी ग्रामीण क्षेत्रको जीवनमा गुणस्तरीय परिवर्तन ल्याइदिएको छ । त्यसो त पछिल्लो समय गाउँघरमा युवा छैनन् । वृद्धवृद्धालाई पारिवारिक सहाराविना बाँच्न कठिन भइरहेछ । हुँदा हुँदा लास बोक्ने मलामीसमेत नभएर सास्ती र उल्झन व्यहोर्न बाध्य छन् ग्रामीण बस्तीहरू । यति हुँदाहुँदै पनि अनुभव र कामले खारिन पाउने अवसर ती युवालाई छ जसले अन्तर्राष्ट्रिय कामको वातावरण पाएका छन् । यस्ता श्रमिकको ज्ञान र सीप नेपालले प्रयोग गर्न पाउने अवस्था सिर्जना भएको छ भनी डी. पन्तले सन् २०२३ मा प्रकाशन गरेको लेख 'स्किल डेभलपमेन्ट थ्रु इन्टरनेशनल माइग्रेसन'बाट थाहा हुन्छ ।

यसै गरी, नकारात्मक असर विश्लेषण गर्न जरुरी छ । सीपयुक्त श्रमिकहरू प्रायः आफू गएकै देशमा

स्थायी प्रवासन गर्नेगरीको विकल्प रोज्ने गर्दछन्, जसले स्वास्थ्य र शिक्षाजस्ता महत्वपूर्ण क्षेत्रमा प्रतिभा घट्टै गएको छ भनी सन् २०२१ मा बी. आचार्यले नेपाल पोलिसी इन्स्टिच्युट, काठमाडौंका लागि तयार पारेको 'ब्रेन ड्रेन एन्ड इटस् इम्प्याक्टस् अन नेपाल्स इकोनोमी'मा उल्लेख छ । यस्तै सन् २०२२ को जर्नल अफ साउथ एसियन स्टडिजमा आर. घिमिरेद्वारा अनुसन्धान गरी प्रकाशित गरेको 'सोसल कस्टस् अफ लेबर माइग्रेसन : केस स्टडिज फ्रम नेपाल' शीर्षकमा 'श्रम प्रवासनका कारण परिवारका सदस्यबीचको दीर्घकालीन बिछोडले मनोवैज्ञानिक तनाव र सामाजिक संरचनामा विघटन निम्त्याएको छ ।' यस्तै, अर्को अनुसन्धानले आर्थिक असुरक्षाले पारेको सामाजिक-आर्थिक प्रभावलाई स्पष्ट देखाएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषद्वारा सन् २०२३ मा प्रकाशित प्रतिवेदन 'इकोनोमिक भल्नेरेबिलिटिज इन रेमिट्यान्स डिपेन्डेन्ट इकोनोमिज'मा भनिएको छ, 'रेमिट्यान्समा अत्यधिक निर्भरता रहेको देश हो, नेपाल । जसको अर्थतन्त्रलाई बाह्य देशबाट श्रमिकले कमाएको आयले धानेको छ । यसले कुनै पनि बेला भट्का दिन सक्छ । जस्तै, ती देशहरूमा श्रमको मागमा हुने परिवर्तनले जुनसुकै बेला पनि समस्या निम्तन सक्छ ।'

३. वैदेशिक रोजगार व्यवस्थापनमा देखिएका चुनौती

वैदेशिक रोजगारी भट्ट हेर्दा आकर्षणको केन्द्र पनि लाग्छ । अधिकांश घरपरिवारलाई यसले धेरै सहज पनि बनाएको छ । सँगै धेरै घरपरिवारलाई सास्ती पनि दिएको छ, सङ्कटको भूमरीमा पनि पारिदिएको छ । नेपाल सरकारले जसरी तिनै युवाले भित्र्याएको रेमिट्यान्सबाट मुलुकको अर्थतन्त्र मजबुत बनाइरहेछ, त्यसरी रेमिट्यान्स कमाउन जाने युवाका लागि व्यवस्थापन गर्न सकेको छैन । नेपालका श्रमिकहरू वैदेशिक रोजगारका क्रममा विभिन्न देश पुगिरहँदा र काम गरिरहँदा अनि फर्कदासमेत भिन्न भिन्न चुनौतीहरूको सामना गरिरहेका छन् ।

पहिलो हो, शोषण र दुर्व्यवहार । 'धेरै नेपाली श्रमिकहरूले रोजगार दिने देशहरूमा शोषण खेपेका छन्, काम गर्दा सुरक्षित महसुस गर्न पाएका छैनन् र कानुनी बाधाअड्चनहरूको सामना गरिरहेका छन्, जसले उनीहरूको मानव अधिकारको उल्लङ्घन गर्दछ' भनी एम्नेष्टी इन्टरनेशनल (सन् २०२३)ले गरेको अध्ययन 'लेबर एक्प्लोइटेसन इन गल्फ कन्ट्रीज : अ केस स्टडी अफ नेपाली माइग्रेन्ट वर्कर्स'मा छ । दोस्रो हो, प्रवासको उच्च लागत । 'यसले श्रमिकहरूलाई ठूलो वित्तीय बोझमा पार्दछ, जसमा भर्ना शुल्क र यात्रा खर्च आदि समावेश हुन्छ, त्यसले वैदेशिक रोजगारका लागि विदेश पुगेका उनीहरूलाई ऋणमा डुबाउँछ', अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन (आइएलओ, सन् २०२२) को अध्ययन प्रतिवेदन 'नेपाली माइग्रेन्ट वर्कर्स : च्यालेन्जेज एन्ड अप्परच्युनिटिज'मा उल्लेख छ ।

नीतिगत समस्या तेस्रो हो । श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयको गत वर्षको वार्षिक लेबर माइग्रेसन रिपोर्टमा भनिएको छ, 'विभिन्न सम्झौताहरूका बावजुद, विदेशमा रहेका नेपाली श्रमिकहरूको श्रम अधिकारको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर देखिएको छ, जसले उनीहरूको सुरक्षामा थप चुनौती थपेको छ ।' यसरी, यी समस्याले वैदेशिक रोजगार व्यवस्थापनमा समग्र प्रभाव पारिरहेको छ । यसकारण यसको सुधारका लागि नेपाल सरकार र सरोकारवाला निकायले तत्काल ध्यान आवश्यक देखिन्छ ।

४. के गर्न सकिन्छ अब ?

नेपालमा सफल सीप विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन नगरिएको भने होइन । नेपाल सरकारले राष्ट्रिय रोजगार कार्यक्रम, प्राविधिक शिक्षा तथा

व्यावसायिक तालिम परिषद् (सीटीईभीटी) ले सञ्चालन गर्ने निर्माण, कृषि र सूचना प्रविधिबारेको दक्षता विकास परियोजना, निर्माण क्षेत्रमा काम गर्ने श्रमिकका लागि दिइने 'सेफ्टी फर्स्ट' कार्यक्रम, रोजगारी सिर्जना गर्ने आर्थिक स्वतन्त्रता प्रदान गर्न गराउन महिला उद्यमशील विकास कार्यक्रम र खासगरी बेरोजगार युवाका लागि दक्षता विकास र रोजगारीका लागि प्रविधि केन्द्र आदि सञ्चालन भइरहेकै छन्।

जे छ, त्यसले मात्र पुगेन। नेपाल सरकारले अबका दिनमा गन्तव्यहरूको विविधीकरण, घरेलु रोजगारको सुदृढीकरण, सीप विकास कार्यक्रमहरू, प्रवासी सहभागिता आदिमा विशेष ध्यान दिनु र सोहीअनुसार व्यवस्थापन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ। राम्रो तलब र कामका सर्तहरू भएका देशमा श्रम बजारलाई विस्तार गर्दा केही खाडी मुलुकमा निर्भरता कम गर्न सकिन्छ। यसले श्रमिकहरूका लागि विविध अवसर वृद्धि गर्ने पक्का छ। पर्यटन, कृषि, र प्रविधि जस्ता उद्योगहरूको प्रवर्द्धन गर्न सके स्थानीय स्तरमा रोजगारी सिर्जना गर्न मद्दत पुग्छ। जसले विदेशिनेको लहरलाई कम गर्न सक्छ।

'सरकार र निजी क्षेत्रका पहलप्रयासहरूले राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय दुवै क्षेत्रमा उच्च तलबका लागि सीपमा आधारित रोजगारको व्यवस्था गर्नुपर्छ। त्यसका लागि श्रमिकहरूको तालिममा ध्यान दिनुपर्छ। नेपाली प्रवासीको स्रोत र सञ्जाललाई उपयोग गरेर घरमा लगानी र नवप्रवर्तनलाई प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ' भनेर सन् २०२३ मा नेपाल इकोनोमिक फोरमले तयार पारेको प्रतिवेदनले उल्लेख गरेको छ। यी सिफारिसहरूले नेपाली श्रमिकको भविष्य सुधार गर्न र विदेशी रोजगार व्यवस्थापनमा स्थायित्व ल्याउन महत्त्वपूर्ण योगदान गर्नेमा दुई मत छैन।

५. वैदेशिक रोजगार व्यवस्थापनमा देखिएका कमजोरी समाधान गर्ने उपाय

वैदेशिक रोजगार व्यवस्थापनमा सुधार गर्नका लागि निम्नलिखित कामहरू गर्न आवश्यक छन्:

सर्वप्रथम श्रमिक सुरक्षासम्बन्धी कानून बलियो बनाउन आवश्यक छ। रोजगार दिने देशहरूमा नेपाली श्रमिकको सुरक्षा सुनिश्चित गर्न प्रावधान र कानूनलाई सुदृढ गर्ने आवश्यकता छ। यसमा शोषण र दुर्व्यवहारका विरुद्ध कडा सजायको व्यवस्था गर्नुपर्छ। प्रवासन लागत घटाउने उपाय पनि

सरकारले खोज्न जरुरी भइसकेको छ । विदेशिने प्रक्रियामा पारदर्शिता र उचित मूल्य निर्धारण सुनिश्चित गर्नका लागि कडा नियम आवश्यक छ । साथै निरन्तर निष्पक्ष अनुगमन पनि गर्नुपर्ने अवस्था छ । यसले श्रमिकहरूको वित्तीय बोझ कम गर्न मद्दत गर्नेछ । अर्को काम भनेको शिक्षा र जागरुकता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने हो । विदेशी रोजगारका लागि जाने श्रमिकहरूका लागि कानुनी अधिकार र सुरक्षा उपायका बारेमा प्रशिक्षण कार्यक्रमको आयोजना गर्न आवश्यक छ । यसले उनीहरूलाई शोषण र दुर्व्यवहार हुनबाट जोगिन मद्दत पुऱ्याउँछ ।

यस्तै, द्विपक्षीय सम्झौताको प्रवर्द्धन पनि आवश्यक छ । रोजगारदाता देशहरूसँग श्रमिक अधिकार र सुरक्षाबारे द्विपक्षीय सम्झौतामा कागजी सहमति नै गर्नु आवश्यक छ । यसले श्रमिकहरूको हकहित र अधिकारको संरक्षण गर्न बलियो सहयोग पुऱ्याउनेछ । निरन्तर मूल्याङ्कन गर्ने र अनुगमन प्रणाली सञ्चालन र व्यवस्थित गर्ने काममा पनि सरकार चुक्नु हुँदैन । प्रवासनका क्रममा श्रमिकहरूको स्थिति र समस्याको मूल्याङ्कन गर्न नियमित अनुगमन प्रणाली लागु गर्नुपर्छ । यसले समयमै समस्याहरू पहिचान गर्न र समाधान प्रस्ताव गर्न मद्दत गर्नेछ । आर्थिक सहयोग र पुनर्स्थापना कार्यक्रम पनि सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिएको छ । वैदेशिक रोजगारबाट फर्किएका श्रमिकका लागि पुनर्स्थापना र आर्थिक सहयोगका कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा सरकार अग्रसर हुन जरुरी छ । यसले उनीहरूको जीवनस्तरमा सुधार गर्न मद्दत गर्नेछ भने देशलाई पनि फाइदा मिल्नेछ । यस्तै, पुनः प्रवासनको आवश्यकता पनि कम गर्नेछ ।

६. फिर्ता भएका नेपाली युवाका लागि के गर्ने ?

विदेशमा काम गरी नेपाल फर्किएका प्रवासी श्रमिकहरूको सफल पुनर्स्थापना हुन जरुरी छ । आजसम्म सरकारले यसतर्फ खासै चासो दिएको देखिँदैन । उनीहरूलाई पुनः आफ्नै समुदायमा संलग्न गराउने, उताको सीप र अनुभवलाई आफ्नै गाउँठाउँमा प्रयोग गर्ने वातावरण बनाउने, सोका लागि लगानी गर्न सहज वातावरण बनाइदिने आदि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नुपर्छ । यहाँ केही प्रभावकारी रणनीतिहरू सुभाइएको छ :

(क) समुदायमा स्वागत कार्यक्रम

नेपाल फर्किएका श्रमिकहरूका लागि स्वागत कार्यक्रम आयोजना गर्दा उनीहरूलाई सामुदायका मानिसहरूको सहयोग र समर्थन प्राप्त भएको र हुने कुराको महसुस हुन्छ । यसले सामाजिक समर्पण वृद्धि गर्न मद्दत गर्दछ ।

(ख) सीप र ज्ञान साक्षात्कार

स्वदेश फर्किएका श्रमिकले विदेशमा प्राप्त गरेको सीप र ज्ञानलाई साभ्ता गर्नका लागि कार्यशाला र साक्षात्कारको आयोजना गर्नुपर्छ । यसले स्थानीय समुदायमा सीपको विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।

(ग) स्थानीय व्यवसायको प्रवर्द्धन

फर्किएका श्रमिकलाई स्थानीय व्यवसायमा लगानी गर्न प्रेरित गर्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्छ । यसले आर्थिक गतिविधिमा वृद्धि र रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न मद्दत गर्नेछ ।

(घ) सामाजिक र मनोवैज्ञानिक समर्थन

सीप र अनुभवले पाकेर आएका श्रमिकहरूको मानसिक स्वास्थ्य र सामाजिक समायोजनमा सहयोग पुऱ्याउन मनोवैज्ञानिक परामर्श र समर्थन समूहको स्थापना गर्नुपर्छ ।

(ङ) स्थानीय नेतृत्वमा संलग्नता

फिर्ता भएका श्रमिकलाई स्थानीय नेतृत्वमा संलग्न गराउने उपायहरू विकास गर्नु पनि आवश्यकता छ । जसले उनीहरूको अनुभवलाई साभ्ता गर्न र स्थानीय निर्णय प्रक्रियामा सक्रिय भाग लिन मद्दत गर्दछ ।

(च) समुदायका विकास परियोजनाहरू

नेपाल फर्किएका युवा श्रमिकको सीप र स्रोतलाई प्रयोग गरेर सामुदायिक विकास परियोजनाहरू सञ्चालन गर्नुपर्छ । यसले केवल स्थानीय विकासमा योगदान मात्र पुऱ्याउँदैन, बरु उनीहरूको पुनर्स्थापनामा पनि सहयोग गर्दछ । यी रणनीतिहरूले फिर्ता भएका प्रवासी युवा श्रमिकहरूको सफल पुनर्स्थापना र स्थानीय समुदायमा स्थायित्व सुनिश्चित गर्नमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँछन् ।

पाँच देशमा परेको सामाजिक-आर्थिक प्रभाव

वैदेशिक रोजगारले तत्तत् देशलाई सहयोग त पुग्छ नै, सँगै थुप्रै समस्या पनि जन्माइदिन्छ । यसले दोधारे स्वभावलाई पनि उजागर गर्छ । अर्थात्, यसले आर्थिक फाइदा त प्रदान गर्दछ तर अत्यधिक निर्भरताको ढोका खोलिदिन्छ । जसले महत्त्वपूर्ण सामाजिक-आर्थिक जोखिमहरू उत्पन्न गराइरहन्छ । यहाँ केही प्रमुख देश जसले आपना नागरिकलाई श्रम गर्न विदेश पठाउँछन् र रेमिट्यान्स भित्र्याउँछन्, ती पाँच देशमा यसले पारेको सामाजिक-आर्थिक अवस्था चित्रण गरिएको छ :

फिलिपिन्स

फिलिपिन्स विश्वका सबैभन्दा ठुलो श्रम निर्यात गर्ने देशहरूमा एक हो । रेमिट्यान्सले अर्थतन्त्रमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । तर विदेशी रोजगारमा निर्भरताले कामको असुरक्षितता मात्र गर्दैन बरु परिवारको बिछोड र त्यसले निम्त्याउने अनेक किसिमका समस्या र सङ्कट अनि सोही अवस्थाबाट सिर्जित संघर्ष जस्ता विविध सामाजिक समस्याहरू निम्तिन्छ ।

पाकिस्तान

पाकिस्तानको अर्थतन्त्रले पनि विदेशमा काम गर्ने श्रमिकहरूले पठाउने रेमिट्यान्सबाट महत्त्वपूर्ण लाभ उठाउँछ, विशेषगरी मध्यपूर्वमा । यस निर्भरताले विश्वव्यापी रोजगार बजारमा परिवर्तनको आधारमा आर्थिक उतारचढाव ल्याउने काम गरिरहेको छ । यो देशमा पनि परिवारको संरचना र सामुदायिक एकता जस्ता सामाजिक चुनौतीहरूले गाँजेको देखिन्छ ।

बङ्गलादेश

बङ्गलादेशमा पनि वैदेशिक रोजगारका लागि धेरै परिवारका युवाहरू गएको तथ्याङ्क भेटिन्छ । त्यहाँका लागि पनि आयको प्रमुख स्रोत यही बनेको छ । तर, रेमिट्यान्समा अत्यधिक निर्भर बङ्गलादेशको घरेलु आर्थिक विकासमा यसले अवरोध पुऱ्याइरहेको छ । यसले त्यहाँ पनि थुप्रै सामाजिक चुनौतीहरू सिर्जना गरेका उदाहरण छन् ।

नेपाल

नेपाललाई पनि प्रवासी श्रमिकहरूबाट पठाइने रेमिट्यान्समो निर्भर रहेको देशका रूपमा लिइन्छ । रेमिट्यान्स-जीडीपी अनुपात महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यस रकमले आर्थिक समर्थन त प्रदान गर्छ तर पनि यो अत्यधिक निर्भरताले अन्य आर्थिक अस्थिरताजस्ता जोखिमहरू सिर्जना गरिरहेको छ । विशेषगरी विश्वव्यापी आर्थिक सङ्कटका समयमा र परिवारको बिछोडसँग सम्बन्धित सामाजिक समस्याहरूको नेपाली श्रमिकहरूले सामना गरेका थिए, छन् ।

भारत

भारतको ठुलो प्रवासी समुदाय खाडी मुलुकमा छ । त्यसले पनि नेपाली युवाले भै रेमिट्यान्स पठाउने काम गर्दै आएका छन् । जसले भारतको अर्थतन्त्रलाई ठुलो योगदान पुऱ्याइरहेको देखिन्छ । तर यो देशमा पनि यस किसिमको निर्भरताले विभिन्न असमानताहरू सिर्जना गरेको पाइन्छ । ठुलो सङ्ख्या बाहिरिँदा भारतले पनि आन्तरिक रूपमा ठुलो क्षति व्यहोरिरहेको छ ।

यद्यपि, यी देशहरूले रेमिट्यान्समा निर्भरतासम्बन्धी जोखिमलाई कम गर्नका लागि विभिन्न रणनीतिहरू पनि अपनाइरहेका छन्, जसले स्थानीय रोजगारीका अवसरलाई बढाउने, फिर्ती भएका प्रवासीहरूलाई समर्थन गर्ने र आफ्नो अर्थतन्त्रलाई विविधीकरणमा केन्द्रित गर्ने गरेका छन्। यी उपायहरूले दिगो आर्थिक वृद्धि प्रोत्साहित गर्ने र विदेशी रोजगारसँग जोडिएका कमजोरीलाई घटाउने लक्ष्य राखेका छन्।

वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी कुन देशले के काम गरे ?

१. मेक्सिको

मेक्सिकोले वित्तीय साक्षरताका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको पाइन्छ। मेक्सिकन सरकारले रेमिट्यान्स प्राप्त गर्ने परिवारमा वित्तीय साक्षरता सुधारका लागि कार्यक्रमहरू लागू गरेको छ, जसले बचत र लगानीलाई प्रोत्साहन गरेको पाइन्छ। स्थानीय उद्यमको प्रवर्द्धन पनि गरेको छ। 'मी नेगोसियो' जस्ता पहलकदमीले स्थानीय व्यवसायलाई प्रशिक्षण र सूक्ष्म ऋणमा पहुँच प्रदान गरेर सहयोग गरेको छ, जसले परिवारलाई स्थानीय रोजगारी सिर्जना गर्न र रेमिट्यान्समा निर्भरता घटाउन मद्दत गर्दछ।

२. मोरक्को

मोरक्को सरकारले स्थानीय परियोजनामा लगानी गरेको पाइन्छ। उसले रेमिट्यान्सलाई स्थानीय विकास परियोजनामा लगानी गर्नका लागि 'माइग्रेन्ट रेमिट्यान्स फन्ड' स्थापना गरेको छ। जुन कोषले ग्रामीण क्षेत्रहरूमा पूर्वाधार सुधार र रोजगारी सिर्जना गरेको छ। यस्तै, उसले सीप तालिम कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिएको छ। सरकारले फिर्ती भएका प्रवासीलाई व्यावसायिक तालिम प्रदान गर्दछ। यस कार्यले उनीहरूलाई स्थानीय बजारको मागसँग मेल खाने सीप प्रदान गर्दछ, जसबाट उनीहरूको रोजगारीलाई वृद्धि गरेको छ।

३. श्रीलङ्का

श्रीलङ्काली सरकारले घरेलु रोजगारी प्रोत्साहन गर्ने नीति लिएको देखिन्छ। त्यहाँ पर्यटन, कृषिजस्ता प्रमुख क्षेत्रमा रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्नका लागि लक्षित लगानी र प्रोत्साहनमा ध्यान केन्द्रित गरिएको छ। फिर्ती भएका व्यक्तिहरूको समर्थन यो सरकारको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष छ। कार्यक्रमहरूले फिर्ती भएका प्रवासी कामदारका लागि पुनःस्थापनाको समर्थन प्रदान गर्छ। जसमा परामर्श र स्थानीय रोजगारी वा व्यवसाय स्थापना गर्न सहयोग गरेको छ।

४. एल सालभाडोर

सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी कार्यक्रमहरूलाई यो देशको सरकारले महत्त्व दिएको छ। एल सालभाडोरले रेमिट्यान्समा निर्भर परिवारहरूलाई वित्तीय सहायता प्रदान गर्नेगरी नगद हस्तान्तरण कार्यक्रमहरू लागू गरेको छ। जसले आर्थिक सङ्कटका समयमा उनीहरूलाई मद्दत गर्दछ। साथै उसले शिक्षा र सीप विकासमा पनि लगानी गरेको छ। सरकारले व्यावसायिक तालिम कार्यक्रममा लगानी गर्दै श्रमिकको सीपलाई सुधार्नका लागि काम गरिरहेको छ, जसले उनीहरूको स्थानीय रोजगारीमा प्रतिस्पर्धात्मक भावना वृद्धि गरेको छ।

५. घाना

स्थानीय व्यवसायको प्रवर्द्धन घाना सरकार अगाडि छ। घानाले स्थानीय उद्यमको प्रोत्साहन गर्नका लागि राष्ट्रिय साना उद्योग बोर्डजस्ता प्रयास गरेको देखिन्छ। जसमार्फत् प्रशिक्षण र वित्तीय सहायता प्रदान गर्दछ। यस्तै, अर्थतन्त्रको विविधीकरणमा यो सरकार अगाडि छ। सरकारले कृषि र प्रविधिजस्ता क्षेत्रमा लगानी गरेर आफ्नो अर्थतन्त्रलाई विविधीकरण गर्ने काम गरिरहेको छ। उक्त कार्यले एकातिर रोजगारीका अवसर सिर्जना गरेको छ भने रेमिट्यान्समा हुने निर्भरता घटाउँछ।

यसरी, यी घटना अध्ययन (केस स्टडी) हरूले विभिन्न देशले रेमिट्यान्समा निर्भरतासम्बन्धी जोखिमलाई कम गर्न अपनाएका विविध रणनीतिहरूलाई स्पष्ट पारेको छ। वित्तीय साक्षरता, स्थानीय उद्यम, रोजगारी सिर्जना र फिर्ती भएका प्रवासीहरूको समर्थनमा ध्यान केन्द्रित गरेर यी राष्ट्रहरूले आर्थिक स्थिरता प्रोत्साहित गर्न र विदेशी रोजगारसँग सम्बन्धित कमजोरीलाई घटाउने लक्ष्य राखेका छन्। नेपाल सरकारले यी पाँच र यीबाहेकका अन्य देशको यथास्थिति, सरकारी प्रयास र तिनले चालेका कदमबाट पाठ सिकेर 'सहज वैदेशिक रोजगार' बनाउन सक्छ।

निष्कर्ष

सरकारका नीतिहरूले नेपालमा श्रम प्रवासनमा निर्भरता कम गर्न र दीर्घकालीन विकासका लागि आधार तयार गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन्। तर, ती नीतिहरूको कार्यान्वयन र प्रभावशीलता सुनिश्चित गर्न निरन्तर प्रयास र अनुगमन आवश्यक छ। यसरी, सरकारी नीतिमा यी विषय राख्न र कार्यान्वयन गर्नसके भन्ने उत्तम हुने देखिन्छ। जसले नेपाली श्रमिकहरूको हक र सुरक्षा सुनिश्चित गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन्।

विदेशी रोजगारले महत्त्वपूर्ण आर्थिक सुरक्षा प्रदान गर्दछ, त्यसमा पनि विकासोन्मुख देश नेपालका लागि त भन्ने ठुलो विकल्प बनिरहेको छ यो । तर यसमा अत्यधिक निर्भरता हुँदा नेपालको सामाजिक-आर्थिक स्थिरताका लागि महत्त्वपूर्ण जोखिमहरू सिर्जना गर्छ । प्रवासनका मूल कारणलाई सम्बोधन गर्नका लागि प्रभावकारी नीति हस्तक्षेपहरू र दिगो घरेलु रोजगारका अवसर विकास गर्नु आवश्यक कदमहरू हुन् । जसले श्रम प्रवासनका लाभ र चुनौतीलाई सन्तुलनमा राख्न मद्दत गर्नेछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- आचार्य, बी. (२०२१), ब्रेन ड्रेन र यसको नेपालको अर्थतन्त्रमा प्रभाव, काठमाडौं : नेपाल नीति संस्थान ।
- अधिकारी, जे. (२०२०), नेपालको क्षेत्रीय विषमताहरू र आप्रवासनका प्रवृत्तिहरू, हिमालयन सोसियोलोजी जर्नल ।
- एम्नेस्टी इन्टरनेशनल (२०२३), खाडी देशहरूमा श्रमिक शोषण : नेपाली प्रवासी कामदारहरूको एक केस अध्ययन ।
- सीबीएस (२०२२), नेपालको श्रम बजार रिपोर्ट, केन्द्रय तथ्याङ्क विभाग, काठमाडौं ।
- घिमिरे, आर. (२०२२), श्रम आप्रवासनका सामाजिक लागतहरू : नेपालका केस अध्ययन, दक्षिण एसियाली अध्ययनसम्बन्धी जर्नल ।
- आईएलओ (२०२२), नेपाली प्रवासी कामदारहरू : चुनौतीहरू र अवसरहरू, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन ।
- आईएमएफ (२०२३), रेमिट्यान्समा निर्भर अर्थतन्त्रमा आर्थिक संवेदनशीलताहरू, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष ।
- एमओएलईएसएस (२०२३), वार्षिक श्रम आप्रवासन रिपोर्ट, श्रम, रोजगार र सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय, काठमाडौं ।
- एनआरबी (२०२२), नेपालको रेमिट्यान्स रिपोर्ट, नेपाल राष्ट्र बैंक, काठमाडौं ।
- पन्त, डी. (२०२३), अन्तर्राष्ट्रिय आप्रवासनमार्फत सीप विकास, विकास अर्थशास्त्र समीक्षा ।
- श्रेष्ठ, एस. र पाण्डे, के. (२०२१), नेपालमा शासन र आर्थिक वृद्धि, एसियन राजनीतिक विज्ञानसम्बन्धी जर्नल ।
- विश्व बैंक (२०२३), आप्रवासन र विकास संक्षेप, वासिङ्गटन डीसी, विश्व बैंक ।

English Section

The Financial Sector and Economic Growth in Nepal: Nexus and Pitfall

Prakash Kumar Shrestha, PhD*

1. Introduction

The financial sector is a crucial macroeconomic sector, intricately interlinked with other major sectors of the economy. It plays a pivotal role in driving economic growth by efficiently allocating resources, facilitating investments, and fostering innovation. The relationship between the financial sector and economic growth has been extensively studied, with a consensus emerging that a well-functioning financial system is critical for sustained economic progress. However, despite these clear benefits, some countries struggle to achieve economic growth due to various structural, institutional, and policy-related challenges. This essay explores the connection between the financial sector and economic growth from theoretical perspectives, elucidates the mechanisms through which the sector contributes to economic growth and development, and examines the reasons behind growth failures in the context of Nepal.

2. The Nexus Between the Financial Sector and Economic Growth

Economic growth refers to the increase in a country's output of goods and services over time, typically measured by real Gross Domestic Product (GDP) growth. The financial sector encompasses banks, stock markets, insurance companies,

---

* Member, National Planning Commission

and other financial institutions that facilitate the mobilization of savings and the allocation of capital. A strong nexus exists between the financial sector and economic growth, evident through several key functions performed by the financial sector. According to Levine (2004), the financial sector contributes to economic growth by fulfilling five crucial functions: (i) Producing information ex ante about potential investments and allocating capital efficiently; (ii) Monitoring investments and exerting corporate governance after providing finance; (iii) Facilitating the trading, diversification, and management of risk; (iv) Mobilizing and pooling savings through financial intermediation; and (v) Easing the exchange of goods and services by providing efficient payment systems. These functions are elaborated as follows.

(a) Financial Intermediation: The financial sector acts as an intermediary, channeling savings from surplus units (like households and businesses) to deficit units (those requiring funds for investment). This process, known as financial intermediation, is crucial for economic efficiency. By pooling resources from numerous savers, financial institutions can assess risks more effectively and allocate capital to the most promising investment projects. This efficient allocation of capital enhances productivity, fosters innovation, and drives economic growth. Financial intermediation, in fact, facilitates capital formation, a key driver of economic growth.

(b) Risk Management: The financial sector offers a range of risk management tools, such as insurance and derivatives, that enable businesses and individuals to mitigate various risks. This risk mitigation promotes stability and

encourages entrepreneurship by allowing individuals and businesses to pursue potentially profitable but risky ventures. By diversifying investments across a wide range of assets, financial intermediaries reduce the risk exposure for individual savers and investors. The financial sector actively supports innovative and potentially high-growth but risky projects, which can significantly contribute to economic growth.

- (c) **Liquidity Provision:** Financial institutions provide liquidity to markets, ensuring that firms and individuals can access funds when needed. This liquidity facilitates smoother economic activity and reduces disruptions in business operations. Financial intermediaries provide liquidity to savers by allowing them to withdraw their funds on demand, while simultaneously providing long-term loans to borrowers. The financial sector plays a crucial role in bridging the gap between income receipts and expenditures, smoothing out cash flow fluctuations in the economy.
- (d) **Facilitating payment mechanism:** Efficient payment systems, including credit and debit cards, electronic transfers, and mobile banking, are essential for both domestic and international trade. These systems streamline transactions, reduce transaction costs, and facilitate specialization within the economy. Specialization, in turn, leads to increased productivity and innovation, driving economic growth.
- (e) **Information Dissemination and Corporate Governance:** Financial markets play a vital role in gathering and disseminating information about investment opportunities,

risks, and the performance of companies. This flow of information improves decision-making for investors and enhances the efficiency of resource allocation. Well-functioning stock markets and active shareholder engagement foster strong corporate governance. By monitoring the performance of companies and exerting pressure on management, shareholders incentivize companies to maximize value, leading to improved efficiency and economic growth.

Numerous empirical studies, including seminal works by King and Levine (1993), Levine and Zervos (1998), Beck and Levine (2004), and Estrada et al. (2010), have consistently demonstrated a positive correlation between financial sector development and economic growth. Countries with deep and efficient financial systems generally exhibit faster growth rates, higher levels of innovation, and lower poverty rates. However, recent literature has challenged this conventional view. Sahay (2015) found that the positive finance-growth link weakens when analyzing data from the post-1990 period. Furthermore, Aizenman, Jinjark, and Park (2015), examining sector-level data across 41 economies, discovered that the impact of finance on growth is not linear but rather exhibits a non-linear relationship, increasing initially and then diminishing at higher levels of financial development. This suggests a potential "too much finance" hypothesis, where excessive financial sector development can have detrimental effects. Cecchetti and Kharroubi (2015) provide further support for this notion, highlighting the potential negative consequences of rapid financial sector expansion, such as reduced allocative efficiency and a diversion of human capital from the real sector towards the financial sector.

There are several economic theories that provide insights into the relationship between the financial sector and economic growth. Some of them are as follows:

i. Schumpeterian Theory of Innovation: Joseph Schumpeter argued that financial intermediaries play a crucial role in fostering economic growth by financing innovation (Demirguc-Kunt & Levine, 2008). Banks and other financial institutions identify and fund innovative projects, enabling technological progress and productivity improvements. According to this theory, financial institutions provide the necessary capital for entrepreneurs to undertake innovative projects, which drive economic growth. Schumpeter argued that financial development is essential for the process of **creative destruction**, where new and innovative firms replace outdated ones, leading to economic progress.

ii. Endogenous Growth Theory: Endogenous growth theory emphasizes the role of financial development in fostering innovation and technological progress, which are key drivers of long-term economic growth (Demirguc-Kunt & Levine, 2008). According to this theory, financial institutions and markets facilitate the accumulation of human capital, support research and development, and enable the efficient allocation of resources to innovative projects. By reducing information and transaction costs, financial development enhances the productivity of investments and contributes to sustained economic growth.

iii. McKinnon-Shaw Hypothesis: McKinnon and Shaw posited that financial repression, characterized by excessive government controls on interest rates and credit allocation, stifles economic growth (Levine, 1996). These interventions can distort financial markets, reduce the efficiency of resource allocation, and limit the availability of credit for productive investments. The theory suggests that liberalizing the financial

sector and allowing market forces to operate freely can promote economic growth. They advocated for financial liberalization to promote savings, investment, and efficient resource allocation.

iv. Supply-Leading Hypothesis: This theory suggests that financial sector development precedes and drives economic growth. By providing the infrastructure for savings and investments, financial development acts as a catalyst for economic expansion. According to this theory, the establishment and expansion of financial institutions and markets precede and stimulate economic development. Financial intermediaries mobilize savings, allocate resources efficiently, and provide the necessary capital for investment, leading to economic growth (Hunjra et al. 2021).

v. Demand-Following Hypothesis: In contrast, this hypothesis argues that economic growth creates demand for financial services, leading to the expansion of the financial sector. In this view, financial development is a consequence rather than a cause of economic growth. According to this theory, as an economy grows, the demand for financial services increases, leading to the development of financial institutions and markets. Economic growth creates new opportunities for investment and savings, which in turn stimulate the expansion of the financial sector (Hunjra et al. 2021).

vi. Agency Theory: This theory highlights the role of financial institutions in reducing information asymmetry and agency costs between borrowers and lenders[†]. By mitigating these inefficiencies, the financial sector promotes more productive investments and accelerates economic growth. Financial intermediaries, such as banks and investment funds, play a crucial role in monitoring and evaluating investment opportunities,

† <https://www.britannica.com/money/financial-agency-theory>

thereby reducing information asymmetry and agency costs. The development of financial markets and institutions enhances the ability to manage agency problems. For instance, stock markets provide a platform for shareholders to monitor and influence corporate management through voting rights and the threat of takeover. This oversight helps ensure that companies are managed efficiently, contributing to overall economic growth.

vii. Financial Intermediation Theory: This theory emphasizes the role of financial intermediaries in pooling savings, diversifying risks, and lowering transaction costs, which collectively contribute to economic growth. Entrepreneurs and firms are more likely to invest in new technologies and business ventures when they have access to financing and effective governance structures.

3. Causes of Economic Growth Failures in Nepal

Despite the rapid expansion of the financial sector in Nepal, as evidenced by rising credit-to-GDP, broad money-to-GDP, and market capitalization-to-GDP ratios, economic growth remains sluggish, hovering around 4.0 percent on average even after the financial liberalization. While financial sector development has been significant, financial inclusion, particularly in credit and insurance, remains still limited. Furthermore, crucial segments of the financial system, such as the bond market and credit scoring systems, are still underdeveloped.

Several factors contribute to this disconnect between financial sector growth and economic growth. Firstly, despite progress, many rural areas still lack access to banking services, and financial literacy remains low, hindering the effective utilization of financial services for economic growth. Moreover,

a lack of entrepreneurial skills limits the ability to leverage financial resources for innovation and economic development.

Secondly, the stock exchange remains small and characterized by speculative trading, failing to adequately mobilize capital for productive industries. Limited participation of productive sector companies in the stock market further exacerbates this issue.

Thirdly, prolonged political instability, including a decade-long civil conflict and frequent government changes, has hindered consistent policy implementation and discouraged both domestic and foreign investment. Furthermore, the country experienced a severe electricity shortage for over a decade, significantly impacting economic activities.

Fourthly, a significant portion of bank credit is concentrated in urban areas and sectors like real estate and imports, with insufficient lending to agriculture and manufacturing sectors, which are crucial for inclusive growth.

Fifthly, significant infrastructure challenges, including inadequate transportation networks, unreliable electricity supply, and limited access to clean water and sanitation, increase the cost of doing business and limit economic productivity. Weak public investment in infrastructure due to low capital expenditure implementation and inefficiencies in public spending further hinders economic growth.

Sixthly, private investment remains subdued due to bureaucratic hurdles, regulatory uncertainties, and a lack of investor confidence. High costs and difficulties in obtaining financing, often requiring significant collateral, further deter private sector investment and hinder innovation.

Seventhly, challenges related to regulatory and governance issues, including corruption, lack of transparency, declining social trust and weak enforcement of laws, create an unfavorable business environment and hinder economic development.

4. Way Forwards to Strengthen the Nexus

Nepal can significantly enhance economic growth by harnessing the potential of its financial sector, given the various natural resources. To achieve this, several key measures are crucial:

First, expand the reach of banks and financial services to underserved rural areas through mobile banking and fintech solutions.

Second, improve financial literacy programs to empower communities to make better financial decisions. At the same time, there should be the development of entrepreneurship skills.

Third, redirect credit toward agriculture, small and medium enterprises (SMEs), ICT, tourism, manufacturing and export sectors to stimulate broader economic development.

Fourth, ensure robust regulatory frameworks and governance to build confidence in the financial system. Need to maintain balance on stability and increasing outreach.

Fifth, diversify the stock market by introducing more financial instruments and encouraging private sector listings, and inviting more companies from the productive sector.

Sixth, improve regulatory oversight to enhance market efficiency and transparency, so that the financial intermediation process can work smoothly, enhancing investment in the productive sector.

5. Conclusion

The relationship between the financial sector and economic growth is complex and multifaceted. While diverse theories offer varying perspectives, they all underscore the critical importance of a well-functioning financial system for economic growth and development. By effectively mobilizing savings, efficiently allocating resources, and actively supporting innovation, financial institutions and markets play a pivotal role in driving economic progress.

A robust financial sector serves as a cornerstone of economic growth, providing the essential tools and mechanisms for resource mobilization, risk management, and innovation. However, fostering a conducive investment environment is crucial for establishing a positive link between financial sector development and economic growth. Misallocation of financial resources not only stifles economic growth but also increases the risk of financial crises.

Recent studies have demonstrated that the positive impact of financial sector expansion is not linear. Over-financialization, characterized by excessive credit growth and speculation, can have detrimental effects on economic growth. In the case of Nepal, several factors have hindered the expected positive link between financial sector expansion and economic growth. These factors include prolonged political instability, bureaucratic inefficiencies, the country's landlocked geography, and intense competition from neighboring countries in the manufacturing sector.

To establish a robust and positive link between the financial sector and economic growth in Nepal, a strategic approach is necessary. This involves: 1) Channeling financial resources

towards productive sectors by fostering innovation and enhancing entrepreneurial skills; 2) Identifying and pursuing niche markets and products where Nepal possesses a competitive advantage; and 3) Prioritizing continuous investment in entrepreneurship, human capital development, and research. A "business-as-usual" approach is no longer sufficient. Understanding Nepal's unique constraints and leveraging its opportunities are crucial for effectively utilizing available financial resources to drive sustainable economic growth.

* * *

References:

- Aizenman, J., Jinjarak, Y. and Park, D.. 2015. "Financial Development and Output Growth in Developing Asia and Latin America: A Comparative Sectoral Analysis." NBER Working Paper 20917 National Bureau of Economic Research, Cambridge, Massachusetts.
- Beck, T., and R. Levine. 2004. "Stock Markets, Banks and Growth: Panel Evidence." *Journal of Banking and Finance* 28(3):423–42.
- Cecchetti, S. G., and Kharroubi, E. 2015. "Why Does Financial Sector Growth Crowd Out Real Economic Growth?" BIS Working Paper 490, Bank for International Settlements, Basel.
- Demirguc-Kunt, A., & Levine, R. (2008). Finance, financial sector policies, and long-run growth. Policy Research Working Papers. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-4469>.
- Hunjra, A.I., Arunachalam, M., Hanif, M. (2021). Financial Development-Economic Growth Nexus: Theoretical

Underpinnings, Empirical Evidence, and Critical Reflections. In: Shahbaz, M., Soliman, A., Ullah, S. (eds) Economic Growth and Financial Development. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-79003-5_9.

King, R. G., and R. Levine. 1993. "Finance, Entrepreneurship, and Growth: Theory and Evidence." *Journal of Monetary Economics* 32(3):513–42.

Levine, R. (1996). Financial Development and Economic Growth, POLICY RESEARCH WORKING PAPER, The World Bank, https://documents1.worldbank.org/curated/en/194291468766487705/126526322_20041117162602/additional/multi-page.pdf

Levine, R. (2004). *Finance and Growth: Theory and Evidence*, NBER Working paper 10766.

Sahay, R. et.al. (2015) Rethinking Financial Deepening: Stability and Growth in Emerging Markets, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2015/sdn1508.pdf>

Public Enterprises (PEs) in Nepal : Status, Financial Performance and Issues

Durgesh G. Shrestha *

Background

The term "Public Enterprises (PEs)" refers to the state-controlled or state-owned enterprises (SOEs) that provide goods or services to the public at a reasonable price under the exclusion of the profit maximization motive. The operational objectives of PEs are to ensure supply of essential goods and services, to meet the demand of projects that need huge investments, to achieve market equilibrium, to maintain price stability in the areas where the profit is less and the risk is higher and to effectively put the government policies and programs into action (Annual Status Review of Public Enterprises, 2020). Along these, their main aim is to protect the consumer's interest against restrictive supply, high or discriminatory prices in respect of essential goods and services as well as in respect of the equality of goods and services supplied.

Developing countries are keen for the rapid economic development which requires huge capital expenditure to be incurred in the various sectors of an economy. The private sector is either unable to find and invest such huge amount of the expenditure or is unwilling to undertake the action because the return from such investments maybe uncertain or can be

---

* Director, Nepal Rastra Bank

long delayed. In view of these needs and the rationale, PEs are established and operated in various sectors worldwide like in service sector, industrial sector, trade sector, financial sector, public utility sector, manufacturing sector, etc. either with the whole or the majority of shares is undertaken by the government/state.

In gist, PEs aim to meet essential needs, ensure fair pricing, provide infrastructure and services that support and boost the economic growth of a country rather than maximizing profits. The key characteristics of PEs include the following :

Ownership : Public enterprises are owned or controlled by the government/state.

Purpose : Focus on public welfare, often providing essential goods and services at affordable prices.

Management : Usually managed by government based on objectives and policies.

Regulation : Greater regulatory oversight to ensure they serve public interests.

Financing : Funded through public budgets, subsidies or revenues from service rendered.

Development and Current Status of PEs in Nepal

Due to the fact that the market mechanism could not work effectively after the global economic recession in the 1930's, it emerged the importance of establishment of PEs in most of the countries. Along with the global wave, the PEs have been established in Nepal too with the help of internal capital mobilization as well as the financial help from development

partners in order to achieve the goals of economic, social and infrastructural development)Poudel, 2023).

In Nepal, PEs have been established since the 1930's (1990's B.S.). Biratnagar Jute Mill was established as the first public enterprise in Nepal in the year 1993 B.S. which was brought into operation amid the initiation of First Five-Year Plan (2013-2018). After this, the establishment of PEs has accelerated and during that planned period the government has established eight public enterprises in different sectors like financial, trading and industrial sectors. The establishment process of PEs clearly seems to have rapidly progressed and increased during the period of Forth Five-Year Plan (2027-2032). By the end of Seventh Five-Year Plan (2042-2047), the total number of PEs - fully owned by the Government of Nepal or the majority of shares owned by the government had reached 62. However, during the Eighth Five-Year Plan (2049-2054) period, the political structure of Nepal has changed in the year 2047 B.S. that intensified the process of privatizing of state-owned enterprises. The process of privatizing PEs started in 2048 B.S., following the adoption of an economic liberalization policy which continued until 2061 B.S. and after this the government has halted the privatization process. By the end of the Eleventh Five-Year Plan (2064-2067), the number of PEs remained at 36 (KC, 2003).

After the adoption of open market policy in Nepal, a total of 30 PEs have been privatized so far, in accordance with divestment policy of the government with the aim of enhancing the efficiency of institutions, increasing productivity, reducing administrative and financial burdens on the government, and

increasing the participation of the private sector to improve service delivery. There were high expectations of increasing investment in PEs, boom in production and employment generation and achieve overall performance reform (NPC, 2024).

From the very inception of establishment of PEs in Nepal, their core objective has been to render necessities goods and services related to daily life of all citizens at affordable price, to ensure the easy access of the goods and services to the citizens, to create employment opportunities, to create a healthy competitive environment in production and distribution sectors, to develop self-reliant and independent economy, to assist in import substitution and export promotion, to create conducive environment for private sector, to function as a driver in the rapid development of a country through the optimum use of available means and resources to promote social justice.

At present, there are 44 PEs in existence. Among them the government has full ownership in 20 PEs and with ownership of more than 50 percent of the share capital in 20 PEs. They have been categorized in different six sectors - industrial, trade, social, service, public utility and financial sectors. Amongst, 10 PEs are in the industrial sector, 4 in the trading sector, 11 in the service sector, 5 in the social sector, 5 in the public utility sector and 9 in the financial sector. Out of them, only 33 PEs are currently in operation. Though legally exist, Janakpur Cigarette Factory, Butwal Spinning Mills Ltd., Nepal Engineering Consultancy Service Center Ltd., National Construction Company Nepal Ltd. and Nepal Orind Magnesite (P) Ltd. are not doing any businesses or commercial activities. Nepal Metal Company

Ltd. has not yet come into operation (Annual Status Review of Public Enterprises, 2024). In recent years, more new PEs have been established in accordance with the government's policy priority of investing in the areas of hydropower production and transmission lines, construction of public infrastructure and expansion of industrial sectors. Dhaubadi Iron Company Ltd. and Nepal Infrastructure Construction Company Limited have been established recently in the fiscal year 2019-2020 while some enterprises established and operated with the same purpose have been merged.

The current government has now taken the policy of privatizing a few PEs that have remained shut. The government has initiated the privatization process for PEs after a gap of almost two decades and has planned to privatize at least eight enterprises. For this, a study committee with experts will be formed to evaluate the assets and liabilities of those enterprises. Based on the recommendations from the experts, the government will initiate the process for privatization.

Financial Performance and Operation Status

It has been eight decades since PEs in Nepal came into operation. In this time span, major problems such as change in economic structure and system, policy ambiguity and managerial loopholes were confronted by some PEs. Despite these setbacks, the recent data and figures indicate that overall performance level of PEs has been satisfactory and is on the path to continuous improvement. While some PEs which were on the verge of dissolution in the past, has their financial condition gradually improved. Moreover, some state owned enterprises have been added to the list of PEs of Nepal and some have

merged to ensure smooth business operation in particular and acceleration of development activities in general.

Table 1: Major Indicators of Financial Status of Public Enterprises (PEs)

(Rs. In Billion)

S.N.	Particulars	2075/76	2076/77	2077/78	2078/79	2079/80	Average
1	Paid up Capital	285.6	311.1	347.9	372.6	412.1	345.9
2	Total Investment of GoN	464.6	519.6	567.3	618.2	661.1	566.2
	Share Investment	271.9	288.7	314.7	328.9	379.7	316.8
	Loan Investment	192.8	230.9	252.6	289.2	281.4	249.4
3	Total Operating Income	471.2	428.7	422.4	575.4	661.0	511.8
4	Overall Net Profit/Loss	48.9	48.3	26.4	1.5	48.5	34.7
	(a) Net Profit of Profit Earning PEs	51.7	53.9	32.2	43.0	51.9	46.5
	(b) Net loss of PEs Having Loss	(2.8)	(5.6)	(5.8)	(41.5)	(3.3)	(11.8)
5	Dividend	9.5	14.1	6.7	6.2	10.0	9.3
6	Ratio of Operation Income to GDP	13.6	10.9	9.7	11.7	12.3	11.6

(Source : Annual Status Review of Public Enterprises, MOF)

The overall financial performance of PEs in the last five years of period seems to be satisfactory as reflected by the total operating income that has been continuously increased from Rs. 471.2 billion in FY 2075/76 to Rs. 661.0 billion in FY 2079/80, with an average of Rs. 511.8 billion for last five years and the overall net profit has gone up by an average of Rs. 34.7 billion with maximum of Rs. 48.9 billion in FY 2075/76 and minimum

of Rs. 1.5 billion in FY 2078/79. Similarly, the dividend receipt also has been in increasing trend with an average of Rs. 9.3 billion for the last five years of period. As compared to the previous FY, the amount of dividend is increased by 62.5 percent and stood at Rs. 10.0 billion in FY 2079/80.

In the FY 2079/80, the total investment of GON in PEs has increased by 6.9 percent and stood at Rs. 661.1 billion. The share investment has witnessed an increase of 15.4 percent and stood at Rs. 379.7 billion, whereas loan investment has decreased by 2.7 percent and stood at Rs. 281.4 billion. Similarly, the paid up capital in the PEs has increased by 10.6 percent and stood at Rs. 412.1 billion in FY 2079/80 including the share of government investment is 92.1 percent and the rest 7.9 percent by other institutions and private sectors. During the period of five years, the average ratio of total operating income of PEs to GDP is about 11.6 percent with the maximum ratio of 13.6 percent in FY 2075/76 and minimum ratio of 9.7 percent in FY 2077/78.

Table 2: Major Indicators of Operation Status of Public Enterprises (PEs)

S.N.	Particulars	2075/76	2076/77	2077/78	2078/79	2079/80
1	No. of PEs completed their Audit Status till the correspondence FY	23	13	16	21	20
2	No. of Net Profit Earning PEs	27	24	22	25	26
3	No. of PEs having Net Loss	13	18	19	17	15
4	No. of PEs Closed or Not in Operation	5	5	7	2	3
5	No. of Employees	28,738	28,341	28,002	29,736	32,180
6	No. of PEs in Existence	45	44	44	44	44
7	No. of PEs in Operation	34	38	35	42	42

(Source : Annual Status Review of Public Enterprises, MOF)

Among the existing PEs, 26 are in profit, 3 have zero transactions and 15 have incurred losses. The no. of PEs completed their regular audit in the FY 2079/80 is only 20 PEs. In the absence of regular audit, it is fairly difficult to make an accurate assessment of financial situations due to which the financial discipline could not been maintained. The no. of net profit earnings of PEs has been 26 in FY 2079/80 while the no. of PEs having net loss is in decreasing trend having 15 PEs in FY 2079/80. The no. of employment has been increasing with the maximum of 32,180 employees in FY 2079/80 and during the same period the no. of PEs in existence is 44 while the no. of PEs in operation is 42.

Table 3: Status of Employment Contribution

No. of Employee	2075/76	2076/77	2077/78	2078/79	2079/80	Average
Industrial Sector	2,156	1,959	1,943	2,150	1,987	2,039
Trading Sector	1,442	1,279	1,240	1,318	1,486	1,353
Service Sector	2,968	2,795	2,960	3,336	4,502	3,312
Social Sector	1,259	1,438	1,288	1,582	1,408	1,395
Public Utility Sector	13,980	13,404	13,010	13,130	13,377	13,380
Financial Sector	6,933	7,489	7,561	8,220	9,420	7,925
Total	28,738	28,364	28,002	29,736	32,180	29,404

(Source : Annual Status Review of Public Enterprises, MOF and Economic Survey 2023/24)

During the last five years of period, the average no. of direct employment contributing in the operation of PEs is 29,404 which include the share of employment in the industrial sector is 6.9 percent, lowest in the trading sector 4.6 percent i.e 1,353 employees, 11.3 percent in service sector, 4.7 percent in social sector, highest in the public utility sector 45.5 percent i.e. 13,380 employees and 27 percent in financial sector. PEs has

employed 32,180 individuals in FY 2079/80. During the period, the highest number of employment that has been provided by Public Utility Sector is 13,377 (41.6 percent) and the lowest number of employment that has been provided by Social Sector is 1,408 (4.4 percent).

Issues and Challenges

Public enterprises in Nepal play a crucial role in welfare enhancement of the citizens, advancing socio-economic development, bridging service gaps and promoting equitable growth. They are strategically positioned in different areas like agriculture, industries, energy, transportation, finance, essential goods and services etc. where the government aims to ensure access, affordability and regulation of services. In this context, the PEs help to promote regional development, reduce economic disparity and stabilize the prices of essential goods and services. Additionally, they provide employment opportunities, support infrastructure development and contribute to government revenue, forming an integral part of Nepal's efforts to achieve self-sufficiency and social welfare goals. However, the PEs in Nepal face various issues and challenges, impacting their performance and ability to contribute effectively to the national economy. Some of the key issues and challenges faced by the PEs are listed in the following points as :

1. Political Interference

Political interference in PEs is common, leading to inefficiencies in management. Politicians often appoint loyalists rather than qualified professionals, affecting the enterprise's performance and decision-making.

2. Poor Governance and Accountability

Weak governance structure and lack of accountability contribute to corruption and inefficiency. PEs is often criticized for inadequate transparency, resulting in poor public trust and financial irregularities.

3. Financial Losses and Inefficiency

Even though the overall financial performance of PEs in the last five years of period seems to be satisfactory, during the same period the no. of PEs that have been in net loss are in between 13 to 19 enterprises due to the cause of high overhead costs, outdated technology and inefficient processes. This inefficiency strains government resources, as these enterprises often require subsidies to stay afloat.

4. Overstaffing and Low Productivity

PEs often suffers from overstaffing due to political appointments. This leads to low productivity as there are more employees than necessary, reducing overall efficiency.

5. Lack of skilled manpower and training

There is a shortage of skilled and trained personnel, which affects the ability of enterprises to adapt new technologies or manage available resources efficiently. Limited investment in human resource development is a significant challenge.

6. Inadequate Investment in Modernization and Technology

Many PEs operate with outdated technology which reduces competitiveness. Lack of investment in modern and advance equipment and adopting inefficient technologies limits the productivity and make these enterprises less profitable.

7. Bureaucratic Delays

PEs is subject to bureaucratic processes, leading to delays in decision-making. This stifles innovation and makes it challenging to respond quickly to market changes hindering competitiveness.

8. Poor Financial Management

Inefficient and ineffective financial management including budgeting, expenditure tracking and resource allocation is a significant issue. Many PEs face cash flow issues, debt burdens and financial mismanagement.

9. Inefficient in Market Competition

With increasing competition from private and international firms, PEs struggle to keep up due to their inefficiencies, outdated business practices and inability to adapt to market demands quickly.

10. Corruption and Mismanagement

Corruption is a major issue within PEs as funds is often misused and has mismanagement of resources. This corruption undermines the potential for growth and improvement.

Remedial Measures

Though PEs continues to play a vital role in Nepal's journey toward achieving sustainable development and economic resilience, there are different issues and challenges to be addressed. For this the government and stakeholders must adopt strategic and multi-faceted approach including reforming governance, fostering innovation, reducing political interference, promoting accountability, investing in advance

technology, enhancing workforce skills and enabling financial self-sufficiency.

Here are some of the remedial measures that could be undertaken for the sustainability of PEs in Nepal as :

1. Governance Reforms

Establish clear roles and responsibilities to enhance independence and accountability, implement the transparent and accountable governance practices. Appoint qualified professionals based on merit rather than political affiliation and create independent regulatory bodies to monitor the performance and operation of PEs, enforcing accountability and reducing direct government interference.

2. Financial Restructuring and Sustainability

Encourage PEs to operate on a financially self-sustaining basis by improving budgeting, cost management, and revenue generation strategies. Link incentive schemes for employees and management with productivity and performance targets, so as to encourage efficiency and accountability.

3. Enhancing Transparency and Accountability

Conduct regular financial and operational audits and make the results publicly accessible to increase transparency, build public trust and enhance accountability.

4. Investing in Human Resource Development and Modernization

Offer regular training to employees to build skills and expertise particularly in new and advance technologies and efficient management practices for higher productivity. In addition, invest in technological upgrades to improve service

quality and operational efficiency which will help to reduce costs and improve customer services.

5. Expanding Public-Private Partnerships (PPPs)

Develop policies and frameworks that enable effective public-private partnerships especially in the areas like infrastructure, energy, transportation, etc. which require huge investment. PPPs can introduce capital, expertise and efficiency thereby benefiting both the parties.

6. Selective Privatization and Strategic Divestment

Develop the strategic divestment policy and consider full or partial privatization for non-essential PEs that are consistently underperforming so as to reduce the government's financial burden and allow these enterprises to thrive under market conditions.

7. Strengthening Policy and Regulatory Frameworks

The frequent policy changes disrupt operation and management of PEs and therefore, developing stable and supportive policies with clear guidelines is necessary. Also there is a need of regulatory frameworks for PEs to make them less bureaucratic and more responsive to market changes.

8. Strengthening Anti-Corruption Mechanisms

Introduce and enforce anti-corruption measures such as mandatory disclosures, anti-bribery policies, and whistleblower protections. There is a need of establishing ethical guidelines for PEs' operations and adopt the mechanisms to make penalties for breaches so as to maintain public trust in the market.

9. Encourage Innovation and Adaptability

Encourage PEs to invest in R&D so as to bring new ideas and innovation that improve better quality products or services.

Allow PEs to adopt flexible practices to market changes including flexible pricing, operational models and innovation-driven projects.

With the adoption of these measures, Nepal can transform its PEs into effective, competitive, and financially sustainable entities that contribute positively to the society and economy as a whole and become more efficient, self-sustaining in the long term.

Conclusion

The purpose of establishing PEs is to make the production and supply of essential goods and services effectively at reasonable price, to create more employment, to maintain price stability, to create a competitive environment in the market, to accelerate the pace of infrastructural development and to maintain the national economic interests of the common people.

While analyzing the overall performance of the PEs in Nepal, it is found to be in improving state. The business efficiency and operation results of some enterprises in the financial sector and public utility sector have been satisfactory; however enterprises under industries sector needs to be improved significantly. Non-professional thinking and working style, weak operational efficiency, process-oriented decision making and weak governance, lack of transparency, professionalism and accountability are some of the challenges in making the operation and management of PEs more efficient and effective.

Despite these challenges, the PEs have shown positive outcomes through continuous efforts of institutional reform. While some PEs are in the process of restructuring, some new PEs is being set up to accelerate the pace of infrastructural development. On the whole, the government has been

making continuous reform efforts in the direction of business competency, financial efficiency, capacity of service delivery and entrepreneurship. In addition, the operation of PEs should be driven by the principles of professionalism, public belonging and autonomy. These lead to maximum utilization of the limited resources of the nation through improvement in financial efficiency and effectiveness, and development in competitive capacity.

* * *

References :

KC, F. B. (2003). Performance of Public Enterprises in Nepal. NRB Economic Review, Volume 15, 203-226.

MOF (2018-2024). Annual Status Review of Public Enterprises. Government of Nepal, Ministry of Finance, Kathmandu.

MOF (2024). Economic Survey 2023/24. Government of Nepal, Ministry of Finance, Kathmandu.

NPC (2024). The Sixteenth Plan (2081-86). Government of Nepal, National Planning Commission, Kathmandu.

Poudel, S. P. (2023). Financial Performance Analysis of Public Enterprises (PEs) in Nepal. Voice of Teacher, 8(1), 181-192.

The economic diplomacy of small states and Nepal

Yagya Bahadur Katawal*

Introduction

All small states recognize the valuable role that multilateral economic diplomacy plays in enhancing their engagement and amplifying their voices, thus leveling the playing field. Nevertheless, the many complex structures and processes of multilateral economic diplomacy strain their resources. This requires a reliance on collective solidarity and the rule of law, a strict focus on limited objectives, and the adoption of creative solutions. About two-thirds of United Nations members fall into this category. They operate in the same broad political and economic environment as all other states. They also conduct their diplomacy using the economic diplomatic toolbox as larger states. They have a limited set of human and material resources to devote to the tasks of economic diplomacy.

Economic diplomacy

Economic diplomacy is a sort of diplomacy in which a state uses its complete economic toolkit to achieve its national objectives. It comprises of a state's international economic actions, such as policy decisions affecting exports, imports, investments, lending, aid, and free trade agreements, among others. Economic diplomacy, which employs a country's already-deployed diplomatic corps to promote the country and seek commercial opportunities, is unconventional but effective.

---

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank

Elements

- 1. Commercial diplomacy and non-governmental organizations (NGOs):** The use of political influence and relationships to promote and/or influence international trade and investment, improve market functioning, address market failures, and reduce costs and risks of cross-border transactions (including property rights).
- 2. Structural policies and bilateral trade and investment agreements:** Using economic assets and relationships to raise the cost of conflict while also strengthening the mutual benefits of cooperation and politically stable partnerships, i.e. increasing economic security.
- 3. International organizations:** Ways to consolidate the necessary political climate and international political economic environment to assist and implement these goals.

Economic diplomacy in small states varies depending on their response to external factors. Those that pursue their economic interests poorly, frequently perform insufficiently in their political diplomacy. In contrast, the best diplomacy role models are found when the government structure operates in tandem with a decision-making process that is open to input from a diverse group of stakeholders.

Growth creates the ability to represent the country outside. This virtuous circle works powerfully, as increasing attractiveness creates a receptive context for country marketing. Individual and structural efforts, however, remain equally important. This helps to explain why some countries perform better than others.

Combining international affairs with foreign trade can be a powerful synergy tool, but true collaborative agreements may be equally effective. Governments must integrate economic capabilities into their diplomatic networks and open up to economic partners. Training programs should be run cooperatively for functional economic agencies, businesspeople, and government officials.

Small states

According to the World Bank, 50 countries are listed as small states. There is no single definition of a small state. What criteria should we use to decide the smallness of a state? Territorial size? Economic power or potential? Security postures or military strength? Interaction with other states? Relative power indices? Of these, the most common factor for defining state size is population size. States with up to 30 million inhabitants are sometimes considered small (Armstrong & Read, 2000; Easterly & Kraay, 2000). However, others argue size as a relative concept. Small states simply are those that are far inferior to great powers or modestly inferior to middle powers in terms of influence at any given time (Handel, 1981; Morgenthau, 1972) and struggle to influence the international system (Keohane, 1969; Rothstein, 1968). Furthermore, a state with a larger population size may be surrounded by one or more great powers, making it relatively small and giving it limited action space in its region. Looking far back into history, makes definitions of small size even more subjective and relative, as political units were far more diverse and fragmented, with different sources of state power and with far lower absolute population numbers. Thus, there is always a degree of relativism to small state size.

Key issues for small states

The binding elements arising from the constraints of smallness are a relevant factor in several important aspects, most notably those related to the environment, trade and investment, and security for small states in general. The following section explains the key issues of small states and economic diplomacy.

Economic development issues

For the economic diplomacy, the resilience that small states have to economic vulnerability and the way these vulnerabilities affect their bilateral and multilateral economic diplomacy is important to consider. In resilience may be inherent or nurtured. Inherent resilience arises from positive factors of geography or resources over which a state has no direct control. For example, the natural resource base of Bahrain or Trinidad and Tobago and the advantageous location of Luxembourg are natural factors of resilience that offset the disadvantages of smallness. Nurtured resilience is developed and managed through some deliberate policy. One example is the development of information technology in Estonia in various economic sectors in the domestic and foreign market.

The four variables on index of nurtured resiliency are good governance, macroeconomic stability, market reform, and social development. The regional arrangement provides small states with the opportunity to insert their economies into larger economic framework. Regional economic integration provides a common platform through which members can better promote their collective interests with the rest of the international community and in multilateral arrangements, often advocating for a recognition of their specific challenges. Important dilemma

for many small states is how best to maintain a distinction between their demands for a preservation of preferences, based on the argument of special vulnerability, and the demands of other developing countries for retention of these preferences as an indispensable development tool (World Bank Joint Task Force on Small States Report, 2022).

Security issues

Small states have a more limited range of human and material resources to devote to security. They often lack the option of using force, either as a defensive or as a pre-emptive measure. Therefore, the diplomatic process becomes a more vital aspect of their approach to security than it may be for larger states. In common with all other states, the small state also has an interest in broad aspects of international peace, security, cooperation, prosperity building, and the protection of human rights. In today's international environment, the processes of regional security and cooperation are the most visible and immediate expression of preventative economic diplomacy. Small states have a strong record of active and enthusiastic promotion and support of these processes.

Environment and climate change issues

Regarding environmental concerns, size is a major element of vulnerability. Environmental risks and natural disasters affect large and small states indiscriminately, and their effects on specific locations are the same. So, a state's capacity to deal with the imports of environmental alarms and natural disasters is closely tied to its size. The vulnerability of small states to external shocks was stressed in 2017 during the Western Hemisphere's hurricane season, with devastating

effects on Antigua and Barbuda, Dominica, Puerto Rico, and the Florida Keys, among others. Further, climate change will affect other critical sector and system such as food production, human settlements, critical infrastructure, financial services, human health, and terrestrial biodiversity.

Nepalese Context

Nepal often focuses on maintaining a delicate balance between its two powerful neighbors: India and China. As a small landlocked country sandwiched between these giants, Nepal pursues to retain its sovereignty and independence by pursuing a neutral and non-aligned policy. Modern economic diplomacy and robust domestic policy are essential for Nepal's economic success.

Economic dependency and development

Economic dynamics play an important role in Nepal's economic diplomacy. Nepal government depends substantially on foreign aid and investment to fund development projects, infrastructure, and economic growth. As a result, Nepal frequently attempts to interact with bilateral and multilateral partners to acquire financial aid and support for its development objectives.

Border issues and security concerns

Nepal faces a number of security concerns, including border disputes, cross-border crimes, and geopolitical tensions in the region. Managing security problems while maintaining territorial integrity is an important component of Nepal's diplomacy. This involves diplomatic efforts to resolve border disputes and cooperation with neighboring countries on security matters. Cultural and people-to-people relations

Nepal's economic diplomacy also focuses on promoting its rich cultural legacy and strengthening people-to-people contacts with neighboring countries. Tourism, education, and cultural exchanges are essential ways for Nepal to engage with the world community, strengthening its soft power and fostering international goodwill.

Global diplomacy and international cooperation

Despite its modest size, Nepal actively engages in global forums and multilateral organizations to advance its interests and contribute to international peace and prosperity. This includes collaboration with the United Nations, South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC), Bay of Bengal Initiative for Multi-Sector Technical and Economic Cooperation (BIMSTEC) as well as other regional and international organizations such as the World Bank and IMF.

Institutional and procedural constraints of economic diplomacy

Nepal has the potential to advance its economic interests through diplomatic means, but has yet to fully capitalize on these chances. Several key issues have impeded the progress.

- Lack of preparation for export and investment promotion, including quality control standards.
- Labor issues hindering FDI attraction.
- Inadequate policy coordination and implementation.
- Lack of funding and unclear donor-receiver relationships between finance and government entities.
- Poor inter-agency coordination hinders the government entities' proactive role.
- The private sector's role is lacking.

- Appointments are based on nepotism and favoritism rather than Knowledge, Aptitude, and Practice.
- There are weak links between the government and academic think-tanks as well as ineffective collaboration between academic institutions and business organizations.

Strategies to promote economic diplomacy

Economic diplomacy is not a recurring plan or programs. This is part of Nepal's overall foreign policy strategy. Economic diplomacy cannot flourish solely through government efforts. To reap the benefits of economic diplomacy, the business community must take proactive measures. To steer the country's economy towards long-term success and prosperity, the private sector must develop creative policies and increase competitiveness.

Missions

The Nepalese mission abroad communicates to the host government. Nepal, a developing country with limited resources, requires foreign aid and investment to expand its social capital. Government should train and develop mission staff to improve negotiation abilities and address potential issues during economic diplomacy.

Countries in focus

It is critical to find potential markets for our products. Our core product's prospective markets include the USA, Germany, UK, Japan, and India. The second list includes the Netherlands, Spain, Italy, and Australia. This will focus our efforts on expanding exports and attaining sustainable economic diplomacy goals.

Country-Specific and Product-Specific programs

Nepal should categorize countries and cities based on their strategies for international employment and exports. We should have a thorough understanding of possible markets and be ready to meet the specific needs of each country. Without a thorough examination of the situation, our diplomatic efforts to restore the country's economy may face significant setbacks.

Conclusion

The economic diplomacy of small states is a subset of diplomacy. Small state size has been defined in various ways. Central to most definitions of smallness is a shortage of the resources and capabilities that determine power and influence. Small states have smaller economies, which limit their influence in economic negotiations. Small economies of scale inhibit them from developing specialized knowledge on a wide range of foreign policy issues. Weak aggregate structural power makes them less attractive coalition partners and incapable of side payments in negotiations. Nepal actively participates in regional forums and initiatives, such as the South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC) and the Bay of Bengal Initiative for Multi- Sectorial Technical and Economic Cooperation (BIMSTEC). These platforms enable Nepal to engage with neighboring countries on issues of mutual interest, such as economic development, security, and cultural exchange. Overall, Nepal's foreign policy emphasizes sovereignty, peaceful coexistence, regional cooperation, and global engagement, while safeguarding its national interests and development priorities.

* * *

References

- Acharya, M. R. (2019). Nepal world view (Vol. I). Adroit Publishers.
- Adhikari, B. (2018). Successive constitutions and geopolitical pinches. In D. N. Dhungel & M. K. Dahal (Eds.), Nepal: A country in transition (pp. 63-105). Rupa Publications.
- Baral, B. N. (2020). Dityaupadesh: Pragmatic guidelines to Nepalese diplomacy. Journal of Political Science, (20), 25-45. <https://doi.org/10.3126/jps.v20i0.31792>
- D. N. Dhungel & M. K. Dahal (Eds.), Nepal: A country in transition (pp. 63-105). Rupa Publications.
- Baral, B. N. (2018). Changing dynamics of Nepalese foreign policy: Patterns and trends. Journal of Political Science, (17), 1-22. <https://doi.org/10.3126/jps.v18i0.20437>
- Dahal, D. (2011). The art of survival: Policy choices for Nepal. Dhulagiri Journal of Sociology and Anthropology, (5), 31-48. <https://doi.org/10.3126/dsaj.v5i0.6355>
- Dahal, R. K. (2009). Challenges in the formulation of foreign policy for Nepal. In S.R. Pandey and P. Adhikari (Eds.), Nepalese foreign policy at the crossroads (pp. 19-50). Sangam Institute.
- Thorhallsson, B. (2012). Small states in the UN Security Council: Means of influence? The Hague Journal of Diplomacy, 7(2), 135-160.
- Websites
www.ediplomat.com
www.ifa.org.np
www.mofa.gov.np

Banking and Law of Torts

Jugal K. Kushwaha*

Introduction

Tort law is a crucial area of civil law dedicated to offering remedies for wrongful conduct that inflict injury on others. The principal function is to guarantee that individuals who incur losses due to another's activities receive equitable recompense, so acting as a deterrent against harmful behavior. Tort law is often divided into three main categories: negligent torts, deliberate torts, and strict responsibility torts. Negligent torts pertain to instances where an individual's failure to exercise reasonable care leads to injury, frequently seen in personal injury and accident lawsuits. Intentional torts, in contrast, encompass deliberate activities aimed at inflicting harm, including offenses such as assault, defamation, and trespassing. Strict responsibility torts assign liability to parties irrespective of intent or negligence, mainly in cases concerning defective products or intrinsically dangerous activities. These characteristics are essential to the adaptability of tort law, enabling it to successfully address various forms of harm and circumstances (Weir, 1997; Epstein, 2022).

The primary objective of tort law is to establish a mechanism for redress, allowing people to pursue justice for grievances that have affected their lives. Compensation is intended to mitigate losses, encompassing medical expenditure, lost income, and non-economic damage such as emotional distress. This compensation model is consistent with the restorative justice

---

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank

idea inherent in tort law, which aims to equilibrate the interests of the parties by remedying the harm inflicted, rather than concentrating exclusively on punitive results. Legal scholars, including Prosser and Keeton (1984) in *The Law of Torts* and contemporary authors like Goldberg and Zipursky (2010) in *Recognizing Wrongs*, emphasize the significance of tort law in safeguarding individual rights by acknowledging damages and allowing victims to restore a sense of justice (Prosser & Keeton, 1984; Goldberg & Zipursky, 2010).

Recent advancements in tort law have progressively mirrored the intricacies of modern society, particularly with privacy rights, data protection, and corporate accountability. The increasing function of tort law, especially in digital situations, illustrates its adaptability. Invasion of privacy through social media and cyber-related harm are emerging domains of tort law, with courts evaluating these matters under the principles of negligence and deliberate tort. The adaptability of tort law has ensured its continued relevance in a swiftly evolving world, as articulated by Twerski and Henderson in their seminal work, *Torts: Cases and Materials on Torts* (Twerski & Henderson, 2016). Moreover, Epstein's *Cases and Materials on Torts* offers comprehensive case studies illustrating the judicial interpretation of conventional tort concepts in contemporary settings (Epstein, 2022).

1. Evolution and approaches

The evolution of tort law demonstrates its responsiveness to evolving societal demands and standards. Tort law originally emphasized conciliation and private justice, originating from historical customs of repaying wrongs with material

restitution to avert conflicts. Tort law has gradually become more institutionalized, with remedies becoming standardized and regulated within legal systems (Weir, 1997). In the 19th century, with the expansion of industrialization, tort law underwent considerable evolution to handle injuries arising from burgeoning businesses, particularly concerning workplace safety and defective products. This period witnessed the emergence of negligence as a fundamental tort principle, asserting that individuals have a duty of care towards others, a concept that continues to be essential in contemporary tort claims (Epstein, 2022). Contemporary tort law has progressively integrated ideas of strict responsibility and deliberate tort, extending beyond negligence to impose accountability on parties irrespective of fault in specific situations, especially in instances involving hazardous activities or defective products. This stringent approach underscores the accountability of entities for the harm caused by their acts or products, irrespective of purpose, signifying a transition towards the protection of consumers and victims. Scholars such as Prosser and Keeton (1984) underscored the necessity of harmonizing deterrent, recompense, and equity in tort law, a theory that has propelled tort's advancement into emerging legal domains such as cyber-torts and privacy rights (Prosser & Keeton, 1984; Twerski & Henderson, 2016).

Various legal methodologies delineate the tort law framework, highlighting the differences between corrective justice and distributive justice. Corrective justice, a conventional method, emphasizes remedying wrongs by reinstating the aggrieved party to their prior state before the infliction of

harm. Distributive justice, in contrast, examines wider societal implications, including the necessity for equitable distribution within a society and the systematic deterrence of detrimental actions (Goldberg & Zipursky, 2010). This distributive focus has increasingly garnered attention as courts and scholars acknowledge the impact of tort law in regulating industries and upholding standards of care.

Consequently, tort law persists in its evolution via theoretical advancements and practical modifications. Significant works such as Epstein's *Cases and Materials on Torts* and Goldberg and Zipursky's *Recognizing Wrongs* demonstrate how courts and legal scholars address modern challenges by either broadening established concepts or embracing novel ones. The development of tort law demonstrates its durability and ability to adjust to the intricacies of contemporary society (Epstein, 2022; Goldberg & Zipursky, 2010).

2. Essential Elements of Torts

Torts are civil wrongs that result in harm or loss, and tort law offers remedies for these injuries. The fundamental components necessary to establish a court case typically comprise duty, violation of duty, causation, and damages. Below is an analysis of each component:

Duty of Care

Duty of care denotes the legal responsibility to exercise a standard of reasonable care to prevent foreseeable harm to others. In tort disputes, the plaintiff must initially demonstrate that the defendant has a duty of care towards them. This obligation frequently emerges in contexts where the acts of one party

may impact another, exemplified by the interaction between a vehicle and pedestrians (Epstein, 2022). In negligence trials, courts frequently employ the "reasonable person" approach to ascertain if the defendant had a duty of care, evaluating whether a reasonable individual in like circumstances would have done differently (Weir, 1997).

Breach of Duty

A breach of duty transpires when the defendant does not fulfill the requisite standard of care pertinent to the circumstances. This failing must be substantiated with evidence demonstrating that the defendant's conduct was below the standard of a reasonable person (Prosser & Keeton, 1984). In medical malpractice proceedings, a violation may be assessed by juxtaposing the defendant's conduct with established standards within the medical profession (Shavell, 1987).

Causation

Causation establishes a connection between the violation of duty and the plaintiff's injury. There are two categories:

Actual Cause (Cause-in-Fact): The injury would not have transpired "but for" the defendant's actions.

Proximate Cause: The injury was a foreseeable consequence of the defendant's activities, indicating that the defendant's breach resulted in a predictable outcome (Goldberg & Zipursky, 2010). Courts frequently utilize causation tests, like the "but for" test and foreseeability analysis, to determine if the breach directly resulted in the injury. A store may be held accountable if a consumer stumbles on an unmarked wet floor, and the damage was a predictable result of this negligence (Calabresi, 1970).

Compensatory Damages

Damage refers to the damage incurred by the plaintiff for which they seek restitution. These may encompass physical injuries, financial losses, emotional distress, and property destruction. The plaintiff must demonstrate that they incurred actual damages as a result of the defendant's breach (Prosser & Keeton, 1984).

Tort Law mandates that damages must be measurable; in the absence of evidence of loss or harm, a claim lacks foundation. Damages are generally classified as compensatory damages, which seek to restore the plaintiff to their original state, and punitive damages, which are designed to penalize especially reprehensible behavior (Epstein, 2022).

3. Tort and Other Similar Laws

Aspect	Tort Law	Contract Law	Criminal Law
Definition	Focuses on compensating individuals for harm caused by wrongful acts not arising from contracts (Weir, 1997)	Governs agreements between parties and enforces obligations established by those agreements (Macaulay, 2003).	Focuses on offenses against society, with penalties for conduct deemed harmful to public welfare (Blackstone, 1769).
Primary Objective	Compensation and deterrence by holding parties accountable for damages (Epstein, 2022).	Enforcement of promises or agreements, ensuring fair outcomes between parties (Macaulay, 2003).	Punishment and deterrence of criminal behavior to maintain social order (Garland, 2019).

Type of Law	Civil law, dealing with wrongs against individuals.	Civil law, specifically involving contractual relationships.	Public law, dealing with offenses against the state or society.
Examples of Cases	Negligence (e.g., car accidents), defamation, product liability	Breach of contract, failure to deliver agreed goods or services.	Theft, assault, fraud, and drug offenses
Burden of Proof	"Balance of probabilities," meaning the plaintiff must show it is more likely than not that harm occurred due to the defendant's actions	"Balance of probabilities," similar to tort law, often requiring the plaintiff to prove a breach occurred.	"Beyond a reasonable doubt," which is a higher standard of proof due to the potential penalties involved
Potential Outcomes	Monetary compensation for damages or, occasionally, injunctions to prevent further harm (Goldberg & Zipursky, 2010)	Monetary damages, specific performance, or cancellation of the contract.	Fines, imprisonment, probation, community service, or other criminal penalties
Involvement of Intent	Often based on negligence but can include strict liability or intentional harm.	Intent is typically implied by entering a contractual agreement.	Intent is critical, especially for serious offenses, though some crimes may not require intent (e.g., manslaughter)

Impact on Society	Provides a means for individuals to claim redress, ensuring accountability for harm	Supports economic stability by enforcing agreements, promoting trust in transactions (Macaulay, 2003).	Protects public safety and reinforces societal norms through deterrence of crime (Garland, 2019).
-------------------	---	--	---

4. Liability in Tort Law

In tort law, liability denotes the legal obligation of a party (usually the defendant) to provide compensation for harm or injury resulting from their conduct or negligence. Liability may be classified according to the category of tort.

Negligence - This is the predominant type of culpability, wherein a defendant neglects to exercise due care, resulting in harm to the plaintiff. Liability is established when the plaintiff demonstrates a duty of care, a breach of that duty, causation, and damages (Weir, 1997).

Strict Liability - In this context, liability is assigned irrespective of fault or purpose. In instances of defective items or perilous activities, responsibility may arise from merely participating in a hazardous act if injury ensues (Epstein, 2022).

Intentional Torts - Liability in these instances occurs when a defendant deliberately inflicts harm, as shown in cases of assault or defamation. Intentional torts necessitate evidence that the offender acted with the intention to achieve a particular result (Owen, 2017).

5. Discharge of liabilities in Tort

The discharge of tort liability transpires when the legal obligation for injury is nullified or substantially diminished. Principal mechanisms comprise:

Consent - If the plaintiff acquiesces to the defendant's activities, culpability may be absolved. In medical contexts, informed consent safeguards physicians against culpability, provided they adhere to established criteria (Keeton & Owen, 1984).

Contributory and Comparative fault - When the plaintiff's fault contributes to their injury, culpability may be diminished or entirely absolved. In jurisdictions adhering to contributory negligence, any wrongdoing on the part of the plaintiff may preclude recovery, whereas comparative negligence permits proportional allocation of fault (Shavell, 1987).

Statutory Limits and Immunities - Certain legislation confers immunity to certain entities, such as government agencies or charitable organizations, under defined conditions, thereby absolving them of culpability (Posner, 1972).

Assumption of Risk - If a plaintiff voluntarily participates in a hazardous action, they may be considered to have accepted the risk, so constraining the defendant's culpability. This argument is prevalent in cases involving sports and recreational activities (Garland, 2019). The principles of culpability and its discharge exemplify tort law's equilibrium between paying victims and mitigating unjust obligations on defendants.

6. World's Most Popular Cases

Donoghue v. Stevenson (1932, United Kingdom)

Frequently regarded as the foundation of contemporary tort law, this case established the "neighbor principle," which

underpins the duty of care in negligence. Mrs. Donoghue felt unwell after ingesting a ginger brew that included a decaying snail. Lord Atkin's ruling articulated that individuals have an obligation to refrain from conduct that may predictably cause harm to others. This approach has influenced negligent cases worldwide, including analogous laws in the U.S., Australia, and Canada.

Palsgraf v. Long Island Railroad Co. (1928, United States)

This pivotal U.S. case elucidated the notion of proximate cause. Helen Palsgraf sustained injuries from falling scales when explosives, transported by another passenger, detonated as a result of the railroad employees' conduct. The court determined that the defendant could not be held accountable, as the harm was not a foreseeable consequence of their actions. This decision is fundamental in American tort law, delineating constraints on liability predicated on foreseeability.

Rylands v. Fletcher (1868, United Kingdom)

This case established strict responsibility for behaviors that are inherently harmful. The court determined that Mr. Rylands was strictly liable when his reservoir inundated Mr. Fletcher's mine. The court determined that individuals participating in specific hazardous activities are liable for any subsequent harm, regardless of negligence or purpose. This idea has been implemented in product liability and environmental issues globally.

Bolam v. Friern Hospital Management Committee (1957, UK)

This case established the benchmark for professional negligence, especially in the context of medical malpractice. The court determined that a physician would not be deemed

negligent if their actions conformed to a reputable body of medical thought, notwithstanding dissent from other practitioners. The "Bolam Test" has been employed to assess the duty of care owed by professionals in several domains.

Caparo Industries plc v. Dickman (1990, United Kingdom)

This case further delineated the duty of care criteria, instituting a three-part test encompassing foreseeability, proximity, and reasonableness. It underscored that the responsibility of care must be equitable, just, and reasonable for imposition. The Caparo test is extensively utilized in common law nations to evaluate the presence of a duty of care.

Liebeck v. McDonald's Restaurants (1994, U.S.)

Referred to as the "hot coffee case," this U.S. legal matter concerned Stella Liebeck, who sustained severe burns from spilled coffee. The jury granted Liebeck substantial punitive damages, holding that McDonald's was responsible for providing coffee at perilously high temperatures. This case ignited discussions on tort reform and underscored the need for consumer safety.

Grant v. Australian Knitting Mills (1936, Australia)

This judgment elaborated on the ideas established in *Donoghue v. Stevenson*, affirming that manufacturers had a duty of care towards consumers. Grant experienced dermatitis following the use of woolen underwear containing chemical residue. The court determined that producers are obligated to guarantee the safety of their products for consumers, so impacting consumer protection legislation in other nations.

7. Torts in the Banking Sector

Tort law within the banking sector is essential for rectifying wrongful acts or omissions that inflict harm on clients, third

parties, or the public. Due to the sensitive nature of the financial information managed by banks and the substantial value of the transactions they conduct, banks are especially vulnerable to tortious responsibility in matters such as negligence, fraud, breach of fiduciary duty, and defamation.

Negligence: Financial institutions have an obligation to exercise care towards their clients and may incur liability for negligence if they neglect this obligation. Banking negligence may occur when financial institutions fail to establish sufficient security protocols, leading to unlawful transactions, data breaches, or financial losses for clients. If a bank's internet security is inadequate and results in a cyber-attack that compromises client data, aggrieved clients may launch negligent claims. Judicial bodies have emphasized that financial institutions are required to uphold current security protocols to safeguard client data. This obligation of care encompasses advising clients on financial products, delivering precise information, and adhering to prudent measures to avert harm.

Breach of Fiduciary Duty: Financial institutions frequently undertake fiduciary responsibilities when overseeing client assets or providing investment counsel, necessitating that they behave in their clients' best interests. Breaches transpire when banks prioritize their own interests over those of their clients, exemplified as proposing investments that advantage the bank rather than the customer. Fiduciary breaches may encompass fund mismanagement, nondisclosure of conflicts of interest, or the promotion of high-fee goods to enhance bank profits at the expense of client benefits. In *U.S. Bank N.A. v. Indian Harbor Insurance Co.*, the bank's fiduciary duties to investors were essential, underscoring the necessity for transparent, client-centric procedures in banking (Epstein, 2022).

Fraud and Misrepresentation: Fraud transpires when a bank deliberately deceives a client or third party for monetary advantage, which may encompass misrepresenting financial products, fabricating information, or concealing essential elements that influence client decisions. Financial institutions may be held accountable for consumer losses resulting from deception or fraudulent activities conducted by their staff. Prominent incidents, such as the Wells Fargo account fraud scandal—where workers established unauthorized accounts to achieve sales objectives—illustrate the grave repercussions of fraudulent behavior. This affair led to substantial legal repercussions, monetary penalties, and increased regulatory oversight.

Defamation: Financial institutions may encounter defamation lawsuits if they inaccurately report clients to credit bureaus or disseminate incorrect information regarding a client's financial condition. An erroneous classification of a client as overdue or a misrepresentation of account information by a bank can harm the customer's reputation and result in legal repercussions. Defamation in banking is particularly pertinent when erroneous credit reporting impairs a client's capacity to get loans, so constraining financial prospects. To prevent such errors, banks are required to adhere to stringent processes and meticulously examine information prior to reporting.

Conversion and Trespass to Chattels: Conversion entails a bank improperly asserting control over a client's property, frequently occurring in instances of unauthorized transactions or unwarranted account freezes. If a bank unjustly freezes an account, clients may pursue a lawsuit for conversion to obtain damages for limited

access to their cash. Trespassing to chattels, along with conversion, denotes a transient obstruction of a client's entitlement to access their property or accounts. Although typically transient, this interference may cause harm if it leads to financial losses for the client (Owen, 2017).

Emotional Distress: Financial institutions may be liable for inducing psychological injury via intentional or negligent infliction of emotional distress. Excessively aggressive debt collection methods, intimidating messages, or public revelations on a client's debt status may result in claims of emotional distress. Courts may grant damages to clients if they can establish substantial psychological suffering resulting from the bank's acts.

8. Regulatory Measures and Tort Law

Regulatory entities, such as the Consumer Financial Protection Bureau (CFPB) in the United States and other organizations globally, oversee to mitigate tortious conduct within the banking industry. Nevertheless, tort law is crucial in ensuring banks are held accountable beyond regulatory penalties, providing clients with a mechanism to seek redress for particular grievances. The integration of regulatory monitoring and tort liability mandates that banks adhere to stringent standards of accountability, thereby protecting consumer interests and ensuring financial stability.

9. Challenges and Future Directions

Nepal encounters several obstacles in the comprehensive implementation of tort law, such as inadequate legal infrastructure, minimal public knowledge, and erratic

enforcement. Reforms in Nepal's court system, enhanced public awareness initiatives, and increased legal support for tort claims are essential to solve these challenges. Enhancing Nepal's tort law will more effectively safeguard individual rights, promote accountability, and incentivize safer behaviors across diverse industries.

* * *

References

- ACCC. (2023). *Public sector consumer protection and regulatory enforcement in Australia*.
- Basnet, R. (2022). *Road safety and tort law in Nepal*. *Nepal Law Review*.
- Bhandari, M. (2021). *Consumer protection and product liability in Nepal*. *Journal of Consumer Law*.
- Bhandari, M. (2021). *Consumer protection and regulatory oversight in Nepal*. *Journal of Consumer Rights*.
- Blackstone, W. (1769). *Commentaries on the laws of England*.
- Calabresi, G. (1970). *The costs of accidents: A legal and economic analysis*. Yale University Press. <https://doi.org/10.2307/3479587>
- Coleman, J. L. (1992). *Risks and wrongs*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511625118>
- Epstein, R. A. (2022). *Cases and materials on torts* (11th ed.). Wolters Kluwer.
- Garland, D. (2019). *Punishment and modern society: A study in social theory*. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226190174.001.0001>

- Goldberg, J. C. P., & Zipursky, B. C. (2010). *Recognizing wrongs*. Harvard University Press.
- Karki, S. (2020). *Environmental law and tort claim in Nepal*. *Kathmandu University Law Journal*.
- Keeton, W. P., & Owen, D. G. (1984). *Prosser and Keeton on torts*. West Publishing Co.
- Macaulay, S. (2003). *The new contract law*. *American Law Review*.
- Owen, D. G. (2017). *The Oxford introductions to U.S. law: Torts*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198258048.001.0001>
- Posner, R. A. (1972). *Economic analysis of law*. Little, Brown.
- Prosser, W. L., & Keeton, D. (1984). *The law of torts* (5th ed.). West Publishing Co.
- Sharma, N. (2019). *Medical negligence and tort law in Nepal*. *Nepal Journal of Medical Law*.
- Shavell, S. (1987). *Economic analysis of accident law*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139175319>
- Twerski, A. D., & Henderson, J. A. (2016). *Torts: Cases and materials on torts* (3rd ed.). Aspen Publishers.
- Weir, T. (1997). *An introduction to tort law*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198256303.001.0001>

Financial Sector Reform in Nepal

Pushkar Raj Bhattarai *

Financial Sector Reform in Nepal

The Nepalese financial sector encompasses a diverse range of institutions, including commercial banks, development banks, financial institutions, insurance companies, microfinance institutions, and the capital market. In recent decades, the sector has undergone significant transformation driven by financial sector reforms. These reforms have led to increased competition, expanded access to finance, and improved financial stability.

In 2024, the sector comprised of 20 commercial banks, 17 development banks, 17 finance companies, and 52 microfinance development banks along with infrastructure development bank. Nepal Stock Exchange is the only capital market of the country.

The sector started in 1937 when Nepal Bank Limited (NBL), the country's first bank, was opened. Since then, the sector grew rapidly. Before it reached its current size, the sector went through two major reforms.

The first reform came in 1985 when the country faced an economic crisis, which was triggered by unprecedented budget and current account deficits.

The second program was initiated in 2002. The reform was triggered by a political crisis, in particular the Maoist insurgencies

---

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank

in the late 1990s, which compelled the Government of Nepal to embark on broader economic reforms.

The two financial sector reform programs had both successful and unsuccessful outcomes. Both reform programs had focused on strengthening the Nepal Rastra Bank (NRB) and the central bank, and restructuring and privatizing the state-owned banks. Overall, the reform programs contributed to the sector's growth and improved governance, but the programs failed to fundamentally transform the distressed state-owned banks.

First Financial Sector Reform (1985)

Structural Adjustment Program

Prior to 1985, economic policies were centered on state-led protectionist strategies. The government controlled the exchange rate and restricted the quantity of foreign exchange, which greatly constrained export growth. Other government controls such as import licensing, high import tariffs, overvaluation of the domestic currency, and direct price control negatively affected industrial growth. Due to these government controls, by the mid-1980s the government faced unprecedented budgetary deficit as well as current account deficit.

The structural rigidity, slow economic growth, and state-led policy distortions had gradually deepened the fiscal and economic crisis since the late 1970s. From 1980 to 1983, the government expenditure rose from 14.9% to 20.7% of the gross domestic product (GDP), while the revenue growth during the same period was marginal, from 8.1% to 8.4%, resulting in deficit financing.

From 1984 to 1985, the total outstanding public debt amounted to 40.5% of the GDP. The high public debt led to insufficient commercial credit availability and limited private sector growth. The fiscal problems contributed to high inflation and a worsening current account balance.

The deepening economic crisis compelled the government to seek help from international donors. In 1985, the government entered into its first stand-by credit agreements with the International Monetary Fund (IMF) and initiated reforms under the Economic Stabilization Program. In the same year, the government signed an agreement with the World Bank for the Structural Adjustment Program (SAP). The key focus of SAP was market-oriented reforms to reduce government interventions in the economy. SAP had two phases: SAP I (1986–1989) and SAP II (1989–1992). The financial sector reform was implemented under SAP II.

Before SAP, the financial sector was dominated by two banks— Rastriya Banijya Bank Limited (RBB) and Nepal Bank Limited (NBL)— accounting for more than 70% of total assets in the financial sector. But the banks, being state-owned, had serious portfolio problems due to the government’s interventions. Weak supervision of NRB was an added problem.

Second Phase (1985–2000)

Despite the ambiguous impacts of the restructuring of RBB and NBL, the first financial sector reform marked the important beginning of the liberalization of Nepal’s financial sector. SAP helped the government to adopt more liberalized policies to the economy in general, and the financial sector in particular. From

the late 1980s to 1990s, the government implemented various liberalization measures and increased the private sector's role in the financial sector.

Table 1: Chronology in Nepal Finance Sector Liberalization, 1984–1998

Year	Reform Actions
1984	Amendment of the Commercial Bank Act, 1974 Removal of entry barriers for private commercial banks Opening of joint venture banks Interest rate deregulation Approval for ADBL to carry out commercial lending activities
1985	Enactment of the Finance Companies Act
1988	Reform in the treasury bill issuance process NRB's introduction of prudential norms
1989	Establishment of the Credit Information Bureau Removal of price and volume control of commercial bank loans
1991	Establishment of Citizen Investment Trust
1992	Amendment of the Security Exchange Act Separation of operation and regulation in the capital market Establishment of the Security Exchange Board
1993	Abolishment of the statutory liquidity ratio Establishment of five regional rural development banks
1996	Enactment of the Development Bank Act
1998	Enactment of the Financial Intermediary Act

Source: Asian Development Bank

The most notable liberalization measure was removing the entry barriers for private and foreign banks and financial institutions. In 1984, the government amended the Commercial Bank Act to open the sector for foreign ownership through joint venture banks. Following this amendment, NRB gave licenses to three joint venture banks during 1984–1987.

Table 2: Key Reform Programs by Organization

Finance Sector Reform Phase	IMF	World Bank	ADB
First (1985)	Economic Stabilization Program <ul style="list-style-type: none"> • Currency devaluation • Public expenditure restriction • Commercial bank credit restriction • Industrial licensing liberalization • Export promotion • Import control 	Structural Adjustment Program <ul style="list-style-type: none"> • Strengthening RBB and NBL • Amending Income Tax Act, Commercial Bank Act, NRB Act, and NIDC Act • Establishing Credit Information Bureau 	n/a
Second (2002–2006)	Poverty Reduction and Growth Facility/ Government of Nepal's 10th Five-Year Plan The government made commitments for: <ul style="list-style-type: none"> • restricting and privatizing RBB and NBL; • improving accounting and auditing standards; • strengthening legislative and institutional framework for loan recovery; and • restructuring ADBL and NIDC. 	Financial Sector Technical Assistance Project <ul style="list-style-type: none"> • Reengineering NRB • Restructuring RBB and NBL • Capacity building in the finance sector Financial Sector Restructuring Program <ul style="list-style-type: none"> • NRB reengineering • Voluntary retirement schemes in RBB and NBL • Hiring of sales (privatization) advisors 	Rural Finance Sector Development Cluster Program <ul style="list-style-type: none"> • Establishing microfinance regulatory and supervisory framework • Restructuring and privatizing ADBL • Restructuring Small Farmers Development Bank • Establishing National Banking Training Institute • Strengthening Debt Recovery Tribunal • Developing microfinance credit information services

Source : Asian Development Bank

Second Financial Sector Reform (2002)

Legal Reform and Central Bank Strengthening

The lack of autonomy and weak supervision capacity of NRB was considered a core problem of the financial sector. Accordingly, strengthening the capacity of NRB and legislative reforms was the main component of the second financial sector reform program.

Based on the analysis of the Financial Sector Assessment Study, FSRP provided support for NRB reengineering.

As a result of the reengineering activities, NRB's onsite supervision capability generally improved during the project period as reported by the banks. Offsite reports were issued within 45 days. Onsite supervision was done annually and

reports were issued within 30 days. NRB also implemented a policy of annually conducting onsite supervision at each bank and publishing an annual supervision report, which included major findings and directives given to commercial banks during the onsite examinations.

NRB intervention to enforce prudential regulations and relevant banking legislation was enhanced to some extent. NRB issued a Directive on Prompt Corrective Action for troubled banks and took over the management of four troubled financial institutions. State-owned banks remained outside the purview of the directive.

Table 3: Nepal Rastra Bank Reengineering Components

Component	Activities
Human resource development	<ul style="list-style-type: none"> • Human resource development planning and implementation • Organizational development • Education and training • Voluntary retirement scheme
Building supervisory capabilities and prudential norms and regulations	<ul style="list-style-type: none"> • Preparation of manuals and modalities of inspection and supervision for the Inspection and Supervision Department • Formulation and implementation of other relevant regulations • Implementation of manuals for the Inspection and Supervision Department • Logistic support program
Legislative Reform Program	<ul style="list-style-type: none"> • Enactment of new Nepal Rastra Bank Draft Act • Formulation of Deposit-taking Institutions Act • Formulation of Asset Management Company Act • Formulation of Credit Information Institution Act • Formulation of Credit Rating Institution Act • Formulation of Bankruptcy Act • Formulation of Mergers and Acquisition Act
Capacity Building Program	<ul style="list-style-type: none"> • Banking Operations Department • Nonbank Operations Department • Foreign Exchange Department • Inspection and Supervision Department • Public Debt Department • Accounts and Expenditure Department
IT automation	<ul style="list-style-type: none"> • Installation of fully integrated Management Information System and computerized general ledger system

Source: Asian Development Bank

The second phase of financial sector reform contributed to the improvement of governance and some financial sector indicators by installing key financial legislations and essential

sector infrastructure as shown in the declining NPLs. The government enacted several acts and ordinances, including the amended NRB Act in 2002, Debt Recovery Act in 2002, Secured Transaction Act in 2005, Banks and Financial Institutions Ordinance in 2006 (later became an act in 2007), Insolvency Act in 2006, and Companies Act in 2006. The Banks and Financial Institutions Act is an umbrella act, which repealed the preceding acts related to banks and financial institutions.

On other financial sector infrastructure, a Credit Information Bureau was established in 1989 to blacklist defaulters. Under the Debt Recovery Act 2002, a Debt Recovery Tribunal was established in 2003. The National Banking Training Institute, a professional training institute on banking and financial subjects, was established in 2009 to provide short-to medium-term professional training, including training outside Kathmandu.

Bank Restructuring and Privatization

RBB and NBL

The World Bank's FSTAP and FSRP supported the restructuring of state-owned commercial banks NBL and RBB. The objective of the restructuring was to improve the two banks' corporate governance and reduce government ownership in the financial sector. FSRP placed an external management team at each bank.

The management team was to:

- i. take management and financial control of the day-to-day running of the banks;
- ii. help stabilize the operational and financial position of the banks;
- iii. help strengthen the accounts of the banks;

- iv. conduct training programs, the voluntary retirement scheme (VRS) program, and branch restructuring and improvement programs;
- v. adopt appropriate remuneration packages for bank staff; and
- vi. prepare the banks for privatization.

The external management team was placed at RBB on 22 July 2002 and had carried out a series of organizational and operational restructuring. In the organizational restructuring, VRS programs were conducted and staff size was reduced from over 5,000 employees in 2002 to below 2,600 employees by 2009. To improve profitability, RBB reduced the number of bank branches from over 200 to 123 during the same period. They upgraded the core banking system and installed new systems in a total of 64 branches. The computerization of RBB branches met targets, with 95% of deposits and 98% of loans automated and online.

At NBL, the external management team was fielded on 16 January 2003 and had carried out similar restructuring activities. They conducted operational and business process restructuring, including VRS, branch reduction, and system upgrading. In addition, they standardized business processes, prepared various manuals, and strengthened accounting and auditing. Staff size was reduced through VRS from 5,652 to 2,960 in three phases. Branches were rationalized, reducing the number from around 200 to 114. IT systems were installed in 58 out of 107 branches, and 77% of deposit base and 88% of loans were covered by the IT platform.

But the restructuring did not bring the much-needed change to the ownership, governance, and management of RBB and NBL. The management contract at RBB expired on 15 January 2010. After that, a local management internally from RBB was appointed. After the management contract at NBL expired on 21 July 2007, attempts were made to hire another external management team. After four failed attempts, NRB took over NBL's management according to Section 86C of the NRB Act of 2002— "Action Against the Problematic Commercial Bank or Financial Institution" The World Bank's Implementation Completion and Results Report for FSRP stated, "There has been only a slight improvement in the corporate governance of NBL and RBB brought about the management teams in those two banks. Although staff size was rationalized through implementation of VRS, due to the delay in resolving the status of these banks, all the gains achieved so far risk being lost.

ADBL

The government's initial plan under the FSSS was to strengthen ADBL into a viable financial institution that can supply expanded and sustainable agriculture finance. There was no privatization plan for ADBL.

In 2004, the government adopted the ADBL restructuring plan. The ADBL restructuring plan aimed to bring about

- i. fundamental reforms in governance, management, and business processes and services;
- ii. divestment of government shares in ADBL; and
- iii. eventual privatization of ADBL

In October 2006, the government entered into an agreement with ADB for a \$64.7 million loan and grant for the RFSDCP subprogram I to implement the ADBL restructuring plan. In March 2007, an international consultant was recruited as chief technical advisor to carry out the ADBL restructuring.

The ADBL restructuring activities included

- i. recapitalization,
- ii. injection of additional government preference shares,
- iii. VRS,
- iv. organizational and business process improvements,
- v. core banking system upgrading,
- vi. separation of microfinance operations to the Small Farmers Development Bank,
- vii. partial divestment of government share at ADBL through initial public offering (IPO), and
- viii. capacity building and training.

ADBL carried out three VRSs during 2006–2012, reducing the number of staff from 3,500 in 2007 to 2,500 in 2012. To preserve the rural service network, ADBL did not reduce the number of its 227 branches, but instead developed a regional profit center concept in which rural branches are grouped under regional centers, generating profit within a region as a whole. ADBL installed a core banking system to 60 branches by the end of 2012 and is expanding the system to the rest of its branches.

In addition to the international chief technical advisor, local technical advisors for accounting and audit, treasury, marketing, trade finance, IT, and human resource management were also recruited for the business and operational restructuring. The

team of technical advisors prepared manuals and guidelines on various operational aspects, conducted trainings, and developed new service lines such as forex and trade finance. ADBL adopted international standards of accounting, loan classifications, and provisioning.

Major achievements of Financial Sector reform programme

The financial sector reform programs in Nepal have had a positive impact on the country's financial institutions, including the Nepal Rastra Bank (NRB), Rastriya Banijya Bank (RBB), Nepal Bank Limited (NBL), and Agricultural Development Bank Limited (ADBL).

- **Nepal Rastra Bank (NRB):**

- **Enhanced Regulatory Framework**

NRB has strengthened its regulatory framework, aligning it with international standards. This has improved supervision and risk management within the financial system.

- **Improved Financial Stability**

NRB's actions have contributed to greater financial stability in Nepal, mitigating systemic risks and protecting depositors' interests.

- **Modernized Operations**

NRB has modernized its operations, adopting technology and improving efficiency in its regulatory and supervisory functions.

- **Rastriya Banijya Bank (RBB) and Nepal Bank Limited (NBL):**
  - Improved Financial Performance
Both RBB and NBL have shown significant improvements in their financial performance, reducing losses and increasing profitability.
  - Enhanced Corporate Governance
Reforms have led to better corporate governance practices within these institutions, improving transparency and accountability.
  - Expanded Services
RBB and NBL have expanded their range of services, offering a wider array of products to customers.
- **Agricultural Development Bank Limited (ADBL):**
  - Enhanced Focus on Agriculture
ADBL has strengthened its focus on providing financial services to the agriculture sector, supporting rural development and food security.
  - Improved Access to Credit
ADBL has expanded access to credit for farmers and agricultural businesses, contributing to increased agricultural productivity.
  - Modernized Operations
ADBL has modernized its operations, adopting technology and improving efficiency in its service delivery.

It's important to note that these are just some of the key achievements. The specific impacts and challenges vary for

each institution, and ongoing reforms are crucial to address remaining issues and ensure the continued development of Nepal's financial sector.

Strategies to Strengthen the Financial Sector Reform

- International development agencies should continuously engage the government and policy makers in dialogues on the future course of the financial sector.
- The government should maintain sound financial sector policies and develop a cadre of financial sector experts within the Ministry of Finance.
- There should be continuous support for strengthening the capacity and independence of the central bank.
- Strong oversight and regulatory enforcement are particularly important for state-owned banks.
- NRB should be given sufficient authority to effectively enforce corrective actions, especially those on state-owned financial institutions.
- International development partners need to monitor repressive policies of the government.
- There should be a forum for external development partners and the government to continue dialogue and develop policies to promote a more liberalized financial sector for accelerated growth.

Conclusion

The financial sector reform programs in Nepal have yielded significant positive outcomes. The sector has expanded considerably, with increased access to credit and financial services for individuals and businesses. This has contributed to economic growth and poverty reduction, particularly benefiting

marginalized groups. Reforms have also enhanced financial stability and modernized the sector through the adoption of technology.

However, challenges remain, such as the need for further reforms to address issues like non-performing loans, financial literacy, and access to finance in remote areas.

* * *

References

Publications of NRB

Publication from other national and international agencies

Journals and Newspaper.

Various Study Reports

Financial Statement of NBL, RBB and ADBL.

Climate Change: A Growing Threat to Nepal's Agriculture

Dhurba Karki*

Understanding Climate Change

Climate change is the long-term shifts in temperature, precipitation, and other atmospheric conditions on Earth. Climate change refers to the gradual change of climate of the Earth, which is attributed directly or indirectly to human activity that alters the composition of the global atmosphere and which is in addition to natural climate variability observed over comparable time periods.¹ It is primarily driven by human activities, particularly the burning of fossil fuels such as coal, oil, and natural gas, which release greenhouse gases (GHGs) like carbon dioxide (CO₂), methane (CH₄), and nitrous oxide (N₂O) into the atmosphere. These gases trap heat, leading to the greenhouse effect and global warming. The impact of climate change are profound and far-reaching, affecting ecosystems, weather patterns, sea levels, and human societies.

The Earth's climate is changing, and the global climate is projected to continue to change over this century and beyond. With significant reductions in the emissions of greenhouse gases, global annual average temperature rise could be limited to 2°C or less. However, without major reductions in these emissions, the increase in annual average global temperature, relative to preindustrial times, could reach 5°C or more by the end of this century. Figure 1 shows global average temperature anomalies, since the 1880s global average temperature has warmed approximately 1°C.²

---

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

1 The Environment Protection Act, 2019 (2076)-2(d), Nepal.

2 Climate Change Knowledge Portal, <https://climateknowledgeportal.worldbank.org/overview>

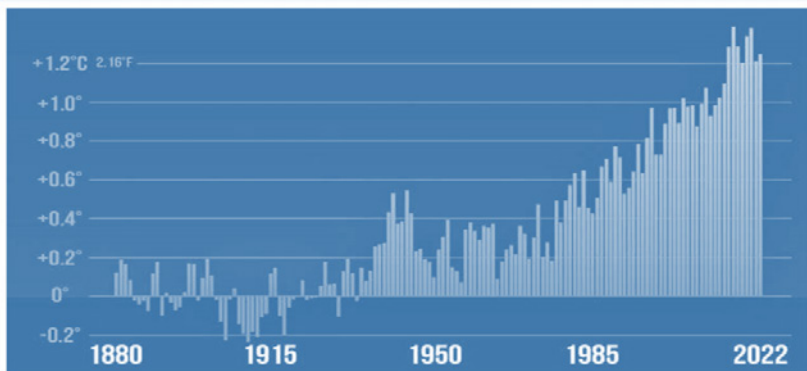

Figure 1: Global Average Temperature Anomalies, departure from 1881-1910

The plot shows how much global annual average temperatures for the years 1880-2022 have been above or below the 1881-1910 average.

Climate Change in 16th Periodic Plan of Nepal

The 16th Five-Year Plan's focus on climate action reflects Nepal's growing national commitment to more effectively addressing growing climate change implications. The 16th periodic plan acknowledges the need for reliable data through more reliable climate action policies and ground actions to effectively communicate climate change. It highlights green investments as an untapped opportunity for driving sustainable development and addressing climate change. The strategy suggests creating green funds and opening concession loans to promote such investments.

Addressing Key Challenges: The 16th periodic plan highlights two main challenges related to climate change:

- (i) **Reliable Data Availability:** Accurate data are necessary for successfully communicating the effects of climate change.

(ii) Untapped Green Investment Opportunities: It is determined that green investments represent a substantial but untapped resource for sustainable development.

Programmatic Suggestions for Implementation:

Institutional Collaboration: Establish a climate alliance between government agencies, research institutions, and NGOs to collect, analyze, and share climate data effectively.

Capacity Building: To secure a long-term data management system and train local experts in data collection, analysis, and communication.

Green Fund Establishment: Create and oversee green funds to support initiatives that support renewable energy sources and lower greenhouse gas emissions, ensuring that these resources are managed effectively and with transparent governance.

Incentivizing Investments: Offer financial incentives, such as tax cuts, grants, and concessional loans, to encourage private sector investment in green technologies and sustainable practices.

Carbon Market Engagement: Engage in an international carbon trading system and set up national frameworks for trading carbon credits. This approach can generate revenue trading, which can be channeled to renewable energy investment.

Regulatory Support: Develop a clear and consistent regulatory framework that facilitates the formation of green funds, concessional loans, and carbon markets.

Progress Monitoring: Implement a system to monitor ongoing climate goals and evaluate their success using key performance indicators (KPIs) to measure success and pinpoint areas for improvement.

Conclusion:

The 16th Five-Year Plan focus on climate action highlights Nepal's strengthened commitment to address growing challenges. Inadequate funding and technological expertise continue to be obstacles. Nonetheless, Nepal's progressive approach puts it in a position to take advantage of global alliances and technological breakthroughs to reach its targets.

Source: <https://nipore.org/nepals-16th-five-year-plan-charting-a-course-for-climate-action/>

Relevance of Climate Change in Nepal

Nepal, a landlocked country nestled in the heart of the Himalayas, is highly susceptible to the impact of climate change. Despite contributing minimally to global greenhouse gas emissions, Nepal is one of the most vulnerable country to climate change due to its diverse topography, socioeconomic structure, and dependence on climate-sensitive sectors like agriculture and tourism. Nepal's susceptibility to climate change has several adverse implications on people's socio-economic activities and their livelihoods. It ranks 139th out of 182 countries in terms of its exposure, sensitivity, and ability to adapt to the negative impact of climate change.³ Although Nepal ranks in the bottom 20 percent in terms of greenhouse gas emissions per capita (164th among 190 countries), and 87th in total emissions (out of 194 countries), yet the impact of climate change is severe.⁴ The key climate change hazards affecting the livelihoods of the country are river flooding, heat exposure,

---

3 Notre Dame Global Adaptation Initiative. URL: <https://gain.nd.edu/our-work/countryindex/> Accessed August 8, 2022

4 Climate risks, exposure, vulnerability and resilience in Nepal. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099062323152517268/pdf/P17454108d3f440c208af704f01d0a8bb68.pdf>

drought, and landslides. The relevance of climate change in Nepal is profound, influencing various aspects of life and the environment.

With rising temperatures across South Asia, Nepal is facing increased climate and disaster risks. The country's temperature is projected to increase by about 1 degree Celsius between (2016-2045).⁵ These warming scenarios impose a greater risk on Nepal's economy, especially in the sectors of agriculture, land use, energy, biodiversity, health, water resources, snow cover, and aquatic to mountain ecosystems. Climate change is expected to adversely impact the agriculture sector of the country due to the associated damage and huge adaptation costs. Agriculture contributes to about one-fourth (24.1%) of gross domestic product (GDP) and provides employment to 50.1 percent of the economically active population in Nepal.⁶ Moreover, low-income people from rural areas of Nepal are more vulnerable to climate change because of their high dependence on the agricultural sector for livelihood and poor coping capacity for climate induced disasters. Nepal's diverse geo-climatic system, which combines heavy monsoons, steep terrain, and remoteness, renders the country vulnerable to natural disasters. The impact of disasters is pronounced in marginal populations, who are already hampered by poverty and disempowerment.

Impact of Climate Change in Nepalese Agriculture

Nepal's livelihood profile is highly exposed to climate risk, and the economy is particularly vulnerable to shocks affecting the agricultural sector. In the rural areas of Nepal, agriculture

---

5 Nepal Climate Change and Development Report, 2022

6 Economic Survey, 2022/023, Ministry of Finance, Government of Nepal.

is the main source of income which highly relies on small-scale, rain-fed agriculture and dry-land farming systems where productivity is severely impacted by climate change. The nature of agrarian livelihoods, with a high degree of subsistence, smallholder farming, reliant on rain fed crop production and livestock, in the low-lying Terai areas and floodplains in river valleys, is highly exposed to flooding and associated losses in incomes and capital (land and assets).

Depending on the weather pattern, even small and short-period weather extremities badly affect food production and supply. The scarcity of surface and sub-surface water for irrigation during non-monsoon seasons combined with flood damages to the arable lands in summer adversely affects winter crop production. Livelihoods are also affected by other anthropogenic factors including deforestation, faulty agricultural practices, and insufficient strategies to cope with climate change. Changes in climatic factors like temperature, solar radiation, and precipitation have potential to influence crop production. Problems of frequent drought, severe floods, landslides, and mixed type of effects in agricultural crops have been experienced in Nepal because of climate change. A recent report suggests that about 90 percent of crop loss in Nepal can be attributed to weather or meteorological events, increased temperature, and climatic hazards such as erratic rainfall, droughts, and floods triggered by them.⁷ Climate change induces about 10 to 30 percent losses in the production of crops, livestock, and fisheries combined. The decline in yield and production results in poor availability and access to food, which leads to food insecurity and poverty. In Nepal, most

---

7 <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/climatechange/food/submissions/states/submission-clim>

farming households have very limited coping strategies in the face of a climate shock. Therefore, adapting to climate change and strengthening household and community resilience is an important priority, while maintaining a low emission footprint.

The impacts of climate change on Nepalese agriculture are multifaceted, affecting crop yields, farming practices, and the overall resilience of agricultural systems. Understanding these impacts is crucial for developing effective adaptation and mitigation strategies to safeguard food security and the livelihoods of Nepalese farmers. The key impacts are enlisted below: -

a) Erratic Rainfall Patterns:

- Inconsistent monsoon rains lead to unpredictable water availability.
- Prolonged dry spells and unexpected heavy rains disrupt planting and harvesting schedules.

b) Increased Frequency of Extreme Weather Events:

- More frequent droughts cause water shortages, reducing crop yields.
- Flooding damages crops, erodes soil, and destroys agricultural infrastructure.

c) Temperature Changes:

- Rising temperatures affect crop growth cycles, reducing productivity.
- Higher altitudes experience shifts in suitable growing areas, impacting traditional crops.

d) Glacial Melt and Water Supply:

- Accelerated glacial melt alters river flows, affecting irrigation.

- Formation of glacial lakes increases the risk of Glacial Lake Outburst Floods (GLOFs), threatening farmland.
- e) Soil Degradation and Erosion:**
- Heavy rainfall leads to soil erosion, reducing soil fertility.
  - Landslides triggered by intense rains further degrade agricultural land.
- f) Changes in Crop Viability:**
- Traditional crops may no longer be viable in certain regions due to climate shifts.
  - Farmers may need to switch to climate-resilient crop varieties, which could affect cultural practices and food preferences.
- g) Food Security:**
- Reduced agricultural productivity threatens food security for millions of Nepalese.
  - Economic impacts from lower crop yields affect household incomes and livelihoods.

Initiatives Taken by GON and Other Stakeholders in Addressing the Adverse Impacts of Climate Change:

Various legal, programmatic, and institutional measures have been initiated to reduce the risks of and vulnerabilities to climate change that hinder the realization of the right to food and food security. The National Climate Change Policy 2019, Environment Protection Act, 2019, Nepal's Long-Term Strategy for Net-Zero Emission, Nepal's Second Nationally Determined Contribution, and National Adaptation Plan for Nepal (2021 -2050) are some of the major policy initiatives undertaken by the Government of Nepal (GON). Similarly, the

development partners (DPs) and international and domestic nongovernmental organizations have also been playing crucial roles in raising public awareness, strengthening early warning systems, mitigation, and adaptation, and building climate resilient communities. Some of the initiatives are:

- (i) National Climate Change Policy, 2019:** Nepal formulated the National Climate Change Policy in 2019 to address climate change impacts and help develop people’s coping capacities. It has the policy to improve food security, nutrition, and livelihoods by adopting a climate-friendly agriculture system. It identifies eight thematic and four cross-cutting areas, which are impacted by climate change and agriculture and food security is one of the important sectors.
- (ii) Environment Protection Act, 2019:** The Federal Parliament has issued “Environment Protection Act, 2019” to protect the fundamental right of each citizen to live in a clean and healthy environment, provide the victim with compensation by the polluter for any damage resulting from environmental pollution or degradation, maintain a proper balance between environment and development, mitigate adverse environmental impacts on environment and biodiversity, and face the challenges posed by climate change.
- (iii) Nepal’s National Adaptation Plan:** Nepal launched its first National Adaptation Plan, a comprehensive strategy aimed at bolstering the nation’s resilience against climate change, in November 2023. The National Adaptation Plan outlines 64 specific adaptation interventions across eight key economic sectors. The three most urgent priority sectors

were identified as: agriculture and food security; forests, biodiversity, and watershed conservation; & disaster risk reduction and management.

(iv) National Adaptation Program of Action (NAPA): In 2010, the GON approved the National Adaptation Program of Action, which identified the following national adaptation priority areas:

- Promoting community-based adaptation through integrated management of agriculture, water, forest and biodiversity sector.
- Building and enhancing adaptive capacity of vulnerable communities through improved system and access to services related to agriculture development.
- Community-based disaster management for facilitating climate adaptation.
- Glacial lake outburst floods monitoring and disaster risk reduction, and forest and ecosystem management for supporting climate-led adaptation innovations.
- Adapting to climate challenges in public health and ecosystem management for climate adaptation.
- Empowering vulnerable communities through sustainable management of water resource and clean energy support, and promoting climate smart urban settlement.

(v) Local Adaptation Plans for Action: The Local Adaptation Plan for Action was developed in 2011, which has facilitated development of adaptation plans by local governments across the country.

(vi) Research and Development: NARC has recommended several technologies to mitigate and adapt to the impact of

climate change, such as resource conservation technologies (e.g., zero tillage, bed planting, minimum tillage, surface seeding, crop residue management, etc.), rainwater harvesting, soil moisture conservation (e.g., mulching), slope stabilization and management, management of high/low temperature stress, crop diversification, community-based seed production, and cultivation of stress tolerant crop varieties.

(vii) Renewable Energy Promotion:

- Encourages the development of renewable energy sources like solar, hydro, and wind power to reduce greenhouse gas emissions.
- Implements programs to provide clean energy access to rural communities.
- Supports the development of mini and micro-hydropower projects.

Other Stakeholder Initiatives:

(i) Community-Based Adaptation Projects

- NGOs like CARE Nepal, WWF Nepal, and ICIMOD implement projects to enhance community resilience.
- Focus on water management, sustainable agriculture, and disaster risk reduction.
- Provide training and resources to build local capacity for climate adaptation.

(ii) The United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) Support

- Provides technical and financial support for implementing National Adaptation Program of Action(NAPA) and Nationally Determined Contribution (NDCs).

- Facilitates access to international climate finance mechanisms such as the Green Climate Fund (GCF).
- (iii) World Bank and Asian Development Bank (ADB) Programs**
- Fund infrastructure projects that incorporate climate resilience, such as flood management systems and climate-resilient roads.
  - Support initiatives to improve water resource management and agricultural productivity.
- (iv) International Center for Integrated Mountain Development (ICIMOD)**
- Conducts research on climate change impacts in the Hindu Kush Himalayan region.
  - Promotes regional cooperation and knowledge sharing on climate adaptation and mitigation.
  - Implements pilot projects on glacial lake management, ecosystem conservation, and sustainable livelihoods.
- (v) Climate Change Adaptation and Disaster Risk Reduction Initiatives**
- Organizations like the Red Cross and Practical Action work on disaster preparedness and response.
  - Implement early warning systems for floods and landslides.
  - Provide training for communities to develop emergency plans and resilient infrastructure.
- (vi) Agricultural Development Programs**
- Programs like the International Fund for Agricultural Development (IFAD) support climate-resilient farming practices.

- Promote the use of improved seed varieties, soil conservation techniques, and integrated pest management.
- Enhance market access for farmers to improve livelihoods.

Major Gaps in Climate Change Policies, Programs, and Practices

Nepal has formulated policies and programs for climate change mitigation and adaptation but there are challenges in implementing them. There is a gap between demand and supply of the climate change focused programs in terms of resource, technology, capacity, quality, and time. Challenges include the lack of uniformity in understanding the multi-sectoral issues of climate change among the inter-sectoral agencies, poor coordination among the stakeholders, insufficient investment for research and development, lack of basic data on impacts of climate change and potential loss or damage resulting from climate-induced disasters, and failure to mainstream climate change issues into the overall development process. Similarly, Nepal has poor access to global climate finance mechanisms such as Green Climate Fund and Climate Compensation Fund.

The climate change mitigation and adaptation programs are not prioritized by subnational governments in terms of resources and focus. There are issues of ownership and sustainability of climate change programs implemented by Developing Partner's in the field. Early warning systems are not strong enough to provide reliable, timely weather-related information to farmers so that they could be better prepared earlier for potential climate hazards. Farmers have poor access to climate resilient

agricultural technologies due to insufficient extension workers, lack of resources, and poor extension services. There are threats of extinction of indigenous underutilized crops, land races, and genetic resources, which may be the potential future smart crops to be adopted easily in a changed climate.

Potential Measures for Improvement

Response to climate change in Nepal has been growing in recent years with an effort to cope with the changing situation and build resilience capacity into adaptation to climate change. In this context, national priorities should be focused to achieve more efficient, effective, and equitable food systems that address challenges in environmental, social, and economic dimensions across productive landscapes. Farmers are trying to reduce the impacts of climate change and variability by changing cropping patterns, switching crop varieties, riverbed farming, and improving technology and water management practices. However, these practices are autonomous and are unlikely to build long-term adaptation and resilient food production systems. Therefore, there is a need for short-term and long-term strategies for planned adaptation practices.

- (a) Short-term Strategies:** Understanding and addressing the climate change impacts and its integration into the planning and budgeting system at all levels of the government in the agriculture sector is a crucial task to be implemented with high priority in Nepal. In the short term, adaptation is needed, so the focus should be on the following strategies:
- i. Raising Public Awareness:** Awareness raising increases the knowledge of individuals, business and industry managers,

organizations, and decision makers. It aims to ensure that all relevant stakeholders understand the impacts of climate change and take action to respond to certain impacts.

- ii. Capacity Building of Extension Workers:** Climate-resilient capacity building for extension workers and farmers is essential for sustainable agriculture development and food security. It enables individuals, organizations, and societies to mitigate and adapt to climate change. Therefore, GON and DPs should introduce innovative capacity building mechanisms such as training, technology demonstrations, field visits, and workshops for extension workers and farmers, which encourage strengthening capacity of researchers, extension personnel, and farmers in dealing with climate change issues in agriculture.
- iii. Adoption of Climate-Smart Agriculture (CSA):** Adoption of the CSA concept would be the best strategy to improve the integration of agriculture development and climate responsiveness. It helps to achieve food security and broader development goals under a changing climate and increasing food demand. CSA initiatives sustainably increase productivity, enhance resilience, and reduce/remove greenhouse gases, and require planning to address tradeoffs and synergies between these three pillars: productivity, adaptation, and mitigation. Mainstreaming CSA requires critical stocktaking of ongoing and promising practices for the future, and of institutional and financial enablers for CSA adoption.

For example:

- Cultivating Climate-Resilient Crop Varieties
- Conservation Agriculture and Agroforestry

- Water Management and Soil Moisture Conservation
  - Integrated Pest Management
- iv. **Promotion of Future Smart Crops:** Conservation, development, improvement, and promotion of neglected and underutilized species should be initiated in policy, program, and resources as future smart crops. They have important roles in sustaining farming systems, human nutrition, food security, and socioeconomic importance.⁸ They can flourish in areas where rainfall is low and erratic, offer greater and more stable yields, and have a higher tolerance to stress factors such as diseases, pests, drought, and extreme temperatures.
- v. **Strengthen Early Warning System:** An early warning system is an adaptive measure for climate change, using integrated communication systems to help communities prepare for hazardous climate related events. It enables early action before disasters and mitigation of their impact.
- (b) **Long-term Strategies:** Stable, long-term livelihood strategies resilient to climate change are useful to address food security and agricultural livelihood related challenges that people of Nepal have been facing. Cutting carbon is the only long-term solution for avoiding climate impacts. Ways to mitigate climate change that are compatible with long-term sustainable development goals must be initiated. These include transforming and integrating food, water, and energy systems, promoting sustainable agricultural practices, protecting, and developing carbon sinks, and promoting carbon dioxide capture, use, and storage. Some of the potential intervention in long-term strategies will be:

---

8 Joshi et al., 2019. Future smart food crops in Nepal: A necessity for future food and nutritional security. <https://www.researchgate.net/publication/341902896>

- i. Increase Investment in Research and Development:** Well-funded agricultural research and development systems play an important role in transforming agri-food systems and helping countries to achieve the Sustainable Development Goals. It will help to develop low-cost, sustainable, and climate-resilient agricultural technologies suitable to Nepalese farming systems.
- ii. Develop Pest Forecasting System:** Pest forecasting refers to the accurate monitoring of pests and predicting pest outbreaks through analyzing relevant data based on biology, mathematics, and statistics. It is important for farmers to achieve good pest control. Accurate and timely pest forecasting can help farmers take timely measures to effectively control agricultural pests and reduce the detrimental effects of pesticide abuse on the environment and the human body.
- iii. Promote Protected and Precision Farming:** Precision agriculture aims at increasing productivity, decreasing production costs, and minimizing the environmental impact on farming. Horticultural crops production under protected conditions can increase productivity three- to five-folds over open field conditions.⁹ Examples include farming in high-tech greenhouses and farming in simple plastic tunnels.
- iv. Provide Quality Extension Services:** Extension services can strengthen the resilience of farmers by improving access to knowledge and inputs. Provision of quality extension services has been demonstrated to improve agricultural productivity and farm income. Institutional capacity building of agricultural extension agencies is very important for dissemination, adoption, and diffusion of agricultural technologies into the farming system.

---

9 Precision and Protected Horticulture in Nepal. https://www.researchgate.net/publication/330797680_Precision_and_Protected_Horticulture_in_Nepal

- v. **Ensure Seed Security:** Seed is the foundation of the entire food system and the core of agro-ecology in the world. About 90 percent of the food we eat begins with seeds - which speaks to the heavy dependence of humans on plants for food.¹⁰ Therefore, seed security by extension is food security. Development and maintenance of superior inbred lines and pure lines by National Agricultural Research Council (NARC) are also a critical success factor for seed chain maintenance in the country.
- vi. **Build Strategic Infrastructure:** Storage infrastructure, including grain silos, warehouses, and cold storage, is essential to the agricultural sector. It reduces post-harvest losses, enables year-round availability of seasonal goods, safeguards the cash flow of agricultural businesses, and contributes to food security. Warehouses help in price stabilization of agricultural commodities by checking the tendency to making post-harvest sales among the farmers. Warehouses also offer the facility of market information to persons who hold their produce in them.
- vii. **Promote Private Sector Engagement:** The private sector plays a critical role in bolstering national food security, increasing economic growth, and creating transformative change in the country's agricultural sector so it can be more commercial, competitive, and inclusive.
- viii. **Link Farms with Industry:** Initiate contract farming to link agriculture with industry. Contract farming can contribute to both increased incomes for farmers and higher profitability for industry. When efficiently organized and managed, contract farming reduces risk and uncertainty for both parties as compared to buying and selling crops on the open market.¹¹

---

10 Seed Security, a Means to Food Security. <https://www.linkedin.com/pulse/seed-security-means-food-adebusola-deborah-oyenuga-mfre>

11 Advantages and problems of contract farming. <https://www.fao.org/3/Y0937E/y0937e03.htm>

- ix. Alignment to Advance Climate-Resilient Development:** Alignment of country-level policy processes under the 2030 Agenda for Sustainable Development, the Paris Agreement, and the Sendai Framework for Disaster Risk Reduction can help to advance climate-resilient development. Alignment can increase coherence, efficiency, and effectiveness in country policy processes for improved outcomes.

* * *

References:

- CBS, 2022. National Sample Survey of Agriculture FY2021/22, Central Bureau of Statistics, Kathmandu.
- GON, 2020. The Sixteenth Plan (FY2081/82 – FY2085/86). National Planning Commission, Singhadurbar, Kathmandu.
- MOALD, 2022. Statistical Information on Nepalese Agriculture FY2020/21. MOALD, Kathmandu.
- MOF, 2023. Economic Survey of FY2022/23, Singhadurbar, Kathmandu,
- NSO, 2023. Fourth Nepal Living Standards Survey 2022/23, National Statistics Office, Kathmandu.
- NSO, 2023. National Agriculture Census, 2022. National Statistics Office. <https://censusnepal.cbs.gov.np/results/downloads/national>.
- NSO, 2023. National Population and Housing Census, 2022 (National Report). National Statistics Office.<https://censusnepal.cbs.gov.np/results/downloads/national>.
- TEPC, 2023. Foreign Trade Situation of Nepal in the First Six Months (July-January) of FY2023/24.
- Trade and Export Promotion Center. <http://www.tepc.gov.np/>.
- MOALD, 2024. Agriculture Development Strategy (ADS) Joint Sector Review (JSR). Fifth Annual Report. MOALD, Kathmandu.

Total Quality Management and its Implementation in the Banking and Public Sector

Anil Kumar Jha *

Introduction

Quality can mean different things to different people. It refers to the overall characteristics and features of a product or service, which include its shape, size, appearance, durability, performance, reliability, after-sales services, and more. Quality is closely related to the expectations of customers for a product. It primarily focuses on fulfilling the needs and preferences of customers. A customer-driven quality product or service ensures that customer requirements are met beyond their expectations. Hence, quality can be defined as: Quality as Excellence, Quality as Value, and Quality as conformance to specifications and, Quality as meeting and/or exceeding customer's Expectations.

Total Quality Management (TQM) is a management philosophy that aims for continuous improvement in quality across all organizational activities. It focuses on enhancing production, marketing, after-sales services, and employee performance to boost customer satisfaction. Originally developed for manufacturing, TQM has gained importance in the service sector, including banking and public institutions (Jha, 2023).

Literature Review

Total Quality Management (TQM) is an essential approach for improving organizational strategies and performance, contributing to profitability through high-quality products and

---

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

services (Alharth et al., 2017). Its roots date back to before World War II when U.S. organizations began using statistical methods to improve product quality (IYIDA, 2012). In the 1930s, Dr. W. Edwards Deming and Walter A. Shewhart developed management processes for effective industrial intervention.

In the 1940s, Joseph Juran and Armand Feigenbaum further advanced TQM in Japan, with Feigenbaum coining the term "Total Quality" at a 1969 conference in Tokyo. The success of Japanese quality management in the 1980s and 1990s led Western companies to adopt TQM (Robert R, 1993). The Malcolm Baldrige Award was introduced in the late 1980s in the U.S., and the EFQM Excellence Model was launched in Europe in 1992.

Today, TQM is often called Business Excellence, reflecting modern practices. TQM has gained traction in recent years as organizations focus on enhancing customer service and adapting to demands, ultimately aiming for business excellence and a competitive edge.

Total Quality Management (TQM) distinguishes itself from quality control and quality assurance by emphasizing the enhancement of all facets of service and product quality throughout the organization. As noted by Magd and Karyamsetty (2020) and Yusof and Aspinwall (2000), with further endorsement from Gharakhani et al. (2013).

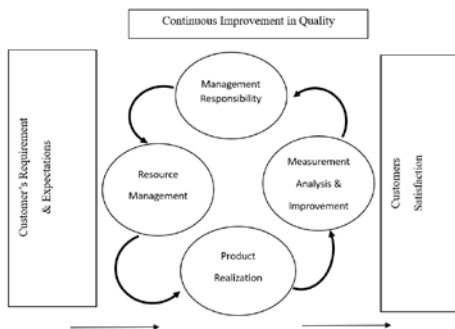

Figure 1: TQM Process

Features of Total Quality Management (TQM)

- 1) It is customers Centered approach
- 2) It is continuous Process
- 3) It is team driven
- 4) It includes every aspect
- 5) Commitment of top management is necessary

Technique of Total Quality management (TQM)

- 1) Benchmarking- compare with performance of other organizations.
- 2) ISO Certification- Achieve quality certificate by international organization for standard.
- 3) Quality Assurance-
- 4) Quality Circle- A team of specialist employees made for quality improvement.
- 5) Six Sigma- Defect prevention rather than detection was used by Motorola in 1980.
- 6) Kaizen Management- Japanese system to eliminate wastage.
- 7) Pareto Analysis- Construction of a Bar Chart to reduce quality problems.
- 8) Fish-Bone Diagram- Cause and effect diagram to solve problems and improve quality.
- 9) Control Chart- Used to analyze variation from standard.

Managerial Roles in Implementing Total Quality Management (TQM)

- Understanding of top management regarding TQM.
- The commitment of top management is necessary.
- Making Quality as Organizational Culture.
- Operational managers need to make sure things are in order.
- Continuous measurement of performance and comparison with predetermined standards.
- Lead subordinates to improve quality every time.

Implementing TQM in the Organization

There is no single solution for planning and implementing TQM in the organization. Each organization is unique in terms of culture, managerial practices, and processes used to create and deliver products and services to customers. Hence, the TQM strategy varies from one organization to another organization. However, there are some primary elements that should be present in implementing the TQM strategy.

- 1) Top management commitment.
- 2) Assess the current culture, level of customer satisfaction, and quality management.
- 3) Identify and communicate core values and principles.
- 4) Develop a TQM Master Plan.
- 5) Identify the customer's demand and expectations.
- 6) Map the process through which an organization meets its customer's needs.
- 7) Formulate terms for process improvement.
- 8) Daily process management and standardization.
- 9) Evaluate the process and plan, and revise if necessary.
- 10) Constant employee awareness and feedback.
- 11) Reward process establishment.

Why TQM Fail?

- 1) Weak commitment of top management.
- 2) Taking TQM as a short-term strategy.
- 3) Taking guarantee of success after implementation.
- 4) Lack of employee commitment.
- 5) Poor communication system.
- 6) Absence of proper review technique.

Objectives of Study

The study's main objective is to examine the role of Total Quality Management (TQM) in the service sector including the banking sector and public sector. Some specific objectives include:

- 1) To understand the concept, features, technique, and role of management in implementing TQM.
- 2) To identify the challenges of implementing TQM in the Banking and public sector.
- 3) To understand the role of TQM in managing employee work and individual lives.
- 4) To suggest how to implement TQM in the Nepalese Banking Sector.

Research Question

Does TQM influence the effectiveness and efficiency of service delivery in banking industries and public institutions?

Methodology

The current study is based on an exploratory research design. Past studies and theories have been used to understand and analyze the issue, and a conclusion has been drawn based on descriptive data analysis and analysis of previous studies carried out by various authors.

Analysis of Study

TQM in Service Sectors

In the service industry, Total Quality Management (TQM) places a strong emphasis on customer satisfaction, process improvement, cost reduction, and increased efficiency to enhance the quality-of-service delivery. TQM is a powerful management tool that integrates both internal and external

customers and helps organizations provide high-quality services with limited resources.

Steps for Implementing TQM in a Service Industry

The following steps are outlined in Juneja, Ahmad, and Kumar (2011) and Mohanty and Behera (1996) for the implementation of TQM in a service sector:

To create a strategy for service quality, establish a clear goal, and maintain flexibility and discipline. Top management must initiate and promote a quality improvement program, with the CEO playing a vital role in demonstrating strong and visible commitment. Their involvement can be communicated through encouragement, guidance, and direct intervention.

Analyze the service process and define the quality measures: The mechanism by which service functions work must be well established and its quality dimensions should be defined for successful enforcement and review. In a service system, the quality dimensions are defined as cost dimension, time dimension, psychological dimension, and error dimension. Organizations must review their current policies, documentation, and monitoring processes and develop new effective measures that require input from customer feedback while determining quality measures;

Build process control system: The establishment of process controls is important for constant management of the service process. To this end, reviewing the current process is important to define core performance areas, gather data, and establish a trial management system. The emphasis must be on recognizing what needs to be assessed and tracked to provide consumer satisfaction;

Investigate the process to find improvement opportunities: This phase aims to determine internal process issues that affect customer service and cost and examine the process improvement opportunities;

To improve process quality, the participation phase focuses on enhancing and sustaining high performance through regular staff discussions on quality improvement and management success. In the service sector, maintaining service quality is essential, achievable only through the application of Total Quality Management (TQM) principles (Fatemi, Wei, and Moayeryfard, 2016; Zakuan et al., 2012; Juneja, Ahmad, and Kumar, 2011).

TQM in the Banking Sector

Many people see banks as part of the finance industry, prioritizing financial performance over service quality. Resources focus on managing assets and cash, often controlling customers instead of meeting their needs. In large banks, while asset protection may have multiple vice presidents, customer service typically ranks low and is managed by lower-level staff. As a result, existing systems do not effectively promote customer loyalty. Total Quality Management (TQM) in banks includes several key dimensions:

- a) Reliability: Ensuring that operations are completed efficiently and effectively to foster customer trust.
- b) Response Level: Respond promptly to customer demands while minimizing delays.
- c) Employee Qualifications: Guaranteeing that staff possess the skills necessary to deliver exceptional service.
- d) Accessibility: Providing customers with easy access to service providers and facilitating communication.

- e) Communication: Promoting effective information exchange between service providers and customers.
- f) Priority: Being attentive to the interests and needs of customers during service delivery.
- g) Safety: Preparing for potential risks and establishing plans to address any issues that may arise.
- h) Caring: Striving to ensure client comfort and satisfaction at all times.
- i) Physical Aspects: Maintaining a high standard of appearance for both equipment and personnel to reflect quality.

Requirement for TQM Implementation in Banking Sectors:

- Leadership and top management commitment
- Customer focus and satisfaction
- Human resource training and empowerment
- Employee involvement and recognition
- Information analysis and management
- Process management
- Quality system
- Teamwork
- Benchmarking
- Continuous improvement and innovation
- effective communication
- Strategic quality planning

Role TQM in Banking Sectors

The banking sector is essential to the global economy, catering to the varied needs of individuals, businesses, and industries (Chang et al. 2021; Daga et al. 2021). To effectively address the changing demands of its customers, the banking

sector must consistently improve its operations and enhance customer satisfaction (Vlašić et al. 2022). The role of TQM in banking sector can be presented as:

- i. Leadership:** Leadership is vital in Total Quality Management, serving as the foundation for improvement strategies. Effective leaders unify purpose and guide employees towards shared goals, creating an environment where they feel involved and valued. This enhances employee efficiency and motivates them to achieve organizational objectives related to customer satisfaction and financial performance.
- ii. Teamwork:** Research has shown a positive relationship between Total Quality Management (TQM) and teamwork, highlighting its impact on job performance, organizational characteristics, and quality of working life (Peter H. et al., 2000). Teamwork provides diverse solutions to challenges by utilizing a range of knowledge and skills, enhancing team members' decision-making abilities and opportunities within the organization.
- iii. Communication:** Effective communication is essential during organizational change and daily operations as it helps maintain morale and motivate employees. It serves as a key link in Total Quality Management (TQM), fostering shared understanding among all parties—employees, suppliers, and customers. Top management must share essential TQM information with employees.
- iv. Training and Education:** Central to Total Quality Management (TQM) is intrinsic motivation, which encourages employee involvement in decision-making and

fosters responsibility, requiring enhanced skills through effective training (Syed, 2008). The necessary training varies based on organizational needs, typically focusing on problem-solving, communication skills, quality awareness, statistical process control, safety, and technical competencies (Syed, 2008).

- v. **Employee Engagement:** Employee engagement is the emotional commitment and involvement of employees towards their organization. As defined by Gemma R.S. et al. (2009), engagement is demonstrated through dedication, advocacy, and the willingness to utilize talents in support of the organization's goals. This commitment can lead to increased profits, improved retention, higher productivity, enhanced efficiency, customer satisfaction, and better service quality. Research by Rogel (2018) shows that engaged employees help reduce training times, minimize defects, and decrease workplace incidents. Engagement levels can vary based on factors like personality, age, education, training, organizational environment, management involvement, and communication.
- vi. **Rewards and Recognition:** Jamie King (2018) defined rewards and recognition as acknowledging exceptional performance and promoting specific values in employees. Recognition is a timely appreciation of an individual or team's efforts, while rewards serve as tangible forms of appreciation (Jones, 2019). Research shows that effective rewards and recognition enhance organizational values, improve team performance, and boost customer satisfaction. For instance, 90% of employees report that recognition positively impacts their engagement (Jones, 2019), and a Glassdoor (2018) study found that 80% are

motivated to work harder for an appreciative manager.

- vii. Top Management Focus:** Research emphasizes the vital role of strong top management commitment in Total Quality Management (TQM) (Olusanjo, 2019). Studies show that this commitment enhances employee and organizational performance, leading to higher-quality outcomes and increased profits (Saraph et al., 1989; Anderson et al., 1994). Top management's focus includes providing a clear vision and goals, creating improvement plans, and evaluating processes to boost service delivery.
- viii. Continual Improvement:** Maggie Millard (2018) defines continual improvement as a model where companies pursue incremental enhancements in their services, products, and processes. This consulting practice involves re-evaluating organizational operations to implement ongoing improvements. Such methodology is crucial for scaling processes, achieving efficiency, and increasing profits (Rever, 2020). Ultimately, continual improvement is vital for business success and financial performance, prompting organizations to create plans that focus on cost reduction and resource optimization.
- ix. Customer Focus:** Customer focus is an organization's ability to effectively respond to current issues and enhance future customer experiences through proactive engagement. A strong customer focus leads to higher retention rates and increased profits. Research shows that 61% of customers will boycott a company after a negative experience.

TQM in Public Organizations:

Implementing TQM in public organizations is challenging due to various barriers. The orthodox TQM is not suitable for the government environment, as service provision is more challenging than manufacturing products.

The question is, how relevant is TQM (Total Quality Management) to public institutions? There are significant difficulties associated with adopting TQM's principles or implementing its practices in public organizations. This is because the stakeholders, political system, institutional settings, culture, and other factors create an environment for the public organization. Therefore, these system contexts must be taken into account when transforming public organizations into TQM (Madsen, 1995).

Problems/Barriers to implementing TQM in Public Organizations:

- Defining customers,
- Inappropriate emphasis on inputs and processes,
- Governmental culture,
- Lack of customer focus,
- Too many procedures,
- People working in divisional "silos,"
- Too many targets,
- Lack of awareness of strategic direction,
- The belief that staff is overworked and underpaid,
- Domination by stakeholders.
- Uncertainty in goals,
- The threat of disruption due to a turbulent political environment,
- The multiplicity of accountability mechanisms, and
- Government action's ambiguous meanings confound TQM implementation.

Total Quality Management (TQM) can be advantageous in the public sector when adapted to specific conditions of public service delivery. However, the varying degrees of publicness among institutions complicate the application of a universal "reformed TQM" approach. To understand the relationship between TQM and public organizations, it helps to compare TQM with two paradigms of public administration, highlighting effective implementation mechanisms in public institutions.

1) TQM and New Public Management (NPM)

In the 1980s, New Public Management (NPM) emerged in the public sector, bringing Total Quality Management (TQM) to the forefront. NPM, based on rational and public choice theories, aims to enhance efficiency and government performance. While TQM and NPM overlap significantly, with some arguing TQM is more effective for public organizations than traditional bureaucracy, TQM has also shown to outperform Taylorism in private organizations.

NPM focuses on three primary goals: economy, efficiency, and effectiveness, evolving to include the 5 E's: economy, efficiency, effectiveness, excellence, and enterprise. TQM emphasizes processes and requires a strong organizational culture, collaboration, and managerial commitment, while NPM encourages competition among units to lower costs and improve performance, with less emphasis on top leadership.

Reformed TQM integrates some NPM principles into public organizations. Mathiasen (1999) notes that "TQM provides a systematic rationale for the NPM idea of government that both works better and costs less." Soft versions of TQM, which focus on performance and human resource management, align more closely with NPM than hard versions, which stress processes.

Different TQM versions may suit varying contexts. Despite their similarities, notable differences highlight TQM's bureaucratic aspects, such as a focus on procedures and training.

2) TQM and Bureaucracy

Traditional public administration, rooted in the theory of bureaucracy, is often contrasted with New Public Management (NPM). The combination of Total Quality Management (TQM) and bureaucracy is viewed by many as contradictory, as traditionalists argue that TQM undermines core principles like law, equity, and public interest in the public sector.

Despite criticisms, TQM and traditional public administration share common goals. Critics claim TQM can create mechanistic solutions and new forms of control, mirroring bureaucratic principles. Both approaches strive for a standardized and stable system for organizational development, as noted by Max Weber.

TQM functions as a quality management system that emphasizes quality control through inspection and the use of statistical tools. It requires trained staff to ensure compliance with established standards, along with clear job roles and responsibilities.

Both bureaucratic organizations and TQM aim to ensure adherence to standards of quality, speed, and precision. They rely on defined authority, regulations, and documented procedures to maintain consistency in operations.

The challenge of implementing TQM in public institutions lies in balancing client-focused services with public accountability. Success depends on how well leaders communicate the organization's mission to guide actions within a diverse environment.

Challenges of Adopting TQM in Public Organizations:

- 1) Lack of consistency.
- 2) Short-term thinking.
- 3) Personal review systems or evaluations of performance, merit ratings, and management by objectives.
- 4) Mobility of management: job hopping.
- 5) Use of visible figures only for management.
- 6) Excessive costs.

Conclusion:

TQM, or Total Quality Management, is a management philosophy that originated in the private sector to achieve long-term success and better profits. It became popular in the public sector when the federal government implemented TQM successfully as a result of presidential desire. However, implementing TQM in banking and public sector organizations is not an easy process. To do so successfully, the tools and practices required tailoring to meet the goals of the banking sector and public sector such as improving services, reducing costs, and becoming more efficient.

Total Quality Management (TQM) in the Nepalese banking sector has the potential to significantly improve current conditions, making the system more beneficial for the public while enhancing profitability. Although the Nepalese banking system has received praise from experts—especially during times of recession—there is still considerable room for development, particularly in customer relations.

To implement TQM effectively in banking, several strategies can be considered:

1. Training employees to improve their skills and knowledge.
2. Fine-tuning the product mix to better meet customer needs.

3. Strengthening top management's commitment to quality.
4. Streamlining processes to ensure quality is maintained from the top down and bottom up.
5. Considering the reduction of the retirement age to retain younger talent.
6. Introducing employee development programs that resemble academic courses.
7. Monitoring performance and providing appropriate rewards based on achievements.
8. Empowering employees both professionally and personally.
9. Ensuring customer satisfaction is a priority in all operations.

These strategies create a strong Total Quality Management (TQM) approach in the banking and public sectors. Successful TQM adoption requires committed leadership and involvement. It may also necessitate changes in leadership styles to empower employees in continuous process improvement. TQM often boosts the efficiency and responsiveness of public sector organizations to customer needs. With diminishing public revenues due to political and economic factors, administrators must maximize resources, and TQM is a proven tool to achieve this.

* * *

References:

Al-Jarrah, M.F.M., Hailat, K.Q. and Jarah, B.A.F., Total quality management and its role in improving customer relations in Jordanian Islamic banks. *Uncertain Supply Chain Management*, DOI: <https://doi.org/10.5267/j.uscm.2022.11.003>, vol. 11, no. 1, pp.119–126, 2023.

- Ali, A., TQM Implementation and Its Effectiveness in Private Commercial Banks in Bangladesh. *The International Journal of Business & Management*, DOI: <https://doi.org/10.24940/theijbm/2021/v9/i7/bm2107-036>, vol. 9, no. 7, 2021.
- Asenge, Lubem, E., C.A, A. and S.M, T., Total Quality Management Practices and Performance of Deposit Money Banks (DMBs) in Nigeria. *South Asian Research Journal of Business and Management*, DOI: <https://doi.org/10.36346/sarjbm.2019.v01i04.001>, vol. 01, no. 04, pp.161–167, 2019.
- Biermann, F.; Kanie, N.; Kim, R.E. (2017). Global Governance by Goal-Setting: The Novel Approach of the UN Sustainable Development Goals. *Curr. Opin. Environ. Sustain.* 2017, 26–27, 26–31.
- Daga, R., Nawir, F. and Pratiwi, D., Strategies to Improve Service Quality Through Digitalization of Banking Services at PT. Bank Negara Indonesia (Persero) Tbk. *Quantitative Economics and Management Studies*, 2(5). DOI: <https://doi.org/10.35877/454ri.qems359>, vol. 2, no. 5, 2021.
- F. Talib,. Z. Rahman and M. Qureshi, "Impact of Total Quality Management and Service Quality in the Banking Sector," *J Telecommun Syst Manage*, vol. 1, no. 2, pp. 1-2, 2012.
- George, G.; Howard-Grenville, J.; Joshi, A.; Tihanyi, L.(2016). Understanding and Tackling Societal Grand Challenges through Management Research. *Acad. Manag. J.* 2016, 59, 1880–1895.
- M. Hassan, "Evaluating the Financial Performance of Banks Using Financial Ratios- A Case Study of Erbil Bank for

Investment and Finance," *European Journal of Accounting Auditing and Finance Research*, 2014.

L. Kumari, "Bank employees' perception about quality of work life and its impact on job behavior in district Ludhiana," *Indian Journal of Commerce & Management Studies*, vol. IV, no. 2, 2013.

Tareke, A.A., The Effect of Total Quality Management Critical Success Factors on Organizational Performance. *The International Journal of Business & Management*, DOI: <https://doi.org/10.24940/theijbm/2020/v8/i5/bm2005-053>, vol. 8, no. 5, 2020.

Uddin, M. B., & Akhter, B. (2012). Determinants of Customer Satisfaction of Banking Industry in Bangladesh. *Pakistani Journal of Commerce and Social Sciences*, 6(2), 241–256.

Money Changing Business: A Policy Review of SAARC Nations and Implications for Nepal

Suprima Poudel*

Introduction

Money changers play a crucial role in international tourism by facilitating the exchange of local currency. These entities, which can be organizations, firms, or individuals, help both foreign visitors and nationals exchanging foreign currency into the local currency of a country. Whether it is Nepalese citizens traveling abroad or tourists visiting Nepal, money changers serve as the essential point of contact for currency exchange. This exchange process not only supports seamless financial transactions but also fosters economic activity by enabling tourists to access goods and services in the local economy.

Money changing activities are also performed by Banks. However, due to limited working hours, customer crowd for other banking products and public holidays, money changers have become easier source of money exchange to tourists, be it at mid-night or during a holiday. Also, due to huge presence of money changers in touristic places, it has become even more accessible. This business thrives alongside an increase in tourist arrivals and contributes significantly to the accumulation of foreign currency. As a result, money changers are often subject to the regulatory oversight of central banks. These regulations ensure transparency, prevent illegal activities such as money

---

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

laundering, and maintain the stability of the financial system. However, the operational models, regulatory frameworks, and licensing requirements for money changers vary from country to country. Even within the SAARC region, there are notable differences in how money changers are regulated. These variations reflect the diverse economic landscapes, levels of tourism development, and regulatory priorities of each member country. For example: some countries have flexibility in setting exchange rate while some nations expect these companies to comply strictly with the provided rate. Money changers are indispensable to international tourism and economic stability, particularly in tourism-dependent economies like Nepal.

The relevance of comparing money changer policies among SAARC nations lies in their regional similarities, shared economic and political contexts as developing nations, and comparable social structures. Additionally, money laundering concerns hold a similar level of significance across these countries, making regulatory comparisons valuable.

A recent example is the foreign exchange crisis in the Maldives, where prompt government intervention in regulating money changers underscores the importance of these entities in financial stability. This highlights the necessity of studying money changer policies across SAARC nations to understand the nature of regulation and how their forex landscape is evolving. As a member of SAARC, Nepal can leverage this comparative analysis to refine its own policies, ensuring smoother regulation of money changers, which in turn contributes to the overall economic framework.

Regulation of money changers in SAARC Nations

1. Afghanistan

The Money Changing Business in Afghanistan is guided by Activities of Foreign Exchange Dealers and Money Service Providers Regulation. The licensing of Foreign Exchange Dealer (FXD) is done by the licensing section of Non-Banking Financial Institutions Supervision Directorate General of DAB. In Afghanistan, the capital requirements for Money Service Providers (MSPs) and Foreign Exchange Dealers (FEDs) vary based on the type of entity and shareholding structure. For local companies, the minimum capital requirement is AFN 5,000,000 (or its equivalent in other currencies), with an ongoing capital requirement of at least AFN 1,000,000. Companies with foreign national owners or shareholders are subject to higher capital requirements, with a minimum of AFN 10,000,000 and an ongoing capital requirement of at least AFN 5,000,000. For individual foreign exchange dealers, the required guarantee amounts differ by location: AFN 200,000 in Kabul, AFN 150,000 in Nangarhar, Kandahar, Paktia, Herat, Balkh, and Kunduz, and AFN 100,000 in other provinces.

The license period for this business is usually 3 years and these businesses should apply for renewal 3 weeks before date of expiry. FXDs are not allowed to add the words such as bank, Investment Company, Trade Company or other words show the activities other than the money services or exchange to its business name. Compliance officer should be appointed by these businesses. FXDs should not accept deposit from customers, provide loans or transfer money to and from various geographic locations.

In regards to AML/CFT, the entities are required to strictly comply with AML/CFT regulations and prepare procedures and policies to prevent. The NBFISD is liable to inspect market areas where entities without license are suspected to carry out money changing business.

2. Bangladesh

Foreign Exchange Regulation Act, 1947 guides the foreign exchange transactions in Bangladesh. Licensing of money changers and authorized dealers to carry out such businesses is done by Foreign Exchange Policy Department. The license is valid for 1 year. The licensed institution should apply for renewal before 2 months of the expiry of the license to Foreign Exchange Operation Department or area office of Bangladesh Bank. The premise used for money changers cannot be used for any other business activity and nor can these businesses have branches. Encashment certificate should be issued after purchase of foreign currency. The limit is set for exchange of foreign currency for outgoing Bangladeshi Nationals to USD 1000 per year by money changers. However, foreign exchange for more than USD 200 requires valid visa. The limit is only USD 500 for foreign nationals heading outwards after presenting the encashment certificates. Each sale of foreign currency should be stamped in the passport of outgoing individual. The journey has to be undertaken within 2 weeks after receipt of foreign currency. Money Changers are required to set their own buy/sell rates and display in the counter. Bangladesh Bank has, a web based real time transaction reporting platform. Each transaction of Money Changer with customers shall have to be reported to the above mentioned system. Such reporting will generate an acknowledgement in PDF format with unique transaction ID and Bangladesh Bank monogram for each transaction. The

printed copy of the acknowledgement report shall have to be delivered to the client.

3. Bhutan

The Royal Monetary Authority of Bhutan regulates and supervises activities of money changers in Bhutan. Bringing in and taking out amount up to USD 10,000 is permitted without any sort of declaration and clearance. Money Changers come under Authorized Dealers III as categorized by RMA. The AD III is allowed to buy foreign currency (Bank notes and Travelers cheque) from visitors to Bhutan. They can only deal in convertible currency and IC. This institutions are required to strictly comply on provisions relating to AML/CFT prevalent within the nation. In regards to exchange rate, they receive the daily exchange rates from RMA. These entities should input all the transactions relating to purchase of foreign currency in the AMC system developed by the central bank of Bhutan. Consolidated monthly statement, bank deposits of foreign currency and other required documents are sent to RMA via the most efficient channel, such as secure file transfer and electronic real-time reporting systems.

4. India

Foreign Exchange Management Act, 1999 guides money changing activities in India. Carrying out money changing activities without a valid license from Reserve Bank of India is liable to be punished under the act. Entities willing to get a license of FFMC are required to have a minimum Net Owned Funds (NOF) of INR 25 lakh to apply for a single-branch license and INR 50 lakh to apply for a multiple-branch license and this amount should be maintained on ongoing basis. Any amount of foreign currency can be brought in by travelers but Travelers

cheque or currency notes up to USD 10,000 and foreign currency notes above USD 5000 require to be declared through currency Declaration Form at custom authorities. The money changers are required to put up exchange rates of the day by 10:30 a.m. FFMC and Authorized Dealers II should submit a consolidated statement of all their offices to RBI by 10th of succeeding month. All single branch FFMCs having a turnover of more than USD 100,000 or equivalent per month should institute a system of monthly audit. Single branch FFMCs having turnover equal to or less than USD 100,000 or equivalent per month may institute a system of quarterly audit. Encashment receipt should be issues by authorized money changers. If encashment receipt isn't issued, un-spent Indian currency cannot be converted to foreign currency later on.

5. Maldives

There are 212 authorized money changers in Maldives as of 17th September, 2024 which mostly includes hotels and resorts that are spread across multiples islands of Maldives. Maldives introduced new regulation to tighten control over foreign currency transactions following severe shortage of foreign currency transactions. The license is divided into tier 1 and tier 2 wherein companies established to buy and sell foreign currency under the companies act falls under tier 1 and Companies licensed to operate tourist resorts under the Tourism Act fall under tier 2. Application fee for new money changers willing to operate as tier 1 money changers is MVR 20,000 and tier 2 money changers is USD 1300. Renewal fee is MVR 10,000 for tier 1 and USD 650 for tier 2. Security deposit USD 50,000 should be placed in MMA at all times. Similarly, Tier 1 Money changers have a valid license for 5 years whereas Tier 2 Money changers for the duration of the license to operate

the tourist resort under the Tourism Act. Transactions of Tier 1 MC are limited to MVR 50,000 or its equivalent in foreign currency per customer per day (does not include transactions with a licensed bank) but cash transactions are not permitted for Tier II. MMA sets the rate of money exchange and any Money changers deviating from the rate are liable to a fine from MVR 10,000 to MVR 1,000,000.

6. Nepal

The capital requirement of Money Changers differs as per the currencies that money changers deal. For buying of convertible currency, Rs. 15 lakh and for buying and selling Indian Currency Rs. 10 lakh and for dealing in both currency Rs. 20 lakh is required. The foreign currency should be deposited in Banks and Financial Institutions within 2 days of transaction. Foreign Exchange Encashment receipt should be mandatorily issued with carrying out money exchange transactions. Nepal Rastra Bank can conduct on-site as well as off-site supervision of the entities as per need. The money changers are required to submit their monthly statement to supervision department via an online system “FXOL” within 15th of every consecutive month. Money Changers should document the valid passport of foreign national while carrying out foreign transaction and require self-declaration in customs for transactions above 5,000 USD. Money changers are required to form AML/CFT policies and implement while also presenting quarterly risk assessment report to the department.

7. Pakistan

The Net worth capital; requirement for getting authorized money changer license from State Bank of Pakistan is Rs. 2 million for single branch and 5 million for multiple branch.

License is granted only to Pakistani nationals and resident Pakistani firms and companies who are paying Income Tax. For multiple branch license, taxpayer should be paying at least Rs 70,000/- per annum and for single branch license Rs 25,000/- per annum. Tax and bank loan defaulters will not be eligible for grant of license. Money Changers commercial name should not include words such as bank, financial institution, Investment Company, trading company, real estate or any other word indicative of activities other than money changing business. Though, all transactions should be carried out in rates specified in the exchange rate board, AMCs can negotiate rates for large transactions and should follow the same working hour or more as banks. AMCs are required to submit a weekly report of their sales and purchases for the weeks ending on the 8th, 15th, 22nd, and the last day of each month to the area office of the Exchange Policy Department. The State Bank can withdraw license if the AMCs don't carry out transaction for three consecutive months, doesn't submit weekly statement for 8 consecutive weeks and doesn't apply for renewal before activities.

8. Sri-Lanka

The capital requirement varies according to location for money changing business in Sri Lanka. The annual capital requirement for money changers in Shopping Malls, Star Class Hotels and International Airports is Rs. 5 million and 15 million for other places. No extra capital is imposed for money changers willing to have two branch, given than at one branch is opened outside Western Province. For more than 2 branches, additional 5 million per branch capital is required. Two directors of the company should be income tax payers, paying tax of not

less than Rs. 60,000 each per annum. Yearly turnover rate is specified for money changer depending upon their nature and location as follows:

Business Duration	Minimum Annual Turnover required per outlet (million USD)			
	Permitted only for buying & exchanging		Permitted for buying, exchanging & selling (up to \$5000)	
	Within the Western Province	Outside the Western Province	Within the Western Province	Outside the Western Province
Initial 2 years (For new money changing outlets at Shopping malls, Star Class Hotels and International Airport)	0.75	0.5	3.5	3
Initial 2 years (Other Money Changers)	1.5	1	4	3
3rd & 4th Year	2.25	1.5	5	4
From 5th year onwards	3	2	8	7

Money Changers are required to implement automated systems for business processes, including customer receipts and daily balance maintenance. The Department of Foreign Exchange will monitor activities via a specified CCTV system installed at the business location. The company's stated capital can cover costs for the CCTV installation and automation.

Compliance checks for CCTV installation and computerization readiness will occur before the issuance of the operating permit.

Policy Implication for Nepal

While there are many similarities in money changer's regulation policy among SAARC nations, there are differences too. Nepal can take those best practices to make money changer regulation more effective. The recent change in Money Changer Regulation in Maldives to tackle the scarcity of foreign currency is an evidence of the role these businesses can play in maintaining national foreign reserve. The policy of ongoing minimum capital requirement from Afghanistan can be effective to tackle the problem of capital deterioration of money changers in Nepal. Location-wise capital requirement is another effective policy implication that Nepal can derive to avoid clustering of money changers in one particular location. Similarly, having different capital requirement as well as license renewal rate for money changers operating in prime location as compared to other money changers is another effective strategy to avoid clustering at one place by providing some incentive in terms of capital and fees. One major similarity we notice across majority of SAARC nations that is not present in Nepal is the concept of branch. While money changers are operating in a small shutter in Nepal and are huge in numbers which causes them to run a bleeding business, money changers in other nations are bigger in size with multiple branches. This seems quite an urgent need for Nepal in order to make the supervision process effective. These businesses are run mostly by individuals and derive smaller profit due to which imposing the fines and penalty feel too personal and harsh. Adding up to it, is the practical difficulty for a single individual (in some cases with lesser understanding on policies and lacking ability to prepare the reports as demanded by NRB guidelines due

to age or poor academic background factor in generational business) to understand and comply the regulations. The web based real time transaction reporting platform of Bangladesh that generates receipt with unique Id for each transaction is another amazing breakthrough in money changer supervision among SAARC nations. This combined with CCTV system like that of Sri Lanka can drastically reduce need and cost of on-site supervision and help decrease the unrecorded transactions and unauthorized sales of foreign currency by money changer that are likely to happen with manual system. Similarly, inspection of entities carrying out money changing activities without holding license is also carried out by NBFISD in Afghanistan which makes the supervisory scope wider and supervision effective. These inputs can help to make policy improvements in Nepal and make this business more formalized by reducing the unauthorized transaction while also contributing to increase the foreign currency reserve of the nation.

* * *

References

Bangladesh Bank. INSTRUCTIONS FOR MONEY CHANGERS.

In *INSTRUCTIONS FOR MONEY CHANGERS*. https://www.bb.org.bd/aboutus/regulationguideline/foreignexchange/feguidevol1/2_b.pdf

Central Bank of Sri Lanka. (2017). *Obtaining a Money Changing Permit as a Restricted Dealer under Section 4(2)(a) & 4(2)(b) of the Foreign Exchange Act, No. 12 of 2017*. https://www.dfe.lk/web/index.php?option=com_content&view=article&id=80&Itemid=512&lang=en

Da Afghanistan Bank. (2021). *Activities of Foreign Exchange Dealers and Money Service Providers Regulation*.

<https://dab.gov.af/sites/default/files/2021-02/Activities%20of%20Foreign%20Exchange%20Dealers%20and%20Money%20Service%20Providers%20Regulation.pdf>

Nepal Rastra Bank. (2077). *Nepal Rastra Bank Money Changer Licensing and Supervision Bylaw*. https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2019/12/NRB-Money-Changer-Bylaw-2077_4th-Amendment.pdf

Reserve Bank of India. (2021). <https://www.rbi.org.in/commonman/English/scripts/FAQs.aspx?Id=24>

Royal Monetary Authority of Bhutan. (2024). *Licensing and Regulatory Guidelines for Authorized Money Changers, 2024*. https://www.rma.org.bt/media/Laws_By_Laws/Licensing%20and%20Regulatory%20Guidelines%20for%20Authorized%20Money%20Changers,%202024.pdf

State Bank of Pakistan. (2002). https://www.sbp.org.pk/fe_manual/chapters/chapter2.htm

Zahir, A. Z. (2024, October 15). *Regulation on Money Changing Businesses - CTL Strategies*. CTL Strategies. <https://www.ctlstrategies.com/latest/regulation-on-money-changing-businesses/>

The Rare, Severe and Unexplainable Swans in the Nature: Green Swans

Utsav Raj Pant*

The Black and the Green Swans

Think about the 2007-2008 market crash, the 2011 Fukushima nuclear disaster in Japan or the astonishing success of google. These events have three major characteristics. First, they are unexpected and rare, thereby falling outside the realm of regular expectations. Second, the impacts of these events are wide-ranging or extreme and third, the origin and effects of these events can be explained only after they occur. In all these three events, extreme impact and their retrospective predictability are the common characteristics. Nassim Nicholas Taleb, a *Lebanon born American Mathematician and statistician*, in his epoch-making book *The Black Swan: The Impact of Highly Probable*, refers such events as black swan events. The unexpected phenomenon or events which are rare, difficult to predict and have severe impact are termed as black swan events. Such events can be anything from a natural disaster to a disruptive technology or a terrorist assault. Black swan events when they occur demonstrate how unanticipated circumstances can cause significant disruptions to systems, be they technological, political, or economic. These events highlight the world's unpredictability and cast doubt on the notion that most things can be anticipated or planned for.

The climate change, which have massive impact with global consequences is highly unpredictable and is also often

---

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

termed as black swan event. The book published by Banks for International Settlements entitled '*Central banking and financial stability in the age of climate change*' refers the climate change risk events as *green swans* or *climate black swans*. The green swan concept describes rare, unforeseen environmental disruptions and climate-related hazards that have the potential to have significant systemic effects. These events arise from both physical risks (e.g. rising temperatures, melting Himalayan glaciers, erratic rainfall patterns and frequent extreme weather events)¹ and transition risks (e.g., policy shifts, technological disruption in industries like fossil fuels). Due to the uncertainty and high nonlinearity, the chances of occurrence of these risks are not reflected in past data and green swan events are considered even more severe than black swan events as they occur through a complex chain reaction and have cascade effects which can ultimately pose an existential threat to humanity. In this regard, climate change could therefore increase the frequency of "green swan" events and be the cause of the next systemic financial crisis. Thus, the assessment and management of climate related risks is a sine qua non for ensuring stability of financial systems and human mankind.

The Green Swans and Monetary Instability

Climate change poses an increasing challenge to central banks and monetary policymakers since its effects go beyond physical and economic threats to affect inflation, employment, and financial stability. The climate change shocks coupled

---

1 Extreme weather events are defined – in a meteorological sense – as events at the “edges of the complete range of weather experienced in the past. They include extreme values of certain meteorological variables, such as large amounts of precipitation (e.g. floods), high wind speeds (e.g. cyclones), high temperatures (e.g. heat waves).

with natural disasters poses the risks of widening inequalities and threatens the future food and water security. The natural disasters and extreme weather events create the pressure on supply of agricultural products causing the food prices to increase in short term (Heinen Andreas, 2019). For instance, Farmers in South Australia's Mid North region suffered severe drought conditions in 2018, with rainfall much lower than typical. Some locations received only 108mm of rain compared to the typical rain of 350-400mm. The drought has caused crop failures making farmers unable to harvest their wheat crops, resulting in significant financial losses and lower wheat yield thereby reducing Australian wheat production and potentially exerting upward pressure on international prices.

In addition, the green swan events can reduce the productive capacities of economies as climate change have long-term effects on agricultural yields, resulting in resource shortages and reduced labor hours owing to heat waves. The gradual rise in heat waves is likely to reduce the physical and cognitive performance of workers, causing a decrease in the effective labor supply. A survey of experimental studies by Dell (2018) concluded that each degree over 25°C is associated to a productivity loss in various cognitive tasks of about 2 percent. Likewise, Samuel Fankhauser - (2005) found extreme temperatures could also lead to negative health effects, and lead to an increase in the mortality and morbidity of the population due to the increased incidence of diseases such as malaria. Hence, global warming, in the long run could impact human capital through phenomena such as mass migration, surge in poverty, inequality and social unrest. These events in turn nudges the reallocation of scarce

and productive resources towards the measures related to the adaptation and mitigation to climate change.

On the other side, climate-related uncertainties and can induce the precautionary savings and reduce incentives to invest. The collective effects of these factors can reduce the real equilibrium interest rate and therefore increase the likelihood that a central bank's policy rate will be constrained. Hence, green swan events could diminish the space for conventional monetary policy by lowering the equilibrium real rate of interest as savings and investment in economy both gets reduced through this phenomenon. In this context, for monetary policymakers, this downward shift in equilibrium rate of interest presents challenges by distorting the transmission mechanism of policies made and also limiting the room for conventional interest rate cuts for monetary policy makers. In this regard, green swans make economies more vulnerable towards hitting the lower bound of the interest rates.

The Green Swans and Financial Instability

The risks to financial stability from green swan events stem from physical risks and transition risks. According to Batten (2018), *Physical risks* are those risks that arise from the interaction of climate related hazards with the vulnerability of exposure of human and natural systems, including their ability to adapt. Gradual global warming and extreme weather events are the two major forms of physical risks. The economic costs and financial losses due to the green swan events like storms, floods, heat waves are the outcomes of physical risks. As a result of these risks, the destruction of capital gets induced and the profitability of exposed firms declines, which in turn fuels a reallocation of financial wealth. For example, the rising

sea levels could affect the pricing of real estates in the regions exposed to sea. Such real estate's generally sell at discount rate relative to equivalent properties in unexposed regions.

On December 12, 2015, the 196 attendees of the 21st United Nations Conference of the Parties (COP21) in Paris established a target to keep global warming well below 2 degrees Celsius over pre-industrial levels and to work toward a 1.5-degree Celsius increase. In this regard, *Transition risks* that relate to the process of adjustment towards a low-carbon economy. Transition risks stem from the possible process of adjustment to a low carbon economy and its possible effects on the value of financial assets and liabilities. Transition risks include changes in market preferences, social norms, regulatory changes, reputational effects, technology advancements or restrictions, and other unpredictable effects that could arise from a quick low-carbon transition. For example, a rapid and ambitious transition to lower emissions pathways means that a large fraction of proven reserves of fossil fuel cannot be extracted, becoming “stranded assets” which could have systemic consequences for the financial system. As a fact, limiting global warming to less than 1.5°C or 2°C requires keeping a large proportion of existing fossil fuel reserves in the ground and this causes the current selling assets to get stranded. For instance, a study by Ekins (2019) found that in order to have at least a 50% chance of keeping global warming below 2°C, over 80% of current coal reserves, half of gas reserves and a third of oil reserves should remain unused from 2010 to 2050. In this regard, the value added of many other economic sectors dependent on fossil fuel companies will probably be impacted indirectly by the transition risks.

According to (Patrick Bolton, 2019) physical and transition risks can materialize in terms of financial risk in five main ways namely credit risks, market risk, liquidity risk, operational risk and insurance risks. Climate related hazards can cause borrowers' ability to repay their loans to deteriorate, increasing the likelihood of default. Furthermore, escalating credit risks may also result from the possible depreciation of collateralized assets. Similarly, as a result of transition risks, with the rise of stranded assets, the investors perception on financial assets could change and potentially lead to a havoc and fire sales. This loss in market value can trigger a market crash or even financial crisis. In this context, due to the impact of credit and market risks, banks whose balance sheet could get hit and it may be unable to meet its liquidity needs in the short term, leading to funding risks and a tension on interbank market. Likewise, the offices or data centers of institutions can get impacted by physical risks and the operational procedures of institutions could get affected, ultimately creating a ripple effect and impacting other institutions across its value chain. Finally, physical risks may lead to larger than anticipated insurance claim payouts for the insurance and reinsurance industries also. In this regard, the need to address the green swan events seems to be an urging need for central banks and policy makers in order to assure the stability of prices and financial system.

Catching up the Swans: Greening the Central Bank Polices

While central banks do not have particular formal mandates to manage the green swans, they are already managed as part of their primary objectives to ensure price and financial stability. Recognizing the economic risks posed by climate change, such

as extreme weather events and the transition to a low-carbon economy, the need for central banks to adapt their policies to support sustainability is on the rise. In this regard, central banks have started undertaking actions that focus on managing the climate risks by greening their monetary policy.

Greening monetary policy refers to the intentional incorporation of environmental and climate goals into central banking tools and frameworks. This approach recognizes the critical role central banks may play in addressing climate change and advancing environmental sustainability. In this regard, central banks have been emphasizing the of mitigating climate risks through their monetary policy. The monetary policy plays an important role in the transition to a low-carbon economy by influencing the funding conditions of firms. Central banks by adjusting their monetary policy could reinforcing the misallocation of resources in the economy and make sure that climate risks are addressed in a proper way. For instance, central banks could introduce the polices that move the credit toward green assets and away from brown ones². The greening of monetary policy operations could involve steering the eligibility criteria towards low-carbon assets. By introducing the separate eligibility criteria, central banks can play a pivotal role in reducing the cost of capital for low carbon sectors relative to high carbon sectors. This can take the form by lowering the risk weights for low carbon projects and inducing a higher capital requirements and risk weights for carbon intensive projects and sectors. By pricing-in environmental risks and applying the appropriate haircuts to account for these risks, or by strictly

---

2 Non-sustainable financing and investments which support the fossil fuel industry or carbon intensive activities.

excluding asset classes that are not aligned with the green transition plans, collateral frameworks could theoretically be used by central banks to scale up sustainable finance. Similarly, differential or preferential green-targeted refinancing lines at a favorable terms and lower interest rates for designated green asset categories can also foster channelization of resources to green sectors.

Likewise, central banks can introduce, mandatory minimum/maximum credit quotas and fixed lending requirements for financial institutions to allocate a fixed percentage of their loan portfolio to specified asset classes, sectors, industries, or geographical areas. For instance, via priority sector lending, mandating that a certain share of a loan portfolio to specific sectors, or through subsidized refinancing rates is the most common measure practiced by central banks in south Asia. In addition, the development of classifications, standards and green taxonomies to identify sustainable economic activities and related assets has been an increasing focus for financial policymakers, especially in South Asia. These interventions aid to regulate the financial institutions in a *libertarian paternalistic*³ manner and influences to shift capital towards the green and the low-carbon economy.

As a means to foster green financing, central banks can use their balance sheets to buy green or thematic bonds or otherwise construct asset purchase programmes to prefer green or thematic bonds. Issuing the green/thematic bonds and using the proceeds of such bonds in public sector projects which will help in reducing the carbon intensity of the economy is the practice observed in European region. The issuance of green/

---

3 Libertarian paternalism aims to influence people's choices in ways that improve their lives while preserving freedom of choice

thematic bonds would also help in price discovery for other financial instruments and give a fillip to development of a market for green financing ecosystem in the country. Besides this, the European nations with stronger reporting mechanisms of green financing and easy availability of data on green finance, are emphasizing on carrying out climate stress tests of financial institutions in order to monitor and assess the resilience of their system towards green swans. All the practices mentioned above depicts the gravity of the green swan events and highlights the need for policy makers to address such issues in timely manner. In a nutshell, to solve systemic risk stemming from climate change and environmental degradation, central banks play a critical role in developing a sustainable and regenerative economy. By harnessing climate financing to enhance human flourishing, promote environmental stewardship, and build resilience to climate change impacts, central banks can assist in achieving the ultimate goal of human mankind which is *eudaimonia*⁴.

* * *

References

- Batten, S. (2018). Climate change and the macro-economy. *Staff Working Papers, Bank of England*.
- Botti, N. B. (2022). *Paving the Way for reener Central Banks*.
- Dell, M. (2018). What Do We Learn from the Weather? The New Climate–Economy Literature. *Journal of Economic Literature*.

---

4 In the works of Aristotle, eudaimonia is used as the term for the highest human good.

- Ekins, M. a. (2019). After the Crash: Oil Price Recovery and LNG Project Viability. *Natural Resources*.
- Heinen Andreas, K. J. (2019). The Price Impact of Extreme Weather in Developing Countries.
- Patrick Bolton, M. D.-L.-R. (2019). *Central banking and financial stability*. Bank for international settlements.
- Samuel Fankhauser, R. S. (2005). On climate change and economic growth. *Resource and Energy Economics*.

Trump 2.0: What to Expect and Wisest Decision for a Global Economy

Prabidhi Adhikari*

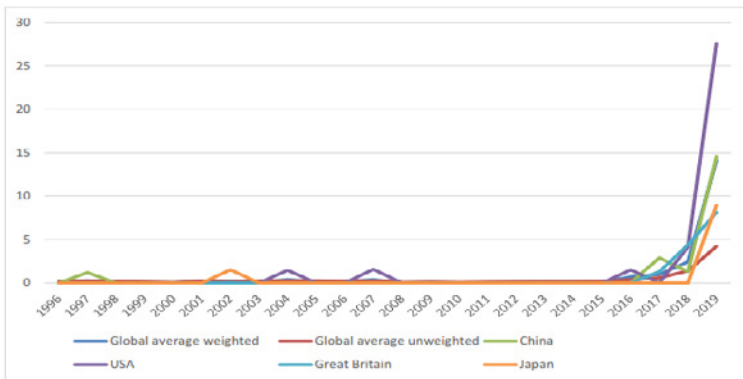
The trade conflict between the United States and China has escalated significantly, with both countries imposing much higher tariffs on each other's goods. US tariffs on Chinese imports have risen sharply, from 3.1% in 2017 to 21 % in 2021, with a potential rise to 26.6 % in coming years (Bekkers et al. 2020). Similarly, China's tariffs on US exports have increased from 8% to 21.8% in 2021, with a possible rise to 25.9 % in coming years (Bekkers et al. 2020). These tariffs have had a notable impact on trade flows: US exports to China dropped by 7% in 2018 and by 19% in early 2019, while Chinese exports to the US initially grew by 7% in 2018 due to stockpiling ahead of tariffs but fell by 13% in early 2019. (Comments: Please add dates)The US has justified the tariffs with several arguments, including addressing trade imbalances, achieving reciprocal tariffs, bringing back manufacturing jobs, and countering Chinese policies like weak intellectual property protections and forced technology transfer. However, most economists find little economic basis for the first three arguments, while the fourth remains complex and beyond the scope of this discussion. Beyond the direct effects, the trade conflict has created significant uncertainty, which has affected global trade and investment. Increased uncertainty discourages businesses from starting exports and reduces overall investment. In the US, studies estimate that investment has already declined by 1%-2% due to this heightened trade uncertainty (Bekkers et al. 2020).

---

* Mechanical Engineer, Nepal Rastra Bank

Trade Uncertainty

In 2019, global trade growth slowed sharply, with trade volumes increasing only 0.3% in the first three quarters. At the same time, trade uncertainty rose to record levels, driven largely by tensions between the US and China. A Trade Uncertainty Index by Ahir et al. (2019) shows a significant spike, especially in the US and China, highlighting that uncertainty is concentrated in major economies. This raises questions about how much these tensions contributed to the trade slowdown. Uncertainty about trade policies (TPU) affects both trade and investment. When companies are unsure about future tariffs, they hesitate to start exporting because of the high upfront costs, as shown by Handley and Limao (2017), who found that reduced uncertainty after China joined the WTO boosted exports. TPU also makes companies delay investments. Krugman (2019) explains that if companies knew tariffs would stay or be removed, they could plan accordingly, but uncertainty makes both exporters and local producers hold back. Studies by Caldara et al. (2019) and Altig et al. (2019) estimate TPU has reduced U.S. investment by 1%-2%, based on business surveys and data.

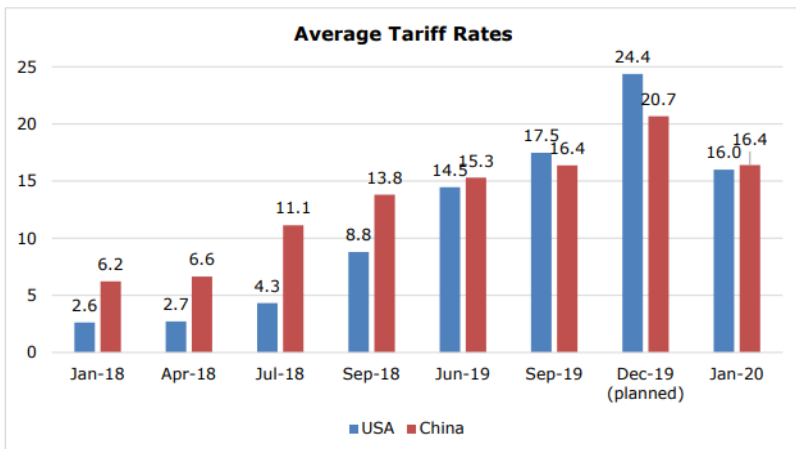
Source: Ahir et al. (2019)

Figure 1: Trade Uncertainty Index from 1996 to 2019, Selected Countries and Global Average

Trade Diversion

The trade conflict between the United States and China has caused significant trade diversion, with both countries seeking alternative sources for goods affected by tariffs. However, the patterns of trade diversion differ markedly between the two nations. In the United States, imports from third countries like Vietnam, Taiwan, Korea, and Japan have increased, particularly in sectors such as agriculture, processed food, and fossil fuels. This shift reflects a reorganization of supply chains, as the US replaces Chinese imports with goods from these countries. Studies suggest that regions such as Latin America, Australia, and New Zealand have also gained in specific sectors, benefiting from the diversion of trade caused by higher tariffs. In China, the response has been different. Slower economic growth in 2019 reduced overall demand for imports, while the country's reliance on intermediates for exports to the US further dampened trade with third countries. Sectors like electrical equipment saw a sharp drop in imports, especially from Asian countries such as Japan and Korea. This decline highlights the ongoing reorganization of value chains in East Asia. Research also explores the effects of tariffs on prices and welfare, particularly in the United States. Studies by Amiti et al. (2019a, 2019b), Fajgelbaum et al. (2019), and Cavallo et al. (2019) consistently find that US tariffs fully passed through to higher importer prices, with no reduction in Chinese export prices to offset these costs. Cavallo et al. (2019) note that, while some higher import costs were passed on to consumers (e.g., for washing machines), retailers often absorbed these costs through lower profit margins. Additionally, US export prices fell in response to retaliatory tariffs, affecting affected products more than non-affected ones.

The tariffs have also impacted US manufacturing employment. Flaaen and Pierce (2019) identify three channels: increased employment due to protection, decreased employment from higher input costs, and decreased employment from retaliatory tariffs. They find that, in the short term, the negative effects outweighed the positives, leading to a net decline in manufacturing jobs. Handley et al. (2020) highlight another impact, showing that tariffs on intermediate inputs reduced the export growth of affected products by two percentage points compared to unaffected goods. Overall, the literature paints a complex picture of trade diversion, price impacts, and employment effects stemming from the US-China trade conflict, with significant implications for global supply chains and economic dynamics. These can be illustrated with the included figures below:

Source: Bekkers et al. (2020)

Note: average tariff rates on US imports from China and Chinese imports from the US are weighted by total imports from China and total imports from the US in 2017 respectively.

Figure 2: Evolution of Average Tariff Rates

What to Expect?

The objective of improving American standards of living and safeguarding fundamental security interests appears to be aligned with policies aimed at suppressing other economies, reflecting the core principles of the Trump administration. As it stands, the only discernible approach from the new administration taking office in January 2025 seems to be a one-size-fits-all strategy: hammer everything which looks like a nail (Swing Every Sword at Shadows that Resemble an Enemy). A recent broadcast mentioned the possibility that export controls on various technological materials; however, putting China in those situation, is not going to suppress the Chinese economy down forever; it may provide the U.S. a four-to-five-year advantage at best. However, if China were to adopt similar retaliatory policies, including antitrust actions targeting companies like NVIDIA, it could result in a 15% revenue loss for NVIDIA over the same period. Such uncertainties also negatively impact American farmers who depend on exports of crops like soybeans, corn, and wheat, much of which rely on the Chinese market. The last time Trump imposed tariffs, the government mitigated the impact by providing subsidies to farmers yet farm incomes still declined. If China reduces its reliance on U.S. exports, turning instead to alternatives like Brazil, it could weaken the U.S.'s global agricultural standing. Nevertheless, some limited positive outcomes may emerge from these strategies. For instance, Trump's policies might pave the way for opportunities in the U.S. for Chinese electric vehicle producers or Taiwan Semiconductor Manufacturing Companies. Such developments could bring advanced technology and expertise to American shores, creating job opportunities and addressing some employment concerns.

The ultimate objective of U.S.-China economic relations should mirror the goal of economic relations with any country in the world. The current U.S. economic policy toward China, which appears to focus on suppressing the Chinese economy or denying its ability to grow and thrive, is highly destabilizing. Such an approach often provokes counterproductive responses from China, ultimately harming U.S. interests. Therefore, any country, including the U.S., must pursue its important objectives without denying China—or any other nations with which it is not in active hostilities—the opportunity to succeed. This highlights that the policy of any major economies which aims to ensure robustness and resilience while safeguarding technological supremacy, particularly in critical and strategically limited areas, as seen in U.S.-China policy approaches. Rather than adopting purely adversarial measures, the U.S. should aim to maximize living standards for its people. A key factor in this endeavor is focusing on real wages—defined as workers' wages relative to the prices of goods they purchase. This can be achieved by either increasing workers' wages or reducing the cost of goods they consume. Additionally, policies should emphasize ensuring fair market access for American producers in China and other countries. Concurrently, there should be a recognition of the benefits of low-priced goods for American consumers. Such outcomes can be facilitated through active trade negotiations and fostering mutual market access agreements.

I personally find the notion that the U.S. should prioritize maximizing the number of jobs or expanding the manufacturing sector unhelpful in the current context, where most sectors are already fully employed. Creating more jobs in one sector often leads to fewer jobs in another, making it a zero-sum game. Instead, the focus should be on enhancing efficiency and

ensuring economic policies that uplift overall living standards without disrupting the existing balance of the labor market. Creating more jobs in one sector often leads to fewer jobs in another, making it a zero-sum game. Instead, the focus should be on enhancing efficiency and ensuring economic policies that uplift overall living standards without disrupting the existing balance of the labor market. I agree with the statement made by some economists that the United States should focus on increasing inflation-adjusted defense spending rather than reducing it. Additionally, I strongly believe that the U.S. needs to prioritize international integration over policies that promote economic disintegration. Regarding China, the U.S. should focus on managing the relationship by acknowledging fundamental differences rather than attempting to suppress China's success. I disagree with the notion that increased decoupling from China benefits American workers, consumers, or the global economy. A more nuanced approach is required—distinguishing areas that necessitate a certain degree of separation, such as those involving security concerns, from areas like solar panels or electric vehicles, where cooperation is more beneficial. Research indicates that China outperforms the U.S. in many technological sectors. However, a narrative persists that the U.S. economy would improve if it were further decoupled from China. Such sentiment often misrepresents conclusions, overlook critical factors, including the potential benefits of increased exports to China and the cost advantages of lower-priced inputs, which enhance the competitiveness of American producers. Lower prices also enable more expansionary monetary policies, strengthening the broader economy. Ignoring these interdependencies undermines the complexity of U.S.-China economic relations. I also don't believe in the growing

sentiment suggesting that the overall American economy would improve through greater decoupling from China.

While there are valid security concerns in certain areas of trade involving Chinese technology such as communication or digital domain, there remain many mutual interests, such as addressing Climate. China is a highly efficient producer of Solar PVs and Thermal Energy Systems, and I doubt, anyone can explain me the National/ International Security criticality of having Solar Panels. A balanced and well-informed approach is necessary to manage these dynamics effectively.

When China joined the WTO, most people aren't aware that the United States didn't change its trade practices at all. US maintained the status quo, but China agreed to a series of steps to open its markets, not just for the U.S., but for others worldwide. Afterwards, China became the fastest-growing export market for 15 to 20 years until the Trump era. What the U.S. did change? however, was granting China Permanent Normal Trade Relations (PNTR), instead of renewing it annually. This shift had a significant impact, encouraging investors to build production facilities in China. If US removes PNTR, the rest of the world would still benefit from exporting to China, but the U.S. would no longer receive the advantages as negotiated, as China wouldn't be obligated to honor the terms they agreed on. This raises the question of why U.S. exporters, including those in agriculture, semiconductors, energy, and various other industries, would be undermined. Another issue is that without normal trading relations, the U.S. would revert to the standard tariff schedule, which, to many, is based on tariffs from the 1930s. This would mean imposing high tariffs across the board, potentially harming various sectors of the economy.

The question then becomes: why choose such a regressive policy, one that could reverse progress and put the U.S. back in a situation reminiscent of the Great Depression era? By abandoning normal trading relations, the U.S. would lose the negotiated benefits that have helped support exports and global economic engagement. This move could create unnecessary hardship for American producers and undermine the country's position in the global market.

The concern about initiating a trade war mainly stems from international trade imbalances, particularly in bilateral trade with China. However, it's important to understand that trade deficits or surpluses with specific countries don't inherently indicate an unfair system. Trade functions as part of a complex global network where nations specialize in different goods and services based on their strengths and needs. Expecting every trading relationship to be perfectly balanced overlooks the interconnected nature of the global economy and how these imbalances often complement each other across various sectors and partners. Focusing solely on bilateral balance oversimplifies the situation and may lead to misinterpreting the dynamics of international trade. A more important consideration is the broader issue of deficits and surpluses. Additionally, from my perspective, it's better to live in a country, or near one, that attracts global investment, rather than one where residents prefer to invest abroad due to lack of confidence in their own economy. Being in a country that the global market actively wants to invest in is a sign of economic strength and opportunity, even if it results in a net trade deficit. Attracting foreign investment usually means importing more than exporting, which is often a positive indicator of economic vitality. However, this becomes problematic if the investment is

driven by unsustainable government deficits rather than genuine economic opportunities. Managing fiscal policy and ensuring a sustainable federal budget deficit should be a priority for all countries in the 21st century.

In summary, while targeted tariffs and safeguards have their place in trade policy, overreliance on protectionist measures or unsustainable government borrowing can harm both domestic and global economic stability. A cooperative, historically informed approach is essential for effective economic policymaking.

Trade policies and government spending strategies need to strike a balance between short-term benefits and long-term stability to avoid harming both the economy at home and abroad. Trade imbalances—when a country imports more than it exports—aren't always harmful. Sometimes, they show strong foreign investment and global confidence in the economy. However, when these imbalances come from excessive government borrowing rather than real investment or growth, they can become a problem, needing better fiscal policies to fix. Tariffs, which are taxes on imports, can help address unfair trade practices or give struggling industries time to adapt, but overusing them can lead to harmful protectionism, trade barriers, and economic distortions. For example, the Plaza Accord in the 1980s helped reduce trade imbalances through teamwork, while the 1971 Nixon Shock, which relied on tariffs, strained global relationships.

Today, tariffs make up only a small part of government revenue, so they are not a practical way to fund budgets. Instead, policies need to focus on clear goals, like supporting key industries or helping countries in need. For instance,

working with allies to support Ukraine or manage trade with China through targeted measures, such as controlling advanced technology exports, can strengthen global partnerships. Overly protectionist policies and unclear objectives can scare off investors and slow down economic growth. At the same time, the U.S. faces growing financial challenges, such as an aging population, rising costs for services, and increasing national debt. To address these issues, tough choices must be made, like reducing government spending or increasing taxes. Without these adjustments, the country may struggle to respond to future emergencies or maintain economic resilience. Collaborative strategies, smart planning, and lessons from history are essential for building a stable and prosperous economy.

Conclusion

In the global development context, the speakers stress the importance of multilateral institutions like the World Bank and IMF. These institutions can act as neutral platforms to bring parties together, offer technical expertise, and drive cooperative solutions. While the U.S. has increasingly moved away from multilateralism, doing so weakens its influence and allows other nations to shape these systems. Trade uncertainties, policy shifts, and high tariffs are leading major economies to reduce reliance on US trade, weakening its global dominance, opting for de-dollarization and alternative currencies. However, this article does not address the impact of de-dollarization or alliances like BRICS. But, greater engagement, combined with institutional reforms to work faster and partner more effectively with the private sector, can enhance their impact. A crucial observation is that many developing nations alike Nepal, particularly low-income economies, are struggling with post-

COVID debt and growth challenges. U.S. policies that foster global resilience through trade, infrastructure, and growth strategies can help address these issues. However, America's turn toward protectionism and subsidies sends mixed signals, making it harder to encourage similar growth strategies abroad. A former African minister's remark that "the Chinese give us airports, and you give us lectures" serves as a stark reminder for U.S. policymakers to prioritize actionable development aid. Initiatives like the World Bank's recent \$100 billion commitment for the poorest nations exemplify the potential for impactful collaboration. By leveraging multilateral institutions and aligning global development with U.S. interests, the country can foster stronger alliances and a more robust international economic policy.

* * *

References

- Ahir, Hites, Nicholas Bloom and Davide Furceri (2019). The World Uncertainty Index.
- Altig, David, Nick Bloom, Steven Davis, Brent Myer and Nick Parker (2019). Tariff Worries and U.S. Business Investment, Take Two. Macroblog-Federal Reserve Bank of Atlanta.
- Amiti, M., Redding, S. & Weinstein, D. (2019a). The impact of the 2018 trade war on U.S. prices and welfare. CEPR Discussion Paper 13564.
- Amiti, M., Redding, S. & Weinstein, D. (2019b). Who's Paying for the US Tariffs? A Longer-Term Perspective. NBER Working Paper No. 26610.

- Bekkers, E., & Schroeter, S. (2020, March). An Economic Analysis of the US-China Trade Conflict. Economic Research and Statistics Division, World Trade Organization.
- Caldara, Dario, Andrea Prestipino, Matteo Iacoviello, Patrick Molligo, Andrea Raffo (2019). The Economic Effects of Trade Policy Uncertainty. International Finance Discussion Papers 1256, Board of Governors of the Federal Reserve System.
- Flaaen, Aaron, and Justin Pierce (2019). Disentangling the Effects of the 2018-2019 Tariffs on a Globally Connected U.S. Manufacturing Sector. Finance and Economics Discussion Series 2019-086. Washington: Board of Governors of the Federal Reserve System.
- Handley, Kyle, Fariha Kamal, and Ryan Monarch (2020). Rising Import Tariffs, Falling Export Growth: When Modern Supply Chains Meet Old-Style Protectionism. NBER Working Paper No. 26611.
- Krugman, Paul (2019). Tariff Tantrums and Recession Risks. Why Trade War Scares the Market so much. New York Times August 7 2019.
- Liu, J., Auboin, M., Haile, B., & Wang, Y. (Year). Trade finance and exports: Firm-level evidence from China. Economic Research and Statistics Division, World Trade Organizatio

Reducing our Digital Footprint: A guide to protecting your digital data and privacy

Shashank Ghimire *

Understanding Digital Footprint:

A unique path of digital data and information that a person leaves in the digital world while using the internet is called digital footprint. In simple terms, when someone uses the internet and performs any kind of online activity they leave some sort of traces, like a social media post, website cookies and sometimes, knowingly or unknowingly people might sign up to a spam website where the website collects every data and information of that person. These are the types of digital traces that people tend to leave on the internet and it might seem normal but it is sometimes dangerous as all the data and information might be misused.

There are 2 types of Digital footprints:

1. **Active digital footprints:** This is the information that the user knowingly shares about themselves.

For example:

- Posting on social media
- Sending emails
- Blog posts
- Social network connections

2. **Passive digital footprints:** This type of footprint is created without the awareness of the user.

---

* Student : Bachelor of Computer Science IIMS college, Kathmandu

For example:

- Browsing history
- Ip address
- Location tracking
- Cookies
- Data collected by apps running in the background

Advantages of digital footprints:

While it may seem that leaving even a single trace of digital existence is unsafe, that is not always true. Digital footprints do offer some real advantages to the internet users. Digital footprint can be used to create a more personalized internet experience for the internet users.

Suppose a user has been using a mobile phone for more than 5 years and wants to buy a new one. First, the user looks for information on the prices of the latest smartphones by visiting different websites. The websites they visit are stored in their browser history. When the user visits a website to browse for smartphones, the site often places cookies on their device, which are small files that store information about their browsing activity. This data is shared across different websites and apps on their phone or laptop, or even through their Google account. Based on this shared data, the user may start seeing advertisements for smartphones while using other apps like Instagram, Facebook, YouTube, etc.

While this may seem like an invasion of their data and privacy, it's not entirely true. The information stored in the form of cookies is used within the user's own devices, allowing data to be shared across apps, but no one else can access it. This allows users to have a more personalized internet experience.

Similarly, when a user uses social media platforms like Facebook and Instagram, they may see features like "People you may know," which introduce them to new people or connect them to friends or family who are not already connected on that particular platform. This is also an example of the personalized internet experience that users get because of their shared digital footprints.

In the same way, digital footprints help protect users by tracking locations. For example, if someone from a foreign country tries to access their account without permission, the platform can detect unusual activity and alert the user or any other person to potential unauthorized access.

Moreover, users can experience a simplified user experience through digital footprints, such as saved passwords, preferences, and activities. This allows users to resume tasks where they left off. This continuity reduces repetitive tasks like re-entering passwords or resetting preferences, ultimately saving time.

Disadvantages of Digital Footprints

While digital footprints provide benefits for internet users, they also have their disadvantages. Today, according to a report by the Pew Research Center, "81 percent of people believe that the risks of data collection outweigh the benefits."

Sometimes, spam websites, which might seem legitimate, take user information and use it without the owner's authorization. These websites may misuse the user's information or even sell it. This can lead to the release of private and sensitive information, such as financial details and personal identity information, which can result in a damaged reputation for the user.

Growing digital footprints can also create cybersecurity concerns. Cybercriminals can use various methods and strategies to exploit this information and data to access accounts, steal identities, and engage in other illegal activities. Once the data is exploited and becomes public on the internet, it can be very difficult to remove, resulting in long-term security risks.

Similarly, the same report from the Pew Research Center states that more than 50% of users do not like the way brands obtain their information from digital footprints and show ads. Many of them, according to the report, have decided not to use a product due to safety concerns.

Furthermore, many businesses today use the data-mining process, where a team of analysts gathers and analyzes consumer data, predicts what customers might want to buy, and sells customers' personal information to third-party advertisers.

Moreover, in recent years, consumers have become more concerned about data privacy as they grow aware of how companies track them. According to the NYTimes, in 2022, US state legislatures proposed at least 27 online privacy bills to protect personal data rights.

Why does Digital Footprint matter?

Digital footprints facilitate connections between individuals and communities. Social media platforms and online businesses use this data to help users find friends, groups, or even professional connections based on their personal interests, fostering a sense of belonging and community.

Today, everything is interconnected in the digital world. Users typically have one email address and one cell phone number

As discussed earlier, a digital footprint can determine a person's digital reputation, which is now considered as important as offline reputation. Once sensitive data is leaked, it becomes permanent and cannot be easily undone.

Furthermore, insights gained from analyzing digital footprints can enhance user experience, leading to better customer service. Companies use these insights to improve the overall customer experience based on feedback and behavior patterns.

Moreover, digital footprints collected from users on a large scale can provide valuable insights into societal trends, helping government organizations conduct research. For example, search patterns for symptoms and the location of recent virus outbreaks, such as Corona and Ebola, can be analyzed through digital footprints. Today, even social media discussions and trends indicate the spread of diseases and health concerns, as people, especially younger generations often post every small update on their social media profiles.

Similarly, digital footprints from GPS can provide insights into traffic patterns, public transportation use, and the population of a particular area. Urban planners can use this data, analyze it, and create optimized city layouts, public spaces, and manage congestion. For instance, if data shows increased congestion in specific areas at certain times, government organizations or the concerned authorities can adjust city traffic signals accordingly, improve infrastructure, or even provide additional public transportation services.

Practical tips to reduce your Digital Footprints:

Everything has its own advantages and disadvantages, and many people are more concerned about the downsides. For those concerned about their digital footprint, there are numerous ways to reduce it. Although digital footprints already available on the internet are nearly impossible to remove entirely, individuals can take steps to minimize them.

1. Limit information share on social media

In today's world, everyone uses social media platforms which is one of the major sources of digital footprints. There are a lot of essential settings that can help you as a user, to minimize digital footprints. Some of them are:

a. Limiting profile visibility:

On most social media platforms, users can limit their profile visibility by adjusting settings to make their profile visible only to specific friends and groups. This helps prevent unknown users from viewing personal information, photos, and posts.

b. Setting up a private account:

Users can set their account to private so that no other people except their friends who are connected to them can only see their posts in social media platforms.

c. Disable location sharing:

Users can turn off location sharing for posts, photos and videos. Many platforms use location data to create location-based recommendation, so disabling it can help protect privacy.

d. Download and review your data:

Many platforms, like Facebook and Instagram, allow users to download their data, enabling them to see what has been stored. By downloading and reviewing this data, users can better understand their digital footprints and decide what to keep and what to remove.

e. Use privacy-focused browsers and Search engines:

There are a lot of browsers and search engines that does not track user data. Brave is a browser example that doesn't collect personal browsing data and it also blocks Trackers and Ads which not only improves privacy but also speeds up the page loading time. Brave also collects minimal user data collection that includes crash report and diagnostic data, which is anonymized and used only to improve the browser's performance and features.

An example of search engine which is privacy-focused is DuckDuckGo, which is a search engine that doesn't track individual's user profiles. DuckDuckGo keeps all search queries anonymous, so each search is treated independently. This search engine aims to give users the search capabilities they need without sacrificing their privacy.

2. Control App permissions:

On modern mobile phones, users can control what each installed app can access. For example, a calculator app does not need access to call logs, and Google Maps does not require access to the camera. Through phone settings, users can modify app permissions such as location, camera, and microphone access providing greater control over their personal data.

3. Clear Browser Cookies, Cache and history regularly:

Clearing cookies, cache, and browser history can help reduce digital footprints by minimizing the amount of data that websites and third-party services store about users. This process removes details like login information, preferences, and browsing behavior, which might otherwise be stored and used to track browsing habits.

Tools for minimizing digital footprints

1. Virtual Private Network:

Using VPNs can reduce digital footprints by providing enhanced privacy and security while using the internet. VPN helps to hide IP address; it routes the internet traffic remotely and masks real IP address and replaces it with the IP address of the remote server that users are connected to. Because of this it becomes harder for websites to track IP, through which location, browsing activity etc. can be leaked.

2. Password managers and Two-factor Authentication(2FA)

Password managers and two-factor authentication are essential tools that enhance security and help reduce digital footprints. Password managers are applications or services that securely store and manage passwords, allowing users to create, retrieve, and store complex, unique passwords for each of their online accounts. This approach benefits those who might otherwise reuse the same password across sites, a practice that can make it easier for hackers to compromise multiple accounts if one is breached.

Two-factor authentication (2FA) provides an extra layer of security by verifying a user's identity when logging into an account, requiring two pieces of information. This second form of identification, beyond a password, strengthens account protection. For instance, if 2FA is enabled on an Instagram account and a hacker obtains the correct password, 2FA will prompt for a temporary code or send a text message with a login confirmation code to the user's phone. Access to the account is granted only if the second verification is completed. This added layer of security significantly reduces the risk of identity theft and account takeovers.

3. Browser extensions for privacy:

By blocking trackers and advertisements and enhancing security, browser extensions are effective tools for improving online privacy. The following three popular add-ons can significantly reduce digital footprints and enhance privacy:

a. Privacy badger:

The Electronic Frontier Foundation developed the Privacy Badger browser plugin with privacy in mind (EFF). It automatically identifies and blocks third-party trackers while users browse.

Privacy Badger works by monitoring the trackers that load when visiting a website. It detects which trackers follow users across sites and disables them. Unlike other blockers that rely on predefined blocklists, Privacy Badger learns to recognize harmful trackers over time and blocks them based on their behavior.

By restricting a website's ability to track users across domains, Privacy Badger makes it harder for data collectors

and advertisers to build comprehensive profiles of online activity.

a. uBlock Origin

uBlock Origin is a lightweight, open-source browser extension designed to block trackers, advertisements, and other unwanted content.

How It Operates: uBlock Origin uses a variety of blocklists to prevent invasive ads and trackers from loading. In addition to blocking standard advertisements, it also stops harmful scripts, pop-ups, and other privacy-compromising elements on websites. Users can customize the blocklists to block specific domains or content categories they wish to avoid.

Data Collection Prevention by blocking trackers and ads, uBlock origin reduces the amount of personal data websites can collect from online activities. Additionally, by preventing unnecessary content from loading, it helps improve webpage load times.

How to monitor and manage existing digital footprints?

1. Search for yourself online

To begin, one should search for their name on search engines like Google, Yahoo, and Bing. It's helpful to try various forms of the name, such as the full name, initials, and any nicknames, to identify any references.

2. Examine social media

Users should review all of their social media accounts, including those on Facebook, Instagram, Twitter, and LinkedIn, where they have been tagged or created. Some accounts may display personal information, images, and public posts.

3. Examine the websites of data brokers

Personal data is aggregated by a number of data brokers, including Spokeo, Whitepages, and PeopleFinder. Users should look for their name on these sites to see if any personal information comes up.

4. Review blogs and forums

Users might have left traces if they have ever contributed to blogs or posted comments in open forums. These could include pictures or posts containing private information.

5. Request data deletion

Users can delete their data by contacting website operators. They can send an email requesting the deletion of their data from a specific website. Data deletion helps reduce the chances of personal information being misused or exposed without consent. By controlling their data, users can minimize their digital footprint and improve their overall privacy.

6. Using the Right to be Forgotten Laws

A privacy law known as the Right to Be Forgotten (RTBF) permits anyone to ask for the deletion of their personal information from websites and search engines under specific circumstances. Although other nations have comparable legislation, this is mainly accessible in the European Union (EU) under the General Data Protection Regulation (GDPR).

Encouraging Digital Minimalism

Digital minimalism is a strategy to help people optimize their use of technology and keep from being overwhelmed by it.

A good digital minimalist allocates a limited amount of time to a few well-chosen activities. They have a predetermined goal in mind when they use technology. This strategy may improve digital wellbeing and lessen workplace fatigue. Nearly half of employees said they felt at least a little burned out, according to a recent McKinsey & Company survey. Quiet resignation has become increasingly popular as a protest against the lack of limits in the workplace and hustle culture. A 2022 Gartner poll of 160 HR directors found that 23% of workers were silent quitters.

In an increasingly digital world, users can easily accumulate a vast amount of personal data across various platforms, accounts, and devices. By adopting digital minimalism, they can simplify their online lives, enhance privacy, and reduce their digital footprint. Users can clean up their digital space, cut down on subscriptions, and adopt mindful online behaviors in the following ways:

1. Mindful Online Habits

Users should consider which social media sites they truly need before signing up for every new service or joining every platform that comes their way. It's important to focus on platforms that align with their privacy goals, principles, and interests. Users should regularly assess their online presence and consider whether they truly need each account. They should ask themselves, "Does this account serve a purpose in my life?" If not, it may be time to close it.

2. Reduce Social Media Usage

Social media platforms often collect vast amounts of personal data, from likes and shares to personal photos and locations. Digital footprint can be significantly decreased by limiting your use of social media.

Users should set limits on their time spent on social media. For example, they can create a daily time limit for each platform or restrict usage to specific times of the day.

3. Control Online Interactions and Content

Users should also consider managing their online interactions and content by unfollowing accounts that don't add value to their lives and avoiding the sharing of too many personal details.

4. Practice Digital Detox

To detach from the constant flow of information, users should take regular breaks from screens. By reducing reliance on electronics through digital detoxification, they can gain greater control over their time and privacy.

5. Reducing subscriptions and Accounts

Users exchange personal information every time they register for an online service or create an account on a platform. As this data spreads across various services, their digital footprint grows. Users should review their subscriptions (such as newsletters, streaming services, online shopping accounts, etc.) and remove any that are no longer in use. With fewer accounts, there are fewer places for personal information to be stored and potentially misused. For the subscriptions users still have, they should ensure they are creating strong, unique passwords and consider storing them securely in a password manager.

Understanding Data Privacy laws:

In today's digital landscape, protecting personal information is a fundamental right recognized by many nations, including Nepal. The Constitution of Nepal 2015, in its Article 28,

unequivocally upholds the 'right to privacy.' A person's self-worth, dignity, reputation, health, and property are all protected under this fundamental right. With a possibly smaller scope of private protection than the general public, the application and enjoyment of this right may differ for those in public office.

In Nepal's Constitution of 2072 BS, the right to privacy is stated clearly in Article 28. It states that, unless otherwise restricted by law, an individual's life, home, property, records, statistics, communications, and anything pertaining to their character shall all be kept private.

This provision aligns with international privacy standards like General Data Protection Regulation (GDPR) and California Consumer Privacy Act (CCPA) which were created to give people full right and control over their digital data and information.

To reduce digital footprints effectively, it is very necessary to understand these laws and take steps to control digital footprints and illegal data sharing.

- 1. Understand privacy rights:** Many countries have laws that protect privacy rights. For example, Nepal's Article 28 provides citizens with the legal right to manage their personal data and guarantees the inviolability of personal privacy. Familiarizing oneself with similar laws in their own country can empower users to take informed steps to protect their data.
- 2. Exercise rights:** Laws like the GDPR allow individuals to access, remove, or limit how businesses use their data. Similarly, in Nepal, citizens have the legal right to request privacy regarding their personal affairs under Article 28. Users should take advantage of these rights to minimize

the digital footprint they leave with businesses and organizations.

- 3. Minimize data sharing:** Being cautious with the information users share is another effective way to reduce their digital footprint. They should limit app permissions on their devices, review social media privacy settings, and avoid oversharing personal information online.

Future of Digital Privacy

The future of digital security and privacy depends on striking a careful balance between new technology and existing legal frameworks. To create a secure environment where privacy is not jeopardized by digital innovation, developers, legislators, and the general public must work together continuously. It is anticipated that privacy will continue to be a dynamic concern as digitalization grows. Individual rights and the cultural values we want to uphold will probably influence how digital privacy standards and technology develop.

Sensitive information is shielded against unauthorized access and use by the right to digital privacy, which applies to both persons and organizations. In our day and age, where data is regularly shared and stored across several platforms, it has become essential.

Conclusion

In the current digital era, digital footprints - the permanent records of online actions - have significant implications for individuals' reputation, security, and privacy. While digital

footprints can enhance online experiences through content personalization, they simultaneously expose individuals to risks such as identity theft, data breaches, and unwanted tracking. Understanding how to manage and reduce digital footprints is essential for protecting personal data and privacy. Through strategic approaches such as managing app permissions, deleting cookies, utilizing privacy-focused apps, and implementing robust security measures, individuals can benefit from the digital world while minimizing potential risks. The protection of digital footprints in a connected world represents a form of digital self-care that enables sensible and safe internet usage, extending beyond mere privacy concerns to encompass overall digital wellbeing.

* * *

References

<https://www.ibm.com/topics/digital-footprint>

Kaspersky (2021) What is a digital footprint?, /. Available at: <https://www.kaspersky.com/resource-center/definitions/what-is-a-digital-footprint> (Accessed: 06 November 2024).

What is a digital footprint?: Verizon Relay (no date) @verizon. Available at: <https://www.verizon.com/about/blog/digital-footprint-definition-examples-and-ways-reduce> (Accessed: 06 Noveber 2024).

Auxier, B. (2019) Americans and privacy: Concerned, confused and feeling lack of control over their personal information, Pew Research Center. Available at: <https://www.pewresearch.org/internet/2019/11/15/americans-and-privacy-concerned-confused> and-feeling-lack-of-

- control-over-their-personal-information/ (Accessed: 06 November 2024).
- Net neutrality in the United States (2024) Wikipedia. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Net_neutrality_in_the_United_States (Accessed: 06 November 2024).
- (No date) Cloudfront. Available at: https://d161e7794z8va5.cloudfront.net/pdf20/20220615173608_Result.pdf (Accessed: 06 November 2024).
- Strategies to help protect your digital footprint (no date) Morgan Stanley. Available at: <https://www.morganstanley.com/articles/digital-footprint-protection-strategies> (Accessed: 06 November 2024).
- What is a VPN? why should I use a VPN?: Microsoft Azure (no date) Why Should I Use a VPN? | Microsoft Azure. Available at: <https://azure.microsoft.com/en-us/resources/cloud-computing-dictionary/what-is-vpn> (Accessed: 06 November 2024).
- About duckduckgo (no date) DuckDuckGo. Available at: <https://duckduckgo.com/about> (Accessed: 06 November 2024).
- Free, open-source ad content blocker. (no date) uBlock Origin. Available at: <https://ublockorigin.com/> (Accessed: 06 November 2024).
- Lutkevich, B. (2023) Digital Minimalism explained: Everything you need to know, WhatIs. Available at: <https://www.techtarget.com/whatis/feature/Digital-minimalism-explained-Everything-you-need-to-know> (Accessed: 06 November 2024).

What is the right to privacy? what is its arrangement in the law? (no date) Republica. Available at: <https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/what-is-the-right-to-privacy-what-is-its-arrangement-in-the-law#:~:text=Article%2028%20of%20the%20Constitution,when%20constrained%20by%20the%20law>. (Accessed: 06 November 2024).

(No date a) CookiebotTM CMP by Usercentrics - GDPR compliance for SMBS. Available at: <https://www.cookiebot.com/> (Accessed: 06 November 2024).

Mirmire

July 2024 - January 2025

Vol. 53 No 361

Half Yearly

का.जि.प्र.का. द.नं. ३। ०३६। ०८०

मूल्य रु. १५०

नेपाल राष्ट्र बैंकको अनुरोध

- + आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी समय र लागत कम लाग्ने विद्युतीय बैंकिङ कारोबार गरौं ।
- + राजस्व, बिल/महसुल, आवेदन शुल्क, दस्तुर आदिको भुक्तानी विद्युतीय माध्यमबाट घरैमा बसरेर गर्न सकिन्छ ।
- + QR Code वा डेबिट/क्रेडिट कार्डबाट निःशुल्क तथा कम शुल्कमा पैसा भुक्तानी गर्न सकिन्छ ।
- + डिजिटल कारोबार गर्दा पैसा बोकनुपर्ने भन्फट नहुने, रकम चोरी हुने/हराउने समस्या रहँदैन ।
- + नोटको प्रयोग कम हुने भएकोले नोट छपाइ तथा व्यवस्थापन खर्च कम हुन्छ ।
- + आफ्नो बैंक खाता रहेको बैंक वा वित्तीय संस्थाबाट विद्युतीय कारोबारसम्बन्धी जानकारी लिऊँ ।
- + डिजिटल कारोबारमा विद्युतीय माध्यमबाट हुनसक्ने ठगीबारे सजग बनौं ।
- + विद्युतीय कारोबार गर्दा प्रयोग हुने Personal ID, Password, Pincode कसैलाई पनि नदिऊँ ।

मुद्रण : नेपाल राष्ट्र बैंक प्रेस